

October

1931

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NO. 406

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-‘गुरु’पदाभिधेय-
प्रभाकरमिश्रविरचिता

बृहती ॥

(शाबरभाष्यव्याख्या)

महामहोपाध्यायमिश्रशालिकनाथविरचितया

ऋजुविमलया

विभूषिता

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रधानमीमांसाध्यापकेन
“वेदविशारदेन” “मीमांसाकेसरिणा”

पं० श्रीचिन्नस्वामिशस्त्रिणा यथामति संशोधिता ॥

BRHATI

(A COMMENTARY ON SABARABHASHYA)

By

SARVATANTRASVATANTRA, (CALLED “GURU”)

PRABHAKARA MISRA

WITH THE COMMENTARY

THE RJUVIMALA

OF

MAHAMAHOPADHYAYA SALIKANATHA MISRA

Edited by

Pandit A. Chinnaswami Sastri

FASCICULUS II-२.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE.

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1932.

Registered according to Act XV. of 1867. (All Rights Reserved.)

❀ श्रीः ❀

→←

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाऽङ्कितभग्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—४०६

इत्यादौ । काचाऽत्र विद्यमानोपलम्भनता ? क्रियानन्तरफलभाविता ।
दृष्टार्थत्वाच्च वृष्ट्यादेरनन्तरफलभावितया प्रमाणान्तरावगम्यतैवा-
स्य वक्तुं शक्यते । सम्भवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे को हि नामादृष्टं
लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य कल्पयितुं क्षमः । तस्मान्नियोगः प्रैषाद्यर्थ
(तुल्य) एवेति प्रतिपत्तव्यम् । तदिदं 'कुत' इत्येतस्य प्रश्नस्य
विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युत्तरम् ।

नन्वेवं ग्रन्थे व्याख्यायमाने पशवो नोपलभ्यन्त इत्यादिरन-
र्थको ग्रन्थः । उपलभ्यन्तां मा वा पशवः । सर्वथा प्रमाणान्तरसा-
पेक्षं शाब्दमित्येतावदत्र साध्यम् । सत्यमेतावत्साध्यम् । केन चोक्तम-
न्यत्साध्यमिति । तदनन्तरफलानुपलब्ध्युपन्यासो न घटते इत्यु-

साध्यसाधनभावस्य स विद्यमानोपलम्भनो विषयो यस्य स विद्यमानो-
पलम्भनविषय एवोपलभ्यते-चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ । ततश्च फलसा-
धनतानिबन्धना कार्यतैव लिङादिभिरभिधीयत इति । का चात्र विद्य-
मानोपलम्भनता ? क्रियानन्तरफलभाविता क्रियानन्तरं फलस्य भवनशीलि-
ता । दृष्टार्थत्वाच्च वृष्ट्यादेः । शुष्यत्सु ब्रीह्यादिषु वृष्ट्यादि काम्यमानम-
नन्तरभावितयैव काम्यत इत्यनयापि युक्त्याऽनन्तरभाविता युक्ता ।
शक्यते चानन्तरफलभावितया कर्मणः प्रमाणान्तरगम्यतास्य साध्यसाधनभा-
वात्मकस्य वस्तुनो वक्तुमुक्तेन न्यायेन । सम्भवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे
फलनिबन्धनयागकर्त्तव्यताविषयत्वे को हि नामादृष्टं लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य
कल्पयितुं क्षमः ? तस्मान्नियोगः (१) प्रैषाद्यर्थतुल्य एव यथा प्रैषादिषु लौकिकेषु
वैदिकेषु च (यो) नियोगः स च प्रमाणान्तरपूर्वकः तथा विध्युद्देशग-
तोऽपीति (२) प्रतिपत्तव्यम् । यदिदमुक्तमस्माभिः तदिदं कुत इत्यस्य प्रश्नस्य
विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युत्तरं दत्तं भाष्ये ।

नन्वेवं ग्रन्थे व्याख्यायमाने पशवो नोपलभ्यन्त इत्यादिरनर्थको ग्रन्थः । उपलभ्य-
न्तां पशवो मा वोपलभ्यन्ताम्, सर्वथा प्रमाणान्तरसापेक्षं शाब्दमित्येतावदत्र साध्यम्,
तच्च सिद्धमेव । किमर्थमपरं फलानुपलब्धिरूपमुपन्यस्यते ? परिहार-
माह—सत्यमेतावत्साध्यम् । केन चोक्तमन्यत् साध्यमिति, येन दूषणं स्यात् ।
अत्रापर आह—(३) तदनन्तरफलानुपलब्ध्युपन्यासो न घटते, अनर्थकत्वादि-

१. प्रैषाद्यर्थ एव इति ख. पुस्तके । २. प्रतिवक्तव्यम् इति. ख. पु.

३. तर्ह्यनुपलब्ध्युप इति. ख. पु.

क्तम् । न घटत एव । प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यं, न स्वत इत्येवंपरो ग्रन्थः । तच्चात्र प्रमाणान्तरं दृष्टम् । कथं पुनरत्र दृष्टावगतिः ? क्रियानन्तरभावित्वात्फलस्य । कथं तर्हि कृष्यादेः ? किं कृष्यादेर्नानन्तरं फलमवगम्यते ? किं क्रियाफलं नावगम्यते ? उत प्रयोजनफलम् ? पाटनादि तावत् क्रियाफलमवगम्यते । ब्रीह्युत्पत्तिस्तु प्रयोजनम् ।

युक्तम् । समाधिरुच्यते—न घटते एव, यस्मात् प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यं, न स्वत इत्येवंपरो ग्रन्थः । अस्यार्थः—यदेतत्प्रमाणान्तरानुपलम्भेनाप्रामाण्याभिधानं तत्प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रतिपादनपरम् । निरपेक्षस्य हि प्रमाणान्तरानुपलब्धेऽपि प्रामाण्यं स्वातन्त्र्येणोपपद्यत एव । सापेक्षस्य च प्रमाणान्तरायत्तं प्रामाण्यम् । तच्च प्रमाणान्तरमेवं स्यात् यदि क्रियानन्तरं फलं स्यात् । तदभावे प्रमाणान्तरेणायमर्थः प्रत्येतुं न शक्यत इति तदपेक्षस्याप्रामाण्यं युक्तमेव । तस्मात्प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रदर्शनार्थत्वेऽस्य ग्रन्थस्य न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

ननु प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेऽपि किमिति प्रत्यक्षाद्यभावेनाप्रामाण्यम् ? तत्राह—तच्चात्र प्रमाणान्तरं दृष्टम् । दृष्टशब्देन चात्र प्रत्यक्षादिकमुच्यते । कथं पुनरत्र दृष्टावगतिः ? दृष्टमेवात्र प्रमाणमिति कथमवगम्यत इत्यर्थः । क्रियानन्तरभावित्वात्फलस्य यस्माद्यद्यफलं तत्तत्क्रियानन्तरमेव भवति । क्रियानन्तरभाविनि च साधनत्वं दृष्टप्रमाणावगम्यमेव । (१) कथं तर्हि कृष्यादेः ? यदि सर्वं फलं क्रियानन्तरं तर्हि कृष्यादौ कथं नानन्तरं फलम् ? कालान्तरे सस्याधिगतेः । अत्रोत्तरम्—किं कृष्यादेर्नानन्तरं (२) फलमुपलभ्यते । येनैवं वदसि । एकग्रन्थेनाह—किं क्रियाफलं नावगम्यते उत प्रयोजनफलमिति । पुनरप्येकग्रन्थेनाह—पाटनं तावद्भूम्यवयवानां क्रियाफलमवगम्यत इति कृष्यादेरप्येनन्तरफलता । ब्रीह्युत्पत्तिस्तु प्रयोजनम् । तदर्थत्वात्पुरुषप्रवृत्तेः । तथा च प्रयोजनलक्षणमक्षपादोक्तम् (३)—‘यदधिकृत्य कृतिः प्रवर्तते तत्प्रयोजन’मिति ।

१. कृष्यादि इति मूलपुस्तके । २. फलमवगम्यते इति मूलपाठः ।

३. न्याय. सू. १. १. २४. यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्’ इतीदानीतनेषु मुद्रितपुस्तकेषूपलभ्यते पाठः ।

न च (१)प्रयोजनानवगमाददृष्टतोच्यते । अत्र हि प्रयोजनं फलं च पशव एवावगम्यन्ते, फलान्तरानवगमात् । यच्च किञ्चिद्विर्विकाराद्यवगम्यते न तत्पाटनदिवत् ब्रीह्याद्युत्पत्तेः पशोः कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्शनात् । तस्मात्प्रमाणान्तरपरीक्षैवात्र धर्माजिज्ञासुभिः कर्तव्या, न पुनरध्ययनाद्धर्मावगतिः ।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भनता ? नियोगस्य तावन्नियोगत्वं पश्वादावपहतम् । एकश्चायं नियोगोऽनुबन्धभे-

किं च न च प्रयोजनादर्शनाददृष्टतोच्यते । यदि हि प्रयोजनस्यानन्तरादर्शनादस्माभिरदृष्टता दृष्टप्रमाणशून्यता चित्रादावुच्येत तदा सर्वत्र प्रयोजनं क्रियानन्तरमेव ब्रुवाणा वयमुपालभ्येमहि । कथं तर्हि कृष्यदेरिति यावता वयं फलदर्शनादेव ब्रूमहे । तत्र चाव्यभिचार इति । नन्वत्रापि सस्याधिगमवत्कालान्तरेऽपि पशवो भवेयुः, अत्राह—अत्र हि प्रयोजनं फलं च पशव एवावगम्यन्ते फलान्तरादर्शनात् । नन्वस्ति हविर्विकारादिः, तत्राह—यच्च किञ्चिद्विर्विकाराद्यवगम्यते न तत् पाटनादिवत् ब्रीह्याद्युत्पत्तेः पशोः कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्शनात् । अस्यार्थः—यद्यप्येवं दृश्यते तथापि पशवोऽप्यनन्तरमेव भवन्तीति वक्तव्यम्, कालान्तरे तदुत्पत्तेरयोगात् । क्रियाया विनष्टत्वात्, हविर्विकारस्य च तदुत्पत्त्यनुगुणत्वात् । यथा पाटनं सस्योत्पत्तौ कारणम्, तत एव तदुत्पत्तेः । तस्मादनन्तरभावित्वात्फलस्य पशूनां च फलत्वाददृष्टमत्र प्रमाणान्तरम् । तेन तदभावेऽप्रामाण्यमिति सिद्धम् । साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मात्प्रमाणान्तरपरीक्षैवात्र धर्माजिज्ञासुभिः कर्तव्या । न पुनरध्ययनाद्धर्मावगतिः ।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भनता ? स्वर्गं प्रति साध्यसाधनभावस्यादृष्टप्रमाणसमाधिगम्यत्वात् । ततश्च स्वर्गकामादिचोदनानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं स्यादिति । अत्रोत्तरम्—नियोगस्य तावन्नियोगत्वं पश्वादावपहतम् । एकश्चायं नियोगोऽनुबन्धभेदाद्भिद्यत इति स्थितम् । तस्मात्सर्वत्र सापेक्ष इत्युक्तं भवति । अस्यार्थः—नियोगस्य नियोजकत्वं तावन्नास्ति । प्रमाणान्तरसमाधिगम्या फलसाधनतैव कर्मणां नियोजक्री । तदनुवादकास्तु लिङादय इति यदा पश्वादावुक्तं तदा स्वर्गादावपेक्षत्वात् नियोगस्याधिकारविषयानुबन्धमात्रेण भिन्नस्य सर्वत्र नियोजकत्वं नास्ति । तेन तत्रापि सा-

दाञ्जित इति स्थितम् । तस्मात्सर्वत्र सापेक्ष इत्युक्तं भवति । अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र तथात्वम्, यत्र नास्ति तत्र मा भूत् । तस्मात्सुष्ठूक्तं—शब्दस्तु न प्रमाणमिति ।

(१) “दृष्टविरुद्धं च किञ्चिद्वैदिकं वचनम् । पात्रचयनं विधायाह—‘स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती’ति प्रत्यक्षं शरीरं व्यपदिशति । न च तत् स्वर्गयातीति । प्रत्यक्षं हि तद्व्यतिरेकम् । न चैष यातीति विधिशब्दः । एवंजातीयकं च प्रमाणविरुद्धमप्रमाणम् । कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम् ? अर्थवादोऽयम्, अर्थवादिषु च सर्वे प्रमाणविरोधा गुणवादेन व्याख्याताः ।

अथायमभिप्रायः—नाद्याप्यर्थवादा व्याख्याता इति । बालिशभाषितमेतत् । न ह्युक्तस्योच्यमानस्य वा व्यवस्थितस्याक्षेपो युक्तः, अन्यत्र विशेषाभिधानात् । उक्तोच्यमानताविशेषे विवक्ष्यमाणे

पेक्षत्वात् सर्वत्र सापेक्षशब्द इत्युक्तं भवति । अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र तथात्वं, न पुनः प्रामाण्यमनुवादकत्वात् । यत्र नास्ति प्रमाणान्तरं तत्र तथात्वमपि मा भूत् दूरत एव प्रामाण्यम् । तस्मात्सुष्ठूक्तं शब्दस्तु न प्रमाणमिति । सर्वथा प्रमाणत्वाभावात् । अत्र च मूलयुक्तिः पारतन्त्र्यदर्शनात् सापेक्षत्वमिति । विद्यमानोपलम्भनता तु सापेक्षत्व एवाभ्युच्चययुक्तिरिति स्वर्गकामाधिकारेऽपि सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति स्थितम् ।

दृष्टविरुद्धं च किञ्चिद्वैदिकमित्यादिना एवजातीयकं च प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणमित्यन्तेन भाष्यं पठित्वाऽऽक्षिपति—कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम् ? अर्थवादोऽयम् । अर्थवादिषु च सर्वे प्रमाणविरोधा गुणवादेन व्याख्याता “गुणवादस्त्विति सूत्रेण ।

अथायमभिप्रायः—नाद्याप्यर्थवादा गुणवादाश्रयणेन व्याख्याता इति । बालिशभाषितमेतत् ; न ह्युक्तस्यार्थस्य पूर्वं उच्यमानस्य वा संप्रति, एतच्चोपलक्षणं वक्ष्यमाणस्य वा (२) व्यवस्थितस्य न्यायोपपन्नस्याक्षेपो युक्तः । तस्य च स्थितत्वे गुणवादोऽपि स्थित इति भाष्यमनुपपन्नमन्यत्र विशेषाभिधानात् । विशेषाभिधाने तु विशेषाभिधानार्थमेवाक्षेपो युक्तः, इह तन्नास्ति ।

सर्वमनवस्थितं स्यात् । तस्मात् स्थितत्वास्थितत्वमेव वक्तव्या-
वक्तव्यकारणम् ।

किं चात्रोपन्यस्तस्य परिहृतस्य तत्र पुनरुपन्यासो न घटते,
प्रत्यक्षविरोधादिति । उच्यते—स्थित एवार्थवादानां गुणवादेन
व्याख्याने इदं वचनमाक्षिप्यते—अत्र हि तदुक्ता गुणवादतैव
न सम्भवति । गुणवादा हि प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिबलेनोपजायन्ते ।
अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिः शरीर एव । न शरीरव्यतिरिक्तं कि-
ञ्चिदुपलभामहे । तच्चैष इति व्यपदिष्टं, यातीत्यनेन विरुद्धम्, दह्य-
मानत्वाच्च शरीरस्य । तस्माद्विधितोऽर्थवादतश्चायथार्थताऽवसीयते ।

किञ्च विधौ हि सति नियोगतोऽपि तावद् स्वातन्त्र्यशङ्का जा-
यते । अर्थवादे तदपि नास्तीति प्रकटयति—‘न चैष याती’ति वि-

उक्तोच्यमानताविशेषे हि विवक्ष्यमाणे सर्वमनवस्थितं स्यात् । सर्वत्र सर्वस्य व-
क्ष्यमाणस्योपयोगिनोऽभिधानापत्तेः । तस्मात्स्थितत्वास्थितत्वमेव वक्तव्या-
वक्तव्ययोः कारणम् ।

किञ्चात्रोपन्यस्तस्य प्रमाणविरोधस्य गुणवादाश्रयणेन च परिहृतस्य पुनस्त-
त्रार्थवादाधिकरणे (१)‘शास्त्रदृष्टविरोधा’दित्युपन्यासो न घटते । (२)समाधिरुच्यते ।
स्थित एवार्थवादानां गुणवादेन व्याख्याने इदं वचनमाक्षिप्यते—यस्मादत्र तदुक्ता अ-
र्थवादव्याख्यानोक्ता गुणवादतैव न सम्भवति । यज्ञायुधिशब्देन लक्षणया-
ऽऽप्तोच्यते । तस्याधिकाराभिप्रायं स्वर्गयानमिति येयं गुणवादता परत्र
परशब्दप्रवृत्त्यभिप्रायेण लक्षणात्मिका सा न सम्भवति, कस्मात् ? गुण-
वादा हि प्रमाणान्तर (३)प्रतिपत्तिवशादुपजायन्ते, यथा—गङ्गायां घोष इति ।
अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिः शरीर एव । (४)नास्मात् शरीरात् व्यतिरिक्तं किञ्चिद-
स्ति, तस्यानुपलब्धेः । तच्च शरीरं प्रत्यक्षत्वादेष इति व्यपदिष्टं यातीत्यनेन वि-
रुद्धम्, दह्यमानत्वाच्छरीरस्य । तस्माद्विधितो विध्यालोचनयार्थवादतश्चार्थवादालो-
चनयाऽयथार्थत्वमेवावसीयत इति । अनेनोदाहरणान्तरप्रयोजनमपि दर्शितम् ।

किं च विधौ हि नियोगतोऽपि तावत्स्वातन्त्र्यशङ्का जायते । अर्थवादे साऽपि ना-
स्तीति प्रकटयति—न चैष यातीति विधिशब्द इति । अस्यार्थः—विधिपक्षे हि नि-

१. जै. सू. १-२-२. २. उच्यते इत्येव. ख. पु.

३. प्रतीतिवशात् इति. क. पु. प्रतिपत्तिबलात् इति मूलपुस्तके ।

४. यस्मान्न व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति ।

विशब्द इति । उच्यते—न प्रमाणान्तरापेक्षशब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कस्तर्हि ? औत्पत्तिकः ।

ननु च लोके प्रमाणान्तरापेक्षितैव सर्वस्य वचसो दृष्टा । सत्यं व्यवहारे, न त्वभिधाने । यथा लोकेऽप्यौत्पत्तिकमेवाभिधानं तथा सम्बन्धाक्षेपपरिहारे वक्ष्यामः ।

ननु सर्व एवायं तत्रार्थो विवृतः पुनरनूदितः । सत्यं, विशेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? 'ननु च सम्बन्ध एव नास्तीति पूर्वोक्तमाक्षिप्य पुनस्समाधिः । ननु वाक्यार्थोऽयमाक्षि-

योगस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्स्वातन्त्र्यशङ्का स्यादपि । अर्थवादे तु सिद्धार्थत्वात्सिद्धस्य च प्रमाणान्तरापेक्षायां विवादाभावात् तदपि स्वातन्त्र्यं शङ्क्यमानमपि नास्तीति 'न चैष याती'त्यनेन भाष्यकारः प्रकटयतीति स्थितम् । उच्यते—न प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । कस्तर्हि ? औत्पत्तिकः । अनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तमाक्षेपं परिहर्तुमुपक्रमते—यदि हि प्रमाणान्तरापेक्षः शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावस्सम्बन्धः स्यात् तदा चित्रादिवाक्येषु लिङादयः प्रमाणान्तराननुभूतफलसाधनतानिबन्धनां कार्यतां वदन्तीति स्यादेवाप्रामाण्यम् । औत्पत्तिके स्वाभाविके निरपेक्षे तु वाचकत्वे स्वातन्त्र्येणार्थपरिच्छेदात्प्रामाण्यं युक्तम् ।

ननु च लोके प्रमाणान्तरापेक्षितैव सर्वस्य वचसो दृष्टा । यथालोकं च वेदे प्रतीतिरिति सापेक्षतया प्रामाण्यम् । सत्यं व्यवहारे, न त्वभिधाने । अस्यार्थः—व्यवहारे शब्दप्रयोगलक्षणे सत्यं सापेक्षत्वं, प्रमाणान्तरेणार्थं प्रतीत्य लोकः शब्दं प्रयुङ्क्ते यतः, न पुनरभिधाने सापेक्षता । (१) अर्थशक्तौ चार्थाभिधानात् । न च व्यवहारे सापेक्षता वेदे दोषमावहति, अपौरुषेयत्वात् । पुरुषो हि प्रमाणान्तरप्रतीतिमपेक्षते शब्दं प्रयोक्तुम् । तदभावे त्वपेक्षा नास्ति । कथं पुनरभिधानेऽपेक्षा नास्ति ? तत्राह—यथा च लोकेऽप्यौत्पत्तिकमभिधानं तथा (२) सम्बन्धाक्षेपपरिहारे वक्ष्यामः । यदि पौरुषेयस्सम्बन्धः स्यात्, स्यात्सापेक्षता । यदा पुनरपौरुषेयत्वं वक्ष्यति तदा सेत्स्यत्यतपेक्षत्वम् ।

ननु च सर्व एवायं तत्रार्थो विवृतः औत्पत्तिकसूत्र एव, पुनरिहानूदितः । अनेन पौनरुक्त्यमाह । उत्तरम्—सत्यमनूदितो विशेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? तद्दर्शयति—'ननु च सम्बन्ध एव नास्तीति पूर्वोक्तेमेवाक्षिप्य पुनः

सो विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । पदविषयं त्वोत्पत्तिकत्वं मन्यन्ते
मीमांसकाः । किमनयाऽनुपासितगुरुकथया विकल्पितया । यस्मा-
द्धि यः प्रतीयते स तस्यार्थः । न च केवलात्पदाद्बुद्धव्यवहारे
कस्यचिदर्थस्यावगतिर्दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचि-
त्सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । कथं तर्हि प्रसिद्धिरियम् ? अनु-
पासितगुरुत्वादित्युक्तम् । तस्मादौत्पत्तिको वाक्यार्थोऽसम्बन्धः ।

(१) “स्यादेतदेवम्, नैव शब्दस्यार्थनास्ति सम्बन्धः । कु-
तोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वा ? कथम् ? स्याच्चेदर्थेन
सम्बन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणात् मुखस्य पाटन-
पूरणे स्याताम् संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्योच्येत भवता ।
कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयि(२)यौनादयः स-
म्बन्धाः शब्दस्यार्थेनानुपपन्ना एवेति” । स्यादेतदिति । य-

समाधिरिति । ननु च वाक्यार्थोऽयमाक्षिप्तो विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । पदविषयं त्वौ-
त्पत्तिकत्वं मीमांसका मन्यन्ते । तस्माद्भिन्नविषयत्वादाक्षेपपरिहारावसम्ब-
द्धावित्यर्थः । किमनयाऽनुपासितगुरोरभिहितान्वयवादिनः कथया विकल्पितया ।
यस्माद्यः प्रतीयते स तस्यार्थः । न च केवलात्पदाद्बुद्धव्यवहारे कस्य चिदर्थस्यावगति-
र्दृष्टा । अनवगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित्सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । अनेन ग्रन्थेन
वाक्यविषय आक्षेपः । औत्पत्तिकत्वमपि वाक्यविषयमेवेति परिहारः ।
यस्मान्न केवलं पदं क्वचिदर्थप्रतीतिं जनयति वृद्धव्यवहारे तथा व्युत्प-
त्तिविरहात्, अन्वितस्वार्थाभिधानतयैव व्युत्पत्तेः । अर्थान्तरापेक्षत्वा-
च्चान्वयस्य पदान्तरादृते तदनवगतेः । पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्धं वाक्य-
स्यैव प्रतिपादकत्वं, न केवलस्य पदस्य । कथं तर्हि प्रसिद्धिरियं पदवि-
षयमौत्पत्तिकत्वमिति ? अनुपासितगुरुत्वाद्भ्रान्तिमूलेत्युक्तम् । तस्मादौत्प-
त्तिको वाक्यवाक्यार्थोऽसम्बन्धः ।

स्यादेतदेवं नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः । कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति ।
कथम् ? स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यातां (यदि)
संश्लेषं सम्बन्धमभिप्रेत्य भवता सिद्धान्तवादिना औत्पत्तिकत्वं सम्बन्धस्यो-
च्येत । कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयि(२)यौनादयः सम्बन्धाः शब्दस्यार्थेनानुप-
पन्ना एवेति भाष्यं पठित्वा भवतेति चार्थलभ्येन शब्देन पूरयित्वा

दि नित्यस्सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । इदं किमिति न स्याच्चो-
दनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । स्याच्चेदर्थेन सम्बन्ध इति अस्या-
भावहेतुं क्षुरमोदकशब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रुवन् सम्बन्धस्याभ्युपगमं
दर्शयति—संश्लेषसम्बन्धमभिप्रेत्येति । केनायमभ्युपगतस्सम्ब-
न्धः ? येन निराकरणीयतयोपन्यस्यते ।

ननु च शब्दस्वातन्त्र्यादिभिः शब्दादर्थोऽवगम्यत इत्य-
यमेवाऽभ्युपगतस्सम्बन्धः । अनभ्युपगतस्य निराकरणमन्धपदम् ।
इदमेवात्र निराक्रियते—यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति । कथं पुनः

व्याचष्टे—स्यादेतदिति । यदि नित्यस्सम्बन्धः स्यादित्यर्थः । अनेन यदि
नित्यः सम्बन्धः स्यादित्यध्याहारापेक्षं स्यादेतदिति भाष्यमिति
दर्शयति । टीकार्थस्तु—स्यादेतदिति भाष्यस्य यदि नित्यः सम्बन्धः
स्यात् स्यादेतदित्येषोऽर्थ इति । पुनरिदानीं स्यादेतदिति भा-
ष्यमक्षरतो व्याचष्टे—इदमुपसंहारभाष्योक्तम् । तस्माच्चोदनाल-
क्षणोऽर्थो धर्म इतीदं किमिति न स्यात् यावता स्यादेतदेवं चो-
दनालक्षणो धर्म इति । एतच्छब्देन च स्यादेतदिति(१)भाष्योक्तेन
पूर्वप्रकृतं चोदनालक्षणो धर्म इत्येतत्प्रत्यवमृश्यत इत्यर्थः । स्याच्चेदर्थेन
सम्बन्ध इत्यस्य सम्बन्धस्याभावहेतुं क्षुरमोदक (ग्राह्य) शब्दोच्चारणग्रन्थेन ब्रु-
वन् भाष्यकारः सम्बन्धस्य संश्लेषलक्षणस्याभ्युपगमं दर्शयति । संश्लेषसम्ब-
न्धमभिप्रेत्योच्यत इत्यनेन भाष्येण । तत्र दूषणमाह—केनायमभ्युपगतस्सम्ब-
न्धः येन निराकरणीयतया मुख्यस्य पाटनपूरणप्रसक्त्या निराकार्यतयो-
पन्यस्यते ।

एकग्रन्थेनाह—ननु च शब्दस्वातन्त्र्यादिभिर्मिमांसकैश्शब्दादर्थोऽवगम्यत
इत्ययमेव, वाच्यवाचकभाव इति यावत्, सम्बन्धोऽभ्युपगतो न संश्लेषः ।
अनभ्युपगतस्य संश्लेषस्य निराकरणमन्धपदम् अपर्यालोचनापूर्वकमित्यर्थः । अत्र
समाधिमाह—इदमेवात्र निराक्रियते—यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति वाच्यवाचक-
भाव एवायं निराक्रियते । केन कारणेन निराक्रियत इति । एतन्नोपप-
द्यत इत्यनेन कारणेनेत्यर्थः । कथं पुनस्संश्लेषसम्बन्धनिराकरणेनेदं शब्दा-
दर्थोऽवगम्यत इति निराकृतं भवति ? न ह्यन्यस्मिन्निराकृतेऽन्यन्निरा-
कृतं भवतीत्यभिप्रायः । भवतीत्युत्तरम् । भवति निराकृतमित्यर्थः ।

संश्लेषसम्बन्धनिराकरणेनैतन्निराकृतं भवति ? भवति । शब्दादर्थज्ञानं हि कार्यं केनचित्कारणेन । शब्दादर्थज्ञानं च न शब्दादेवेति शक्यते वक्तुं चक्षुरादीनामिव ; प्रथमश्रवणादप्रतीतिः । एवं तर्हि धूमादीनामग्न्याद्यर्थावगताविव न स्वरूपमेव कारणम् , किं तर्हि ? सहावस्थानादिलक्षणसम्बन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्रागर्थावगमात् । तस्मात्सम्बन्धान्तरनिराकरणेन वाच्यवाचकता निराकृता भवति ।

यद्येवं सर्व एव निराकरणीयाः । किमिदमुच्यते ? यौनादयो नैव संभवन्तीति संश्लेषस्यैव सहेतुकं निराकरणम् ।

अथायमभिप्रायः—यौनादयो नोपलभ्यन्त इति । संश्लेषो वा किमुपलभ्यते ? तथा च 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारण' इत्यनुपलब्धिरेवोपन्यस्ता । तस्मान्न विद्मः केन विशेषेणेदं निराकरणीयतयोपन्यस्तमिति ।

कुतः ? । शब्दादर्थज्ञानं हि कार्यं केनचित्कारणेन । तत्र तावन्न शब्दादेव केवलादिदं कार्यमुत्पद्यत इति शक्यते वक्तुं चक्षुरादीनामिव । यथा चक्षुरादीनां कार्यं चक्षुरादिभ्य एवोत्पद्यते तथेदमपीति न, कस्मात् ? प्रथमश्रवणादप्रतीतिः । एकग्रन्थेनाह—एवं तर्ह्येवं च सति स्वरूपमेव शब्दस्यार्थज्ञाने न कारणम् । यथा धूमादीनां न स्वरूपमेवाग्न्याद्यवगतौ कारणम् । किं तर्हि ? सहावस्थानादिलक्षणसम्बन्धः । स चायं शब्दे न कश्चिदुपलभ्यते प्रागर्थावगमात् । यथा धूमादिषु सहभावः प्रागेवानुमानादुपलभ्यते । तस्मात्कारणभूतसम्बन्धान्तरनिराकरणेन कार्यभूता वाच्यवाचकतैव निराकृता भवति ।

यदि कारणतया निराकरणं संश्लेषस्य एवं सर्व एव सम्बन्धा निराकरणीयाः । किमिदमुच्यते ? यौनादयो नैव संभवन्तीति सिद्धाभावप्रदर्शनमात्रं क्रियमाणं निराकरणं न भवतीति । युक्तितो बाधनं निराकरणम् । तच्च यौनादेर्न कृतम् । संश्लेषस्यैव हि सहेतुकं निराकरणं कृतम् ।

अथायमभिप्रायः—यौनादयो नोपलभ्यन्ते तेनानाशङ्कनीयत्वात् न निराक्रियन्ते इति । एतद्दूषयति—संश्लेषो वा किमुपलभ्यते येन निराक्रियते यावता सोऽपि नोपलभ्यते । तथा च स्वयमेव भाष्यकारेण क्षुरमोदकशब्दोच्चारण इत्यनेन ग्रन्थेनानुपलब्धिरेवोपन्यस्ता । तस्मान्न विद्मः केन विशेषेणायं भाष्यका-

अथायमभिप्रायः—संश्लिष्टस्यैवार्थस्य गम्यता गमकत्वं चेति । तदयुक्तम्, कार्यकारणयोरसंश्लिष्टयोरपि(१)(गम्यगमकत्वदर्शनात् । तस्मान्नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम् । अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि । कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत् ! नैतन्निमित्ते सम्भवति । (२)गम्यमानमेव गम्यं च(?) । तस्मादिदं ग्रन्थपदमिति प्रतिभाति ।

उच्यते—अत्र ह्यौत्पत्तिकवादिनः केचित् स्वमेव रूपमध्यस्य शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति प्रतिपन्नाः । युक्तिश्चोक्ता—स्वमेव रूपं शब्दस्य येयमर्थपरिणतिरिति । अतस्तन्निराकरणायेदमुक्तम् ।

रेण निराकरणीयतया संश्लेष उपन्यस्तः ।

अथायमभिप्रायः—गमकत्वं शब्दस्य गम्यत्वं चार्थस्य । तच्चान्यत्र संश्लिष्टस्यैव दृष्टम् । तेनेहापि कदाचित्तदेवाशङ्कयेतेति निराक्रियते; तदयुक्तम्, कार्यकारणयोरसंश्लिष्टयोरपि गम्यगमकत्वदर्शनात् । तस्मात् नैकान्तेन संश्लेष एव कारणम् । अपि तु कार्यकारणभावादयोऽपि । अतस्तेऽपि निराकरणीया इति भावः । अत्र परिचोदयति—कार्यकारणमपि तन्त्वादि संश्लिष्टमिति चेत् ? अस्यार्थः—सर्वत्र संश्लेषो व्यापकः । कार्यकारणयोरपि समवायिकारणभूततन्तुपटयोरसमवायिकारणात्मकतन्तुसंयोगपटयोश्च संश्लेषदर्शनात् । नैतन्निमित्ते सम्भवति । नैतत्संश्लिष्टत्वं निमित्ते कुविन्दादौ सम्भवति । न च कुविन्दादयो न कारणम्, तद्भावभावाविशेषात् । गम्यं च कार्यदर्शनात् ? । तस्मान्नैकान्ततः संश्लेषादवगतिः । किन्तु सम्बन्धान्तरादपीति । तस्मादग्रपदमेवेदं सर्वं संश्लेषसम्बन्धमात्रनिराकरणं प्रतिभाति ।

अत्र परिहारमाह—उच्यते—अत्र ह्यौत्पत्तिकवादिनः केचित्स्वरूपमेवाध्यस्य शब्दोऽर्थं(३)प्रत्याययतीति प्रतिपन्नाः । वैयाकरणाः किल शब्द एवार्थरूपेणाध्यस्तः शब्दादवगम्यत इति मन्यन्ते । युक्तिश्च तैरेवोक्ता—(४)स्वमेव रूपं शब्दस्य येयमर्थपरिणतिरिति । योऽयमर्थकारः स शब्दस्यैव रूपं यस्मात्तस्माच्छब्दाध्यासरूपोऽर्थः । अर्थाकारस्य शब्दरूपत्वे च निर्देशतुल्यतैव हेतुः । अतस्तन्निराकरणायेदमुक्तं संश्लेषनिराकरणम् । यस्मात्तस्मिन्पक्षे संश्लेष

१. अत्र ग्रन्थपातः प्रतिभाति । अत ( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो व्याख्यानतोऽनुमितः पाठ इत्यवगन्तव्यम् ।

२. इदमनन्वितं प्रतिभाति ।

३. प्रतिपादयतीति ख० पु० ।

४. स्वमेव इति मूलपुस्तकपाठः ।

तस्मिन्पक्षे संश्लेष एव शब्दार्थयोस्सम्बन्धः, सोऽयं कार्यानुपलब्ध्या न घटत इति 'क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यातामि-
त्युक्तम् । कथं तर्हि गौरयमिति तुल्यो निर्देशश्शब्दार्थयोः ? अस्त्ययं निर्देशः । स तु नाध्यासकृत इत्याकृतिग्रन्थे वक्ष्यामः । यौनादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेत्यनभ्युपगमं दर्शयति । (१) “योऽत्र व्यपदेश्यसम्बन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान् प्रत्या-
य्यस्य प्रत्यायकस्य च यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्धः” इत्यनेनौत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्धलयति ।

(२) “आह—यदि प्रत्यायकशब्दः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति” । स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । तस्मात्सापेक्षत्वं शब्दस्यार्थप्रतिपत्तावस्तीति प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीत्युक्तम् । (३) “सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाण-
मिति” । स्वाभाविकानां स्वभावत एव कार्यकारिणां सापेक्षत्वमन-

एव तादात्म्यरूपशब्दार्थयोस्सम्बन्धः । सोऽयं संश्लेषः कार्यानुपलब्ध्या न घटत इति क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यातामित्युक्तम् । यदि तादात्म्यं नास्ति कथं तर्हि गौरयमिति तुल्यो निर्देशः शब्दार्थयोः ? अत्र परिहारः—अस्त्ययं निर्देशः । स तु नाध्यासकृत इत्याकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्यामः । यौनादयस्तु सम्बन्धाः शब्दस्यानुपपन्ना एवेत्यनभ्युपगमं दर्शयति । योऽत्र व्यपदेश्यः सम्बन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान्—प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्धः इत्यनेनौत्पत्तिकत्वं पुनरुपोद्धलयति राद्धान्ती ।

आह—यदि प्रत्यायकशब्दः, प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीति भाष्यम् । तत्राभिप्रायं टीकाकारो व्यनाक्ते—स्वतो हि सर्वभावानां प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । सर्वभावा हि कार्यकरणे प्रवर्तमानाः स्वत एव प्रवर्तन्ते, यथा—चक्षुरादयो रूपग्रहणे । शब्दस्तु प्रथमश्रवणेऽप्रतिपादकत्वात् स्वत एव न प्रवर्तते । (तस्मात्केनचित् सम्बन्धं कृत्वा प्रवर्तित इति ज्ञायते) । तस्मात्सापेक्षत्वं शब्दस्यार्थप्रतिपत्तावस्तीति प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययती-

पेक्षत्वं च दर्शनादेवावगम्यते । दृष्टं हि चक्षुरादेस्स्वाभाविकत्वेऽपि
रूपावगतावालोकसापेक्षत्वं दहने चानपेक्षत्वमग्न्यादेः । तदिदं
मुक्तं “सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाण” मिति । दृष्टं हि कार्यं पुरुषप्रयत्ना-
नपेक्षं पुरुषानुपलब्धेः । सापेक्षं च प्रथमप्रयोगादनवगतेः प्रयोगान्त-
रे चावगमात् । यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हीति को-
ऽभिप्रायश्चोदकस्य ? यदि तावत्कृतकः कार्यो न सामयिक इत्यभिप्रा-
यः, ततस्सिद्धं साध्यते । पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षता हि शाब्दं
प्रमाणमिति वदतोऽभिप्रेता चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । न पुनरु-
त्पत्तिमत्तापि नेष्यते । उत्पद्यत एव हि सम्बन्धः, क्रियागर्भत्वात्त-
स्य । क्रियायाश्चोत्पत्तिमत्त्वात्तदनुवर्ती सम्बन्धोऽप्युत्पत्तिमानेव ।

अथ कृतको रज्जुघटयोरिव पुरुषप्रयत्नजन्य इत्यभिप्रायः,
तदयुक्तम् ; चक्षुरादेरालोकाभावे कदाचित्कार्यमकुर्वतः तत्सद्भावे
च कार्यं कुर्वतोऽपि पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षत्वात्सम्बन्धस्य तथा

त्यनेन भाष्येणोक्तम् । सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति स्वाभाविकानां स्वभावत एव
(१)पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कार्यकारिणां सापेक्षत्वंनिरपेक्षत्वं च द्वयमपि दर्शनादे-
वावगम्यते । । दृष्टं हि चक्षुरादेः स्वाभाविकत्वेऽपि रूपावगतावालोकसापेक्षत्वं, दहने चा-
नपेक्षत्वमग्न्यादेः । तेन सापेक्षत्वमात्रं प्रथमश्रवणेऽर्याप्रतिपादिकत्वात् स्यात्
न तु पुरुषप्रयत्नापेक्षित्वम् । तदिदमुक्तं—सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणमिति । दृष्टं हि कार्यं
पुरुषप्रयत्नानपेक्षम्, पुरुषानुपलब्धेः । सापेक्षता च प्रथमश्रवणादनवगतेः; प्रयोगान्तरे चाव-
गमात् । यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हीति कोऽभिप्रायश्चोदकस्येत्यनेन भाष्य-
माक्षिपति । एकग्रन्थेनाह—यदि तावत्कृतकः कार्य इत्येतावानभिप्रायः न
सामयिकः पुरुषसङ्केतप्रवर्तित इति, ततः सिद्धं साध्यते । कुतः ? पुरुषान्तरप्रत्ययान्त-
रानपेक्षता हि शाब्दं प्रमाणं वदतोऽभिप्रेता चक्षुरादीनामिव रूपग्रहणे । न पुनरुत्पत्तिम-
त्तापि नेष्यते । उत्पद्यत एव हि सम्बन्धः, क्रियागर्भत्वात्तस्य । क्रियायाश्चोत्पत्तिमत्त्वात् ।
तदनुवर्ती सम्बन्धोऽप्युत्पत्तिमानेव ।

स एव पुनरप्येकग्रन्थेनाह—अथ कृतको रज्जुघटयोरिव पुरुषप्रयत्नजन्य
इत्यभिप्रायः, तदयुक्तम्, चक्षुरादेरालोकाभावे कदाचित्कार्यमकुर्वतः तत्सद्भावे च कार्यं
कुर्वतोऽपि पुरुषान्तरप्रत्ययान्तरानपेक्षत्वात् सम्बन्धस्य तथा शब्दस्यापि सम्बन्धस्या-

शब्दस्यापि सम्बन्धस्यादिति । तस्मादसमर्थमिव सिद्धान्तलङ्घने भाष्यं प्रतिभाति कृतकस्तर्हीति -नेदमसमर्थम् । अयमस्याभिप्रायः—नेदमुद्योतादितुल्यम् । उद्योतस्याप्यनुग्राहकत्वं कार्यसमधिगम्यमेव । अनवगतिपूर्वकत्वादवगतेश्चक्षुरादीनाम् ? (१)शब्देन सामायिकत्वं कृतकता बोक्ता ।

(२)“अथ गौरित्यत्र कश्शब्द” इति कोऽयं प्रश्नः ? अय-

दिति । तस्मादसमर्थमिवाशक्तमिव सिद्धान्तलङ्घने भाष्यं प्रतिभाति—कृतकस्तर्हीति । नेदमसमर्थम् । अयमस्याभिप्रायः—नेदमुद्योतादितुल्यं द्वितीयादिश्रवणं, उद्यो-तस्यापि ह्यनुग्राहकत्वमेतत्कार्यसमधिगम्यमेव । तथैव कार्यदर्शनात् । अनवगतिपूर्वकत्वात् अवगतेश्चक्षुरादीनाम् । न च चक्षुरादयोऽवगमकत्वेनावगता अवगमकाः । तेन तत्र युक्तम् । शब्दे पुनस्त्वयैवं वक्तव्यम् अवगतिपूर्विकैवार्थावगतिरिति । यस्माद्व्यवहारेऽयमस्यार्थ इत्यवगम्य ततः शब्दादर्थं प्रतिपद्यते इति । न च प्रतिपत्तावनुत्पत्तायामयमस्यार्थ इति ज्ञानं भवति । तस्मादवगतिपूर्विकैवार्थावगतिरिति त्वयाऽभ्युपगमनीयम् । न चैतद्युक्तम्, अवगतेरेव कारणं चिन्त्यते यतः । न चावगतिरेवावगतेः कारणमिति युक्तम् । आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्निमित्तान्तरापेक्षायां देवदत्तादिषु दृष्टः समय एव गवादिष्वर्थप्रतिपत्तिहेतुरिति साम्प्रतम् । तथा च कीर्त्तिनोक्तम्—

“यज्जातीयो यतः सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठवत् ।

अदृष्टहेतुरप्यन्यो विशिष्टस्सम्प्रतीयते” ॥ इति ।

तदिदमाह—तस्मात्सम्बन्धान्तरपूर्विकैवार्थावगतिरिति सिद्धा सापेक्षता । तदिदं कृतकशब्देन सामायिकत्वं कृतकता बोक्ता । यदाऽयमर्थः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः तदा मयाऽयं शब्दः प्रयोज्य इति योऽयं प्रयोगनियमः स समयः । तेन निर्वृत्तस्सामयिकः शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । तस्मिंश्च पक्षे शब्दप्रयोगादर्थप्रतिपादनाभिप्रायं प्रतीत्य तत्पुरस्सरमर्थज्ञानम्, अस्य शब्दस्यायमर्थ इति यावत् । पुरुषस्य सङ्केतः तेन सम्बन्धः कृतकोऽभिप्रेतः । तस्मिंस्तु पक्षे शब्दादेवार्थज्ञानम् । पक्षद्वये चास्मिन् पुरुषप्रयत्नापेक्षत्वात्सम्बन्धस्य तत्पुरस्सरत्वाच्च वेदादार्थावगतेः पौरुषेयत्वमेव वेदानाम् । पुरुषाश्च प्रमाणान्तरेणार्थमवगम्यावगमयन्तीति सापेक्षता । ततश्चाप्रामाण्यं चोदनाया इति स्थितोऽयमाक्षेपः ॥

अथ गौरित्यत्र कश्शब्द इति कोऽयं प्रश्नः ? अस्यार्थः—सापेक्षतया शब्द-

मयं प्रश्नः—यद्यपरिणत्या शब्दोऽर्थं प्रतिपादयति कस्तर्हि शब्दो-
ऽभिप्रेतः ? । यः श्रोत्रेणावच्छिद्यते स शब्दः ? । ओमित्युच्यते ।
(१) “श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः ।
ते च श्रोत्रग्रहणाः” गकारौकारविसर्जनीयाः ।

नन्वेवमर्थप्रत्ययो नोपपद्यते क्रमवर्तित्वाद्दर्शानाम् । क्षणिकत्वा-
च्च तदुपलब्धेः । उपलभ्यमानतया च पदादिव्यवस्था, न सन्मा-
त्रतया । तस्मादनुपपन्नोऽर्थप्रत्ययः ।

स्याप्रामाण्ये पूर्वपक्षवादिनाक्ते ऽत्र कोऽयं प्रश्नः ? अयं सिद्धान्तवादि-
नः सिद्धान्तं कर्तुमवसरः । न चायं सिद्धान्तोपक्रम एव । तथा हि गका-
रौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्ष इत्युत्तरं पूर्वपक्षवादिनः स्यात् ।
तच्चानुपपन्नम् । तस्मादयुक्तोऽयं प्रश्नः । अयमयं प्रश्नः—यद्यपरिणत्या शब्दोऽर्थ-
मवगमयति । कस्तर्हि शब्दोऽभिप्रेतः ? अत्रेदमर्थतत्वं वैयाकरणः पूर्वपक्षवादिना
सिद्धान्तिनि पराजिते सिद्धान्तिनमेव पर्यनुयुङ्क्ते संश्लेषलक्षणसम्ब-
न्धं परित्यजता भवता प्रत्याय्यप्रत्यायकभावं चाभ्युपगच्छता अपरि-
णत्या शब्दोऽर्थमवगमयतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवमभ्युपगच्छतस्ते कः
शब्दोऽभिप्रेतः ? न तावद्दर्शात्मकः, तेभ्योऽर्थप्रतिपत्त्ययोगात् । तस्मा-
द्दर्शात्मकश्च शब्दोऽभ्युपेयः । तस्य चार्थतादात्म्यमविरुद्धम् । तेन सं-
श्लेषलक्षणः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यताम् । तथा च स्वाभाविकोऽपि सम्ब-
न्धः सिद्ध इत्यनपेक्षत्वमपि सिद्धम् । तेन विमुच्यतां प्रत्याय्यप्रत्याय-
कभावलक्षणसम्बन्ध इति । तेन युक्तोऽयं प्रश्नः । एकग्रन्थेनाह—
योऽयं श्रोत्रेणावच्छिद्यते स शब्दो भवतोऽभिमतः ? इति । इदानीं सिद्धान्त्याह—
ओमित्युच्यते अङ्गीकारे ह्योमिति । तेनाङ्गीक्रियत इति यावत् । यस्माच्छ्रो-
त्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च श्रोत्रग्रहणाः गकारौकारविसर्जनीयाः ।
तस्मात्त एव शब्दाः ।

नन्वेवं सत्यर्थप्रत्ययो नोपपद्यते । कथम् ? क्रमवर्तित्वाद्दर्शानां, क्षणिकत्वाच्च तदु-
पलब्धीनामुपलभ्यमानतया च पदादिव्यवस्था, न तु सन्मात्रतया । तस्मादनुपपन्नोऽयमर्थ-
प्रत्ययः । अस्यार्थः—वर्णास्तावन्न सन्मात्रतयाऽर्थं प्रतिपादयन्ति । तेषां सर्व-
गतत्वान्नित्यत्वाच्च सर्वदा सर्वत्र चार्थप्रतीतिः । उपलब्धिपक्षे तु प्र-
त्येकं प्रतिपादकत्वं नास्ति । न च समुदितानाम्, क्रमवर्तित्वात्तदुपल-
ब्धीनाम् । न च क्रमोत्पन्नानामुपलब्धीनां स्थेन्नोपलब्धौ साहित्यम् ।
तासां क्षणिकत्वान्न । न च तत्प्रकारातिरेकि प्रकारान्तरमस्तीत्यनुपप-

अथायमभिप्रायः—उपलब्धिविनाशेऽपि हि तत्स्मृत्यनुग्रहादर्थ-
वगम इति । सापि न सर्वविषयिणी । उपलब्धिवत् । उपलब्ध्यनुसा-
रिणी हि सा । अतोऽप्यर्थावगतिर्न घटते । तस्माच्छब्दतत्त्वमेवेदमर्थ-
रूपतया विपरिवर्तत इत्युक्तं शब्दविद्धिः ।

किंचाविवर्तपक्षे श्रोत्रादिव्यापारनिरपेक्षैव स्वरूपेऽर्थे वाऽवग-
तिः शक्यते वक्तुम् । बाढम्, शब्दादयः श्रोत्राद्यवच्छेदेनैकरूपा अ-
प्यनेकरूपतया प्रतिभान्ति । मरकतपद्मरागादिषु मुखमेकमनेकमिव
प्रतिभाति तथात्रापि ।

त्रोऽर्थप्रत्ययः ।

अथायमभिप्रायः—उपलब्धिविनाशेऽपि हि तत्स्मृत्यनुग्रहादर्थवगम इति ।
अस्यार्थः—यद्यपि क्षणिकत्वादुपलब्ध्यो युगपन्न सम्भवन्ति, तथापि त-
त्स्मृत्यनुगृहीता वर्णा अवगमं करिष्यन्तीति । सापि न सर्वविषयिणी, उप-
लब्धिवत् । उपलब्ध्यनुसारिणी हि सा । अस्यार्थः—सापि स्मृतिस्सर्ववर्णविषयैका
नास्ति, यथोपलब्धिः प्रत्येकवर्णविषया तथा सापि । यस्मादुपलब्ध्या
संस्कारः क्रियते संस्काराच्च स्मृतिः । तेनोपलब्धिवदेकैकवर्णविषयात्
संस्कारात् स्मृतिरिति न सर्ववर्णविषयत्वम् । न च प्रत्येकवर्ण(१)विष-
याभ्य एव स्मृतिभ्यः संस्कारयौगपद्येन युगपद्भाविनीभ्योऽर्थप्रतीतिः,
क्रमविपर्ययोच्चरितेष्वपि वर्णेषु संस्कारयौगपद्येन स्मृतौ यौगपद्यावि-
शेषात्त(२)त्प्रसंगात् । अतोऽप्यर्थावगतिर्न घटते । तस्माच्छब्दतत्त्वमेवेदमर्थरूपतया
विवर्तत इत्युक्तं शब्दविद्धिः । यस्माद्वर्णातिरेकी शब्दः कार्यगम्यः तस्मात्स
विवर्ततेऽर्थरूपेणेति प्रतीतिविरुद्धता नास्ति । वर्णात्मके हि शब्दे
गवादीनां तद्रूपता प्रत्यक्षेण विरुध्यते ।

किं चाविवर्तपक्षे श्रोत्रादिव्यापारनिरपेक्षैव स्वरूपेऽर्थे वाऽवगतिश्शक्यते वक्तुम् ।
अस्यार्थः—विवर्त्तवादिनापि हि श्रोत्रादिव्यापारापेक्षा शब्दस्वरूपेऽर्थे वाऽ
वगतिर्वाच्या । सा च भिन्नयोरेव शब्दार्थयोराकारं समर्पयति । यदि
परं श्रोत्रादिव्यापारानपेक्षा प्रतीतिरभ्युपगम्येत तदा स्यादेव विवर्त्तः,
न चासावस्तीति विवर्त्तपक्षोऽप्यनुपपन्नः । अत्रोत्तरम्—बाढम्, अतिशयेन
शक्यते । शब्दादयः श्रोत्राद्यवच्छेदेन हेकरूपा अप्यनेकरूपा इव प्रतिभान्ति । अस्या-
र्थः—यद्यपि परमार्थतो भेदो नास्ति तथापि श्रोत्राद्युपाधिवशेन भिन्न-
बुद्धिर्भवति । अत्र दृष्टान्तमाह—मरकतपद्मरागादिषु मुखमेकमप्यनेकरूपमिव

ननु च खड्गादिष्वेकं ग्राहकम् । उपाधयो हि खड्गादयः तदेकग्राहकवशादेकं मुखमिति शक्यते वक्तुम् । भेदाधोपाधिनिबन्धनाः । अत्र पुनः किमेकं ग्राहकं शब्दादेः ? यद्वशाच्छ्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः, एकमेवेदं वस्त्विति वर्ण्यते । किमिदं प्रलप्यते-एकग्राहकवशादेकं वस्त्विति । एकत्वादेव ह्येकत्वम् । ननु चोक्तमेकत्वमेव न प्रतीयेत इति । श्रोत्रादयो हि प्रतीतेः कारणम् । ते च भेदेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्तीति प्रतीतिभेदे सखेकं वस्त्विति दुर्वचः । कथं तर्हि खड्गादिषु तदेवेदं मुखमिति ? बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञानात् तदुपाधिनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम् । उक्तं तर्हि त्वयैवैकत्वं-प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमिति । अस्ति चेदमेकत्वं शब्दादावपि-गौरयं, शुक्लोऽयं, सुरभि चन्दनमिति । तस्मात्

प्रतिभाति तथात्रापि भविष्यति ।

ननु खड्गादिष्वेकं ग्राहकं चक्षुरिन्द्रियम् । उपायो हि खड्गादयः तस्यैकस्य वशेनैकं मुखमिति शक्यते वक्तुम् । भेदाधोपाधिनिबन्धना इति च शक्यते वक्तुम् । अत्र पुनः किमेकं ग्राहकं शब्दादेः ? यद्वशाच्छ्रोत्राद्युपाधिकृतो भेदः, एकमेवेदं वस्त्विति वर्ण्यते । एकस्मिन् ग्राहके श्रोत्रादयो भिन्ना उपाधिमात्रतयैवावतिष्ठन्ते । तद्वशाच्च भेद इति युज्येतापि । अत्रोत्तरम्-किमिदं प्रलप्यते-एकग्राहकवशादेकं वस्त्विति । अत्रापि नैकग्राहकवशादेकं मुखम् । किंतु एकत्वादेव ह्येकत्वम् । एकत्वेनैव प्रतीतेरेकत्वम्, तेनात्राप्येकत्वेन प्रतीतेः शब्दरूपादीनामेकत्वमिति । ननु चोक्तमेकत्वमेव न प्रतीयत इति । कस्मात् ? श्रोत्रादयः प्रतीतेः कारणम् । ते च भेदेनैव प्रतीतिमुत्पादयन्ति । प्रतीतिभेदे च सत्येकं वस्त्विति दुर्वचः । कथं तर्हि खड्गादिषु तदेवेदं मुखमिति ? बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञानादुपाधिनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम् । अस्यार्थः-कथमुपाधिषु नानावभासे सत्यपि तदेवेदं मुखमिति निश्चयः, यावता भेद एव स्यात् । यदि बिम्बाकारप्रत्यभिज्ञा स्यात्तद्दोषनिबन्धनो भेद इति शक्यते वक्तुम्, नान्यथा । उत्तरम्-उक्तं तर्हि त्वयैवैकत्वम् । त्वया हि प्रत्यभिज्ञानादेकत्वं भवेदिति वदता एकत्वमुक्तम् । कुतः प्रत्यभिज्ञानात् ? सर्वत्र तदेवेदं मुखमिति प्रतीतेः । अत्र भेदाभेदयोः परस्परविरोधित्वे भेदस्योपाधिवशेनाप्युपपत्तेरभेद एव पारमार्थिक इति निश्चीयते ।

ननु च भवत्वेवं मुखे, शब्दादिषु कथमिति, तत्राह-अस्ति चेदमेकत्वं

दत्राप्येकतया प्रत्यभिज्ञानात् श्रोत्राद्युपाधिनिबन्धन एव भेद इत्युपपन्नम् । श्रोत्रादिभेदः किंनिबन्धनः ? विषयभेदप्रतिपत्तिनिबन्धन इति वदामः । विषयभेदप्रतिपत्तेः किं निबन्धनम् ? श्रोत्रादिभेद इत्युक्तम् । एवं तर्हीतरेतराश्रयतोक्ता भवति । बाढमुक्ता । अविद्यामातृकेयम् । अत एवाविद्येत्युच्यते बुधैः । तस्माद्विवर्त्त एवाश्रयणीयस्तत्त्वविद्भिरवगतेः कारणम् । तस्मादशब्दज्ञो देवानां प्रियः । यो हि युतसिद्धयोः शब्दार्थयोस्सम्बन्धमर्थावगतौ कारणं मन्यते । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति कोऽयं संस्कारो नाम ? यदि तावद्वर्णावगतिः, प्रत्युक्ता सा । स्मरणमपि तथैव ।

शब्दादावपि । गौरयमिति जातिशब्दयोस्तुल्यव्यपदेशादेकत्वावगमः । शुक्लोऽयमिति रूपशब्दयोः । सुरभि चन्दनमिति गन्धशब्दयोर्द्रव्यशब्दयोश्च । तस्मादत्राप्येकतया प्रत्यभिज्ञानात् श्रोत्राद्युपाधिनिबन्धन एवायं भेद इत्युपपन्नम् । अस्यार्थः—सर्वशब्देषु तावच्छब्द इत्येका बुद्धिः । अभिव्यञ्जकध्वनिवशात् भेदः । शब्दस्य जात्यादीनां तुल्यव्यपदेशादभेदः, श्रोत्राद्युपाधिवशेन च भेद इत्युपपन्नम् । अत्र चोदयति—श्रोत्रादेः किंनिबन्धनो भेदः ? अत्राभिप्रायः—त्वन्मते सर्वं जगदेकरूपम् । अतश्श्रोत्रादेरपि कथं भेद इति । विषयभेदप्रतिपत्तिनिबन्धन इति वदामः । कार्यभेदाच्छ्रोत्रादीनामपि भेद इत्यर्थः । विषयभेदप्रतिपत्तेः किं निबन्धनम् ? विषयभूतानां शब्दानां भेदप्रतिपत्तेः किं कारणमित्यर्थः । श्रोत्रादिभेदो निबन्धनमित्युक्तमेवानन्तरम् । एवं सतीतरेतराश्रयतोक्ता भवति । सा च न युक्ता । बाढमुक्ता, अविद्यामातृकेयम् । येयमितरेतराश्रयता सेयमविद्या मातृका मातृसदृशी । यदि हि काचिदत्रानुपपत्तिर्न स्यात् विद्यैव स्यात् । न तूपपन्नार्थं चाविद्या । अतएवाविद्येत्युच्यते बुधैः । यत एवानुपपन्ना तस्मात् विवर्त्त एवाश्रयणीयस्तत्त्वविद्भिरवगतेः कारणम्, विवर्त्तस्योपपन्नत्वात् ।

एवं वैयाकरणः स्वपक्षं साधयित्वा मीमांसकं पराजित्य पर्यनुयुङ्क्ते—अतो न शब्दज्ञो देवानां प्रियः, यो हि युतसिद्धयोः शब्दार्थयोस्सम्बन्धं अर्थावगतौ कारणं मन्यत इति । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति कोऽयं संस्कारो नाम ? यदि तावद्वर्णावगतिः संस्क्रियतेऽर्थप्रतीतियोग्यात्मा क्रियतेऽनयेति व्युत्पत्त्या; प्रत्युक्ता सा अर्थोपलब्धौ कारणत्वं तस्या न सम्भवति, अयौगपद्यादित्युक्तम् । अथ स्मरणं संस्कारः, अत्राह—स्मरणमपि तथैव यथैवोपलब्धिस्तथैवाकारणम्, अयौगपद्यादेव ।

अथ स्मृतिकार्यान्वथानुपपत्त्या कश्चित्पदार्थः कालान्तराव-
स्थायी विद्यत इति कल्प्यते, असावपि प्रतिवर्णविषय एवेति शक्यते
कल्पयितुम् । एकैकवर्णविषयत्वादुपलब्धेः, तदनुसारित्वाच्च स्मृतेः,
तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य । तस्मादूर्णोपलब्धिवदसावपि न कारणम् ।

न च स्मृतिविज्ञानशून्यसंस्कारोऽस्तीति प्रमाणमस्ति । दर्शयति
च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारं(१) “पूर्ववर्णजनितविशेषसं-
स्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचक” इति ब्रुवन् । तस्मादुपलब्धि-

अथ स्मृतिकार्यान्वथानुपपत्त्या कश्चित्पदार्थविशेषः कालान्तरावस्थायी विद्यत इति
कल्प्यते । अनुभूत एव वस्तुनि स्मरणं भवति, नाननुभूते । तत्र यद्यनुभवः
कश्चिदतिशयमात्मनि नादध्यात् तदानुभूताननुभूतयोरविशेषादुभय-
त्रापि स्मृतिस्स्यात् । न चोभयत्रापि । अतश्चेयं व्यवस्थया स्मृतिरुपजा-
यमानाऽनुभवाहितसंस्कारं प्रकल्पयति । सोऽपि यद्यनुभववत्क्षणिक-
स्स्यात् कालान्तरे स्मृतिर्नोपपद्यते । तस्मात्कालान्तरावस्थायी संस्का-
रोऽस्तीति गम्यते । तेनास्य स्थास्नुतया यौगपद्यमुपपद्यत इति । त-
न्नाह—असावपि प्रतिवर्णविषय एवेति शक्यते कल्पयितुम् । एकैकवर्णविषयत्वादुपलब्धे
स्तदनुसारित्वाच्च स्मृतेस्तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य । अस्यार्थः—संस्कारो हि वर्ण-
स्मृतिजनकतया वर्णान् स्मृतौ युगपदुपलम्भयन् अर्थप्रतीतौ कारणतां
यायात् । स चैकैकवर्णविषय एव न सकलवर्णविषयः । कस्मात् ? उ-
पलब्धिभिराधीयन्ते संस्काराः । उपलब्ध्यश्च प्रत्येकवर्णविषया एव ।
तेन कारणमुखेन तावदेकैकवर्णविषयसंस्कारः । तथा कार्यमपि यत्सं-
स्कारस्य कल्पकं तदपि प्रत्येकवर्णविषयमेव, उपलब्ध्यनुसारित्वात्स्मृ-
तेः । उपलब्धं हि स्मर्यते, नानुपलब्धम् । न च समुदिता वर्णा उपलब्धा
इति न समुदितवर्णविषया स्मृतिः । तत्कार्यत्वाच्च संस्कारस्य सैव स्मृतिः
कार्यं यस्य स तत्कार्यः, तस्य भावस्तत्कार्यत्वम्, तस्मात् । एतदुक्तं
भवति—स्मृतितः संस्कारः कल्प्यमानः कार्यानुरूप्यात्प्रतिवर्णविषय
एव कल्पनीय इति । तस्मादूर्णोपलब्धिवदसावपि न कारणम् ।

ननु भवतु स्मृतिहेतुसंस्कारः प्रतिवर्णविषयः, अन्य एवापूर्वः
प्रतिवर्णजनितोऽर्थप्रतीतिहेतुरस्तु । तन्नाह—न च स्मृतिज्ञानशून्यः संस्कारो-
ऽस्तीति प्रमाणमस्ति । अर्थप्रतीतिलक्षणकार्यस्य विवर्त्तेनाप्युपपत्तेरिति
वक्ष्यति । दर्शयति च प्रत्येकवर्णविषयमेव संस्कारं “पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो-

स्मृतिभ्यां किमधिकमस्यार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं मन्यते भाष्यकारः ! स्फोटवादिनो वा कथमित्येतदप्यनुत्तरम् । न ह्यभ्युपगतिरर्थसिद्धौ हेतुः । तस्मादुपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ कालान्तरावस्थायितैव विशेषः, तन्न; परस्परासम्बन्धे हि किमवस्थितिः करिष्यति । अथार्थप्रतिपत्तिरेव सम्बन्धहेतुः । एवमितरेतराश्रयता प्राप्नोति । भवत्विति चेत् ! न तत्त्वागमे युक्तोऽयमभ्युपगमः । कथं तर्हि बीजाङ्कुरादिषु ? दर्शनादिति यद्युच्येत, तदिहापि दर्शनं शक्यते वक्तुं विवर्तप्रतिपक्षसम्भवात् । अर्थावगतिर्हि का-

ऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक" इति ब्रुवन् । पूर्ववर्णास्संस्कारजनकाः, अन्त्यो नेति । अतो न संभूय वर्णाः संस्कारमारभन्त इति ज्ञायते । उपसंहरति—तस्मादुपलब्धिस्मृतिभ्यां किमभ्यधिकमस्यार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं मन्यते भाष्यकारः । नास्याधिकं सामर्थ्यमस्तीति भावः ।

ननु यथार्थप्रतीतिरनुपपन्ना तथा स्फोटाभिव्यक्तिरप्यनुपपन्ना । तस्मान्नैकैकेन वर्णेन ध्वनिना वा स्फोटोऽभिव्यज्यते । न च नाभिव्यज्यतामिति वाच्यम् । अनभिव्यक्तादर्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । न च समुदितैः, समुदायासम्भवात् । न च भागशोऽभिव्यक्तिः, भागाभावात् । तस्मादर्थप्रतीतिरेव परमस्तु वर्णेभ्यः, किं स्फोटकल्पनयेति । तत्राह—स्फोटवादिनो वा कथं स्फोटाभिव्यक्तिरित्यनुत्तरं सिद्धान्तिनः । नाभ्युपगतिरर्थसिद्धौ हेतुः । यत्खल्वनुपपन्नं तदनुपपन्नमेव । न चाभ्युपगमादुपपन्नता भवति । तस्मादुपवर्णनीयोऽयं ग्रन्थः ।

अथ कालान्तरावस्थायितैव विशेषः, उपलब्धिस्मृती क्षणिके, संस्कारस्तु कालान्तरावस्थायीति । तस्मादधिकत्वम् । तन्न; परस्परासम्बन्धे किमवस्थितिः करिष्यति ? एकैकवर्णविषयस्मृतिहेतुत्वात्तस्य, स्मृतीनां च यौगपद्याभावात् स्थायितापि नोपकारिणीति । अथार्थप्रतिपत्तिरेव सम्बन्धहेतुः अर्थप्रतिपत्तिरन्यथानुपपन्ना युगपत्सर्ववर्णविषयां स्मृतिं कल्पयति, स्मृतिरपि संस्काराणां परस्परं संभूय कारितामित्यर्थप्रतिपत्तिरेव संस्काराणामन्योन्यसम्बन्धे हेतुः । उत्तरम्—एवमितरेतराश्रयता प्राप्नोति । वर्णेभ्य एव ह्यर्थप्रतिपत्तौ निश्चितायां परस्परसम्बन्धकल्पना, परस्परसम्बन्धाच्च वर्णेभ्य एवार्थप्रत्ययो वाच्यः । स्फोटादप्यर्थप्रतिपत्त्युत्पत्तेः । भवत्वितरेतराश्रयता, न च दोषमावहेद्विवर्तवादिन इवेति चेत् ? न तत्त्वागमे युक्तोऽयमभ्युपगमः । कथं तर्हि बीजाङ्कुरादिषु ? बीजादङ्कुरोऽङ्कुराच्च बीज-

रणमात्रस्य हेतुतां प्रतिपद्यते । न संस्कारसम्बन्धस्यैव । बीजाङ्कुरादिषु विशेषदर्शनादुपपन्नम् । इह त्वानुमानिकत्वात्संस्कारस्य विशेषोप-
लब्धिर्नोपपद्यते । तस्माद्विवर्तमेवोपपन्नतरं मन्यामहे । अत एवेद-
मप्ययुक्तम् । किमयुक्तम् ? सा च शब्दकल्पना चेति । कथमयु-
क्तम् ? विवर्तपक्षे हि का नामेयं शब्दकल्पना ? यस्मात् अध्यासि-
तोपाधि सर्वप्रमाणावगम्यमेकं वस्त्वित्युक्तम् । तस्मादशब्दज्ञतैवेयं य-
दुत भिन्नयोरपि शब्दार्थयोरौत्पत्तिकस्सम्बन्धोऽभिधीयते ।

नन्वेकत्ववादिनोऽपि नैवायं विभागः शक्यतेऽवगन्तुम्—ज्यो-
तिष्टोमोऽयं, दर्शपूर्णमासाविमाविति । एकत्वे हि न वाक्यैकत्व ए-
वावस्थितिः । सर्ववाक्यानामेकता प्राप्नोति वर्णानामिव पदे प-
दानामिव वाक्ये ; एकत्वावगमादेव । भवति हि सर्ववाक्येषु शब्दः
शब्द इत्येका बुद्धिः । सर्ववाक्यार्थेषु च वाक्यार्थ इति । त-
मिति । तत्रापि कथमितरेतराश्रयता न भवति ? दर्शनादिति यद्युच्येत दृ-
श्यते तावद्बीजादङ्कुरोऽङ्कुराच्च बीजम् । न च दृष्टेऽनुपपत्तिरिति यद्युच्येत,
तदिहापि दर्शनं शक्यते वक्तुम् । अर्थप्रतीतिर्हि वर्णप्रतीत्यनुरोधिनी दृश्य-
ते । नैतद् दर्शनं सिद्धम्, विवर्तस्य प्रतिपक्षस्य सम्भवात् । विवर्तादप्यर्थ-
प्रतीतिसम्भवादित्यर्थः । अर्थावगतिर्हि कारणमात्रस्य हेतुतां प्रतिपद्यते कारण-
मात्रं गमयति न संस्कारसम्बन्धस्यैव हेतुतां प्रतिपद्यते । बीजाङ्कुरयोस्तु
कारणविशेषदर्शनादुपपन्नं साक्षादेव बीजादङ्कुरोत्पत्तिदर्शनादङ्कुराच्च
बीजोत्पत्तेः । इह त्वानुमानिकत्वात्संस्कारस्य वर्णविषयस्य कारणविशेषोपलब्धिर्नो-
पपद्यते । तस्माद्विवर्तमेवोपपन्नतरं मन्यामहे । यतो विवर्त एवोपपन्नतरः अत इदानी-
मिदमप्ययुक्तम् । किमयुक्तम् ? सा च शब्दकल्पना चेति । कथमयुक्तम् ? विवर्तपक्षे हि का ना-
मेयं शब्दकल्पना ? यस्मादध्यासितोपाध्यध्यासितविशेषं सर्वप्रमाणावगम्यमेकं वस्त्वित्यु-
क्तम् । तस्मादशब्दज्ञतैवेयं यदुत भिन्नयोरपि शब्दार्थयोरौत्पत्तिकः सम्बन्धोऽभिधीयते ।
भिन्नयोर्हि वाच्यवाचकलक्षणस्सम्बन्धोऽभ्युपगमनीयः । स चोक्तेन
न्यायेन नास्तीत्युच्यते पूर्वपक्षवादिना ।

नन्वेकत्ववादिनोऽपि नैवायं विभागः शक्यते (१) वगन्तुं—ज्योतिष्टोमो-
ऽयं, दर्शपूर्णमासाविमाविति । कस्मादित्यत्राह—एकत्वे हि न वाक्यैकत्व
एवावस्थितिः, किं तु सर्ववाक्यानामेकता प्राप्नोति वर्णानामिव पदे पदानामिव

दिदमभिन्नं सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि कर्मजातं प्राप्नोति । दृश्यन्ते चाधि-
कारभेदा विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च । विरुद्धा विरुद्धफलाः । अविरुद्धाश्चा-
विरुद्धफलाः । तत्र विरुद्धाः कृष्णलचरुसर्वस्वारादयः । अविरुद्धाश्चा-
ग्निहोत्रादयः । नचैतदेकत्वं उपपद्यते । सत्यं नैकत्वं उपपद्यते ।
भिन्नार्थानि चैतानि वाक्यानि । एकार्थप्रतिपत्त्यर्था चैकता ।
न चात्रैकार्थताऽवसीयते । तस्मादेकस्मिन् वाक्ये पदवर्णापलापो
युक्तः । वाक्यान्तरे तु किंकृतो वाक्यान्तरस्यापलाप इति । तस्मा-
न्नेयं विरुद्धाविरुद्धचोदनोपपद्यते । शब्दप्रामाण्यवादिनो ह्यर्थसम्ब-
द्धः (१) शब्दः शब्देनोच्यते, न काकवाशिताद्यपि श्रोत्रग्राह्यम् ।
ननु—श्रोत्रादिभेदमुपवर्णयता सर्वमेतदविद्याजातमित्युक्तम् ।

वाक्ये । कस्मात् ? एकत्वस्यावगमादेवं । भवति हि सर्ववाक्येषु शब्दः शब्द इत्येका
बुद्धिः । तेन वाक्यानि तावदभिन्नानि । वाक्यवदेव च न वाक्यार्थो भि-
द्यते । सर्ववाक्यार्थेषु वाक्यार्थ इत्येका बुद्धिरस्ति । तद्वशादप्येकता प्राप्नोति ।
तदिदमभिन्नं सर्वमेव ज्योतिष्टोमादि कर्मजातं प्राप्नोति । न चैतदङ्गीकर्तुं शक्यम् ।
तदाह—दृश्यन्ते चाधिकारभेदा विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च । विरुद्धा विरुद्धफलाः, अविरुद्धाश्चा-
विरुद्धफलाः । तत्र विरुद्धाः (२) कृष्णलचरुसर्वस्वारादयः, आयुर्मरणयोः फलयोर्विरोधात् ।
अविरुद्धाश्चाग्निहोत्रादयः । न चैतदेकत्वे वाक्यानामुपपद्यतेऽनेकार्थत्वम् । समा-
धत्ते—सत्यं नैकत्वं इदमुपपद्यते । भिन्नार्थानि चैतानि वाक्यानि, साक्षादर्थ-
भेदस्यावगम्यमानत्वात् । ननु च वाक्यानामेकत्वेन तदर्थानामप्येकता ।
तत्राह—अर्थप्रतिपत्त्यर्था चैकता । एकवाक्यत्वमन्तरेणार्थप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरेकं
वाक्यमङ्गीक्रियते । न च भिन्नेषु वाक्येषु एकार्थताऽवसीयते । तस्मादेकस्मिन् वा-
क्ये पदवर्णापलापो युक्तः । वाक्यान्तरे तु किंकृतो वाक्यान्तरस्यापलाप इति ।
तस्मान्नेयं विरुद्धाविरुद्धचोदनोपपद्यते । शब्दप्रामाण्यवादिनश्चार्थसम्बद्धः शब्दोऽभिमतः, न
काकवाशिताद्यपि श्रोत्रग्राह्यम् । तेनार्थभेदादर्थप्रतिपादकशब्दभेदो युक्तः ।

ननु च श्रोत्रादिभेदमविद्याकल्पितमित्युपवर्णयता सर्वमेतदविद्याजातमित्युक्तम् ।

१. शब्दोऽभिमतः इति व्याख्यानसम्मतः पाठः ।

२. “प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः” इति वाक्येनायूरूपफलमु-
द्दिश्य विहितायामायुष्कामेष्टौ विहितः कृष्णलचरुः । कृष्णलः माषाकृतिस्सुवर्णखण्डः ॥ “म-
रणकामो यजेत यः कामयेताऽनामयता स्वर्गं लोकमियाम्” (आप. २२. ७. २०) इति वि-
हितो यागविशेषः सर्वस्वारः ॥

किमिदमिदानीमर्द्धजरतीयमुपन्यस्यते—वाक्यवाक्यार्थयोर्भेद एवेति । अनभिप्रायज्ञो देवानां प्रियः । ब्रह्मण्यसावभेद उक्तः । तद्रूपतया केन भेदोऽभिधीयते ? शास्त्रार्थावगतौ च केन वा भेदोऽपहोतुं शक्यते श्रोत्रादीनामिव ? ससं नापह्नूयते । अविद्या तु प्राप्नोति । विद्या चेष्ट्यते वैदिकोऽर्थः । कथमविद्यातोऽभ्युदयः शक्यते वक्तुम् । अविद्या हि प्रत्यवायस्य निमित्तम् । सत्यं यथा भवानाह । प्रत्यवायस्त्वापेक्षिकः । सर्वं हि क्षयि प्रत्यवायायैव । किन्तु प्रत्यवाय एवैकत्र । स चोपायश्चान्यत्रेति विशेषः । तस्मान्न किञ्चिदत्र पूर्वं परेण विरुध्यते ।

ननु वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोत्पत्तिवाक्यैर्गुणवाक्यानां कथमर्थत एकता शक्यते वक्तुम् ? उक्तं भिन्नत्वेऽप्येकानुष्ठानसिद्धि-

किमिदमर्द्धजरतीयम् अर्द्धेन जरत्यर्धेन तरुणीवदिदमुपन्यस्यते(१) “समासाच्च तद्विषया”दितीवार्थं छः । अत्र वाक्यवाक्यार्थयोर्भेद एवेति । अत्र समाधत्ते । अनभिप्रायज्ञो देवानां प्रियः, यतो ब्रह्मणि ब्रह्मावस्थायामासावभेद उक्तः । तद्रूपतया केन वा भेदोऽभिधीयते(२)शास्त्रार्थावगतौ च केन वा भेदोऽपहोतुं शक्यते श्रोत्रादीनामिव । अविद्यानिबन्धनो भेदः, परमार्थतस्त्वभेद इत्याशयः ।

पुनराक्षिपति—सत्यं नापह्नूयेत त्वया भेदः, किन्तु अविद्या प्राप्नोति, विद्या चेष्ट्यते वैदिकोऽर्थः । अन्यथा कथमविद्यातोऽभ्युदयः शक्यते वक्तुम् ? अविद्या हि प्रत्यवायस्य निमित्तम् । परिहरति—सत्यं यथा भवानाह । प्रत्यवायस्त्वापेक्षिकः । किञ्चिदिष्टमपि किञ्चिदपेक्ष्य प्रत्यवाय इत्युच्यते, यथा-स्वर्गो मोक्षम्, अन्तवत्त्वात् । तेन सर्वं क्षयि कर्मजातं प्रत्यवायायैवान्तवत्त्वादिदोषात् । स च प्रत्यवायो विध्यर्थोऽभ्युदयोपायश्च सिध्यतीत्यनभ्युदयार्थभ्योऽप्यापातरमणीयेभ्यो विशेषः । तदाह—किन्तु प्रत्यवाय एवैकत्र ब्रह्महत्यादौ । स चोपायश्चान्यत्र वैदिकोऽर्थ इति विशेषः । तस्मान्न किञ्चिदत्र पूर्वमभेदाभिधानं परमार्थाश्रयं परेणाविद्यानिबन्धनभेदाभिधानेन विरुध्यते ।

ननु यदि वाक्यानां वाक्यार्थानां चैक्यं नास्ति तदा वाक्यवाक्यार्थयोर्भेदेऽपि कर्मोत्पत्तिवाक्यैर“रग्निहोत्रं जुहोती”त्येवमादिभिर्गुणवाक्यानां “दध्ना जुहोती”त्येवमादीनां कथमर्थत एकत्वं शक्यते वक्तुं भिन्नार्थानामिति भावः ।

रिति नित्यकाम्यप्रयोगयोरिव । तस्मात्सर्वमुपपन्नम् ॥

स्यादेतदेवं यथेका बुद्धिः स्यात् । न ह्यत्रैका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशब्देषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिरस्ति । असस्यां चैकबुद्धौ शब्दशब्दवाच्यताऽपि न स्यात्सर्वशब्दानाम् । एक-निमित्तता ह्येकशब्दवाच्यता, न पुनरेकत्वकृता । अत्र चैकं निमित्तमस्ति श्रोत्रग्राह्यता । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । किं पुनः कारणं श्रोत्रग्राह्यतैवात्र गृह्यते ? न पुनर्गो-

उक्तं भिन्नत्वेऽप्येकानुष्ठानसिद्धिरिति । न हि 'दध्ना जुहोती'त्यादिभिर्भिन्नमनुष्ठानं चोद्यते नित्यकाम्ययोरिव प्रयोगयोः । यथा काम्यस्याग्निहोत्रादिप्रयोगस्य नित्यस्य चैकानुष्ठानसिद्धिः । तस्मात्सर्वमुपपन्नमस्मिन्नपि पक्षे ॥

इदानीं सिद्धान्तमुपक्रमते—स्यादेतदेवं यथेका बुद्धिः स्यात् । न ह्यत्रैका बुद्धिरस्ति । ननु च सर्वशब्देषु शब्दः शब्द इत्येका बुद्धिरस्ति । यदि चैका बुद्धिर्न स्यात् असस्यां चैकबुद्धौ शब्दशब्दवाच्यताऽपि न स्यात्सर्वशब्दानाम् । यथा रूपादिषु शब्दशब्दो न प्रवर्तते तथा गकारादिष्वपि न प्रवर्तते । अत्र प्रतिसमाधत्ते—एकनिमित्तता ह्येकशब्दवाच्यता । न पुनरेकताकृता । अस्यार्थः—न वर्णेष्वेकाकारा बुद्धिरस्ति । यस्मादेकेन निमित्तेन विनैकशब्दप्रवृत्तिर्न भवति । तच्च निमित्तं क्वचिज्जातिः क्रिया गुणो द्रव्यं वा गौर्गन्ता शुक्रो विषाणीति यथा । क्वचिद्वस्तुनैवैकत्वं यथा तस्मिन्नेव वस्तुनि पुनः शब्दप्रवृत्तावाकाशमाकाशमिति । न पुनरेकत्वमेवास्या निमित्तम् । अतोऽनैकान्तिकत्वादेकशब्दप्रवृत्तेर्न सिध्यत्येका बुद्धिः ।

ननु—निमि(१)त्तान्तराभावाद्धस्तुस्वरूपैकतैव निमित्तमेकशब्दप्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह—अत्र च शब्दशब्दप्रवृत्तावेकं निमित्तमस्ति श्रोत्रग्राह्यत्वं, यतः श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । तस्माच्छ्रोत्रग्राह्यतैव शब्दशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । न च सत्ववर्णत्वादौ व्यभिचारः । सत्वादीनां श्रोत्रग्राह्यत्वात् । न हि सत्ववर्णत्वादि सामान्यमस्तीन्द्रियग्राह्यमिति समनन्तरमेव निवेदयिष्यामः । किं पुनः कारणं केन पुनः कारणेनेत्यर्थः । 'निमित्तकारणहेतुष्विति प्रथमा द्वितीया वा तृतीयार्थे । श्रोत्रग्राह्यतैवात्र निमित्तं गृह्यते अङ्गीक्रियते न पुनर्गोत्ववच्छब्दत्वमेवाश्रयियते निमित्तम् ।

१. "निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" (का. वा. २. ३. २७) इति कात्यायनवार्तिकानुसारेणेत्यर्थः ॥

त्वच्छब्दत्वमाश्रीयते । सामान्यविशेषविषयमज्ञानमत्रापराध्यत
एवं चोदयतः । किं पुनः सामान्यविशेषविषयं ज्ञानम् ? इदं
ज्ञानं-यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शनसम्बन्धवमर्शो भवति,
तत्सामान्यम् । न च गकारादिष्वेकवर्णग्रहे सति वर्णान्तरावम-
र्शो भवति पाचकादिवत् ।

अत्रोत्तरम्—सामान्यविशेषविषयमज्ञानमत्रापराध्यते एवं चोदयतः । एवं चोदयन्
भवान्न सामान्यं विशेषं वा जानातीति लक्ष्यते । यदि सामान्यं वा वि-
शेषं वा जानीयात् नैवं चोदयेत् । किं पुनः सामान्यविशेषविषयं ज्ञानम् ? यन्मम
नास्तीति पृच्छति । तत्र प्रतिवदति—यस्मिन् पदार्थग्रहणे सति पूर्वदर्शन-
सम्बन्धवमर्शो भवति, तत्सामान्यम्, यथा विलक्षणंशाबलेयादिपदार्थग्रहणे
सति गौगौरित्यादिपूर्वदृष्टाकारानुसन्धानम् । तत्र यद्विषयं त-
त्सामान्यं गोत्वादि । अत्र च समानवर्त्तिकावर्त्तिनीषु ज्वालासु ज्वा-
लात्वं सामान्यं नास्तीति दर्शयितुं पदार्थग्रहणे सति विशेषणमुपात्तम् ।
न हि ज्वालानां भेदकं किञ्चिदवबुध्यते । एकबुद्धिरपि तत्र भेदाग्रहण-
निबन्धनेति(१) शब्दाधिकरणे वक्ष्यामः । न च गकारादिष्वेकवर्णग्रहणे सति
वर्णान्तरावमर्शो भवति । वर्णान्तरेऽनुभूतस्यावमर्शो न भवतीत्यर्थः ।
पाचकादिष्विव । यथा बहुषु पुरुषेषु पाचकेषु नैकाकारा बुद्धिरस्ति, तथे-
हापि । एतेन सत्वादिसामान्यानि प्रत्युक्तानि । न हि जातिगुणक्रि-
याद्रव्येषु साधारणाकारावमर्शोऽस्ति । सदादिशब्दानां प्रमेयादिश-
ब्दवत्प्रवृत्तिसम्भवात् । किं पुनःसच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ? प्रमा-
णसम्बन्धः ।

नन्वेवं तर्हि प्रमाणसम्बन्धस्यापरिकल्पने अप्रमीयमाणावस्थायां स-
च्छब्दानुविद्धा बुद्धिर्न स्यात्—अस्ति घटः, आसीत् घटो, भविष्यति
घटः—इति । न खलु पचिक्रियासम्बन्धानवबोधे पाचक इति
कश्चिदपदिशति । यदि तु प्रमाणोत्तरकालमाव्येव चायं व्यपदेशः स्यात्
तथापि त्रिधा भेदो नोपपद्यते । सर्वस्य प्रमाणस्यातिवृत्तत्वादासीदिति
भवेत् । सत्ताख्ये तु महासामान्ये तस्य चातीतत्वादासीदित्युच्यते,
तथा वर्त्तमानत्वादस्तीति, आगामित्वाच्च भविष्यतीति । अत्र प्रतिविधीयते—
यस्यापि सामान्यं व्यतिरिक्तमस्ति तस्यापि तत्किमिति कचिद्विचलि-
तमागमिष्यति वा विनष्टत्वादाश्रयभूतस्य द्रव्यस्योत्पद्यमानत्वाच्चेति

तस्मात् क्रियानिवन्धनैवेयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यायं विवर्तः ? कस्य वा श्रोत्रादय उपाधितामापद्यन्ते ? तस्माद्विडम्बनैषा विवर्ततेऽर्थभावेनेति । तस्मात् कार्यत एव सम्बन्धोऽपि कल्पनीय-
संस्काराणाम्, नोपलब्धिस्मृत्योः, अनवस्थितेः ।

चेत् ? कः पुनर्विनाशः ? सत्तापगम एवेति चेत् ! सूक्तमिदं सत्तापग-
मात् सत्तापगम इति । अथ स्वरूपापगमो विनाशः, तथा भाविन्यपि
स्वरूपस्यैव भावित्वमिति । अङ्गीकृतं तर्हि स्वरूपसत्तापि भावानामस्ति-
ति । सा चेदभ्युपगता तदा तस्या एव त्रैकाह्यादासीदस्ति भविष्यती-
त्युपपन्नस्त्रेधा व्यपदेशः । महासामान्यं च सत्तामवजानीमहे । न स्व-
रूपसत्तामपि । एतेनेदमपि निराकृतम्—यदुच्यते निवृत्तसकलप्रमाण-
सम्बन्धे वस्तुनि सत्तासन्देहो न स्यात् । प्रमाणसम्बन्धस्य निरस्त-
त्वात् । तल्लक्षणत्वाच्च सत्ताया इति । यतोऽस्तमितसकलप्रमाणव्या-
पारे स्वरूपमेव सन्दिह्यते । भिन्नेषु तु पदार्थस्वभावेषु सच्छन्दप्रवृत्तौ
प्रमाणसम्बन्धयोग्यतैव निमित्तमित्युच्यते, न पुनः प्रमाणसम्बन्ध एव
सच्छब्दवाच्यः । यथा बहुषु पुरुषेषु परस्परभिन्नेषु एकपचिक्रियोपाधि-
वशेन पाचकशब्दो निविशत इति नानुपपन्नम् । प्रकृतमुपसंहरति—
तस्मात् क्रियानिवन्धनैवेयं शब्दशब्दवाच्यता । कस्यायं विवर्तः ? कस्य च
श्रोत्रादय उपाधितामापद्यन्ते ? येनैकरूपोऽपि श्रोत्राद्युपाधिभेदेन भिन्नो
भातीति कल्प्यताम् । एकस्य वस्तुनोऽभावात् । तस्मात्
विडम्बनैषा विवर्ततेऽर्थभावेनेति । मुखादौ युक्तम्, आदर्शादिष्वेकमु-
खाकारानुसन्धानेन सर्वप्रतीतीनामुदयात् । यत एव विवर्तः प्रतिपक्ष-
भूतोऽर्थप्रतिपत्तिहेतुर्नास्ति, तस्मादर्थप्रतिपत्तिलक्षणात् कार्यादेवान्यथा-
नुपपन्नात् संस्काराणां सम्बन्धोऽप्यभिन्नस्मरणाख्यकार्यजनकत्वरूपः
कल्पनीयः । नोपलब्धिस्मृत्योरनवस्थादर्शनात् ॥

अत्रापरे परिचोदयांबभूवुः—यदि प्रत्येकवर्णोपलम्भसम्भूतभाव-
नोपजातसकलवर्णविषयस्मृतिनिबन्धनोऽर्थप्रत्ययः, तर्हि विपरीतक्र-
मोच्चरितेष्वपि वर्णेषु प्रत्येकानुभवाहितानां भावनानामविशेषाद्यौग-
पथाच्च मिलितसकलवर्णगोचरस्मरणकारणत्वादर्थप्रतीतिः किं न भ-
वेत् ? तथा नानापुरुषसमुच्चारितेष्वप्येकैकोपलम्भानामभेदात् ।

अत्रेदमेव तावदुत्तरं वाच्यम्—कार्यतस्साहित्ये कल्प्यमाने यथा-
कार्यमेव कल्पयितुं न्याय्यमिति । किन्तु क्रमविशेषपरिगृहीता एव व-
र्णाः अर्थप्रतीतिहेतवः ।

यदप्युक्तम्—अयुक्तं सा च शब्दकल्पना चेति । तत्राप्यर्थापरिज्ञानमेवापराध्यते । इदं हि तत्रोच्यते—परमार्थस्योपाधिकल्पना, अविद्यमानस्य च कल्पनेति । तदिदं सा च शब्दकल्पना चेति । सुरभिचन्दनादीनामाकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम् । ननु च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्येतदिदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते । किं गकारादयो न शब्दाः ? शब्दास्ते, न शब्दः । शब्दादिति चैकवचनं पदाभिप्रायम् । न चैतत्पदमस्तीत्युपपन्नैवेयमनुपपत्तिः । तथा च शास्त्रकारैरपि

स्थान्तम्—स्वभावतो नित्यानां विभूनां वर्णानां कालानिवन्धनस्य देशानिवन्धनस्य च पौर्वापर्यस्याभावादुपलब्धनिवन्धनं तदुपेयम् । एका चेयं सकलस्मरणात्मिका बुद्धिरिति न तन्निवन्धनः क्रम उपपद्यत इति । तदिदमसांप्रतम् । उक्तं स्मरणात्मिका धीरियमिति । तेन पूर्वोपलम्भसम्बन्धसम्भवं पौर्वापर्यं पर्यालोचयन्ती जायत इति किमनुपपन्नम् ? नन्वेकक्षणभाविनी स्मृतिः कथं भिन्नमवध्यवधिमद्भावं भासयति ? क्रमवदवगतनानावर्णविषयत्वात्तस्याः स्मृतेः । एतेन नदीदीनादिषु पदभेदबुद्धिर्व्याख्याता । क्रमभेदेन तदुपपत्तेः । एवं च विच्छेदोच्चरितेष्वर्थप्रत्ययो न भवति । युगपत्स्मरणाभावात् । भाष्ये च “पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचक” इत्यनास्थावादः । परमार्थतस्तु सर्ववर्णेषु स्मरणारूढेष्वेवार्थप्रत्ययः, अन्विताभिधानस्यान्यथानुपपत्तेरिति वक्ष्यामः ।

यदप्युक्तमयुक्तं सा च शब्दकल्पना चेति, तत्राप्यर्थापरिज्ञानमेवापराध्यते । इदं हि तत्रोच्यते—परमार्थस्यैव वर्णजातस्योपाधिकल्पना अविद्यमानस्यैकस्य वस्तुनस्त्वकल्पनेति । तदिदं सा च शब्दकल्पना चेति । एवं तावत्परस्परं शब्दानामैक्यं नास्तीत्युक्तम् । इदानीं शब्दानामर्थानां च भेदं दर्शयति—सुरभिचन्दनादीनामाकृतिग्रन्थे परिहारं वक्ष्याम इत्युक्तम् । ननु च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इत्येतदिदानीं लौकिकं वचनं नोपपद्यते । सिद्धान्ती पृच्छति—किं गकारादयो न शब्दाः ? येनानुपपत्तिः । पूर्वपक्षी ब्रूते—शब्दास्ते बहवः, न शब्द एक ; शब्दादिति चैकवचनं पदाभिप्रायम् । न च वर्णव्यतिरिक्तं पदमस्ति । वर्णाश्च बहवः । न तदभिप्रायेणैकवचनोपपत्तिरित्युपपन्ना युक्तिमतीयमनुपपत्तिलौकिकस्य वचनस्य सिद्धान्त इति । तथा च शास्त्रकारैरपि पदाभिप्रायेणैवोपन्यस्तं—पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्ट—इति । कामं मोपपादि, यस्मादनुपपन्नार्थमपि लौकिकं वचनं दृष्टं—दश दाडिमानि षडपूपा इति । यान्येव दश दाडिमानि तान्येव षडपूपा इत्यर्थः । किंच

पदाभिप्रायेणैवोपन्यस्तम्-(१)“पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्ट”
इति । कामं मोषपादि । अनुपपन्नार्थमपि हि लौकिकं वचनं
दृष्टम्-दश दाडिमानि षड्रूपा इति । लोके चानुपपन्नार्थमेव किञ्चित्
दृष्ट्वा शास्त्रं तन्नियमाय प्रवृत्तम् । इह पुनर्नैवेयमनुपपत्तिः, समुदा-
यस्य निमित्तत्वात् । कार्यैक्याच्चैकत्वोपचारः । तस्माच्छास्त्रकारव-
चनमप्यनयैव युक्त्योपपन्नम्, पदवाक्यनिर्देशश्च । गौः पदं, अश्वः
पदं, लौकिकं वाक्यं, वैदिकं वाक्यमिति च । तस्माद्भकाराद्येव
पदं, स एव शब्दो नान्यद्व्यतिरिक्तमस्तीति सिद्धम् ॥

(२)“अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः” इति नायं प्रश्न
उपपद्यते । अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति युक्तम् । वर्णपक्षेऽपि हि
वाचकता नोपपद्यते इत्याशङ्कानिराकरणाय । अभिधेये तु न कश्चि-
द्विशेषः । आकृतिर्व्यक्तिर्गुणो वा भवतु । न ह्यौत्पत्तिकत्वे कश्चिद्वि-

यत एव लौकिकं वचनमनुपपन्नमपि संभवति अत एव व्याकरणादि त-
न्निवृत्त्यर्थं प्रवृत्तम् । तदाह—लोके चानुपपन्नार्थमेव किञ्चिद्दृष्ट्वा प्रयोगं व्याक-
णादि शास्त्रं तन्नियमाय प्रवृत्तम्; अन्यथा अप्रसक्त एवापभ्रंश इति नारब्धव्यं
व्याकरणम् । इह पुनर्नैवानुपपत्तिः, समुदायस्य निमित्तत्वात्तस्य चैकत्वादेकवच-
नोपपत्तेः । अत्राह—ननु शब्दशब्दः समुदाये वर्तितुं नार्हति । न वाचकस-
मुदाये वाचकशब्दो वर्तत इति । कुत एतत् ? लोकत एवेति चेत् !
एवं तर्हि वर्तत इत्येवेहि, एकवचनस्यान्यथानुपपत्तेः । निरस्तश्च
विवर्त्तः । अपि च सर्वेषां वर्णानां मिलितानामर्थप्रत्यायकत्वादेकाकारा-
वस्थेत्युपपन्नमेकवचनम् । तदाह—कार्यैक्याच्चैकत्वोपचार इति । तस्मात् शा-
स्त्रकारवचनमप्यनयैव युक्त्योपपन्नम् । पदवाक्यनिर्देशश्चोपपन्नो गौः पदं, अश्वः पदं,
लौकिकं वाक्यं, वैदिकं वाक्यमिति चेत्यादिकः । तस्माद्भकाराद्येव पदम् । स एव शब्दो
नान्यद्भवादिव्यतिरिक्तमस्तीति सिद्धम् ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः इति नायं प्रश्न उपपद्यते । ननु शब्दो निरूपितः,
संप्रत्यर्थो निरूप्यत इति ; तत्राह—अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति युक्तं यत्पृष्टम् ।
वर्णपक्षे हि वाचकत्वं नोपपद्यते इति वैयाकरणानामाशङ्कानिराकरणाय । अभिधेये तु न
कश्चिद्विशेषः । आकृतिर्वा गुणो वा व्यक्तिर्वाऽभिधेया भवतु तथापि संबन्धस्यौत्पत्तिकत्वे

रौघः । अस्थायी चायं पक्षः । नायं राद्धान्तो—यदुताऽऽकृतिवचनतैव सर्वशब्दानामिति । गुणवचनताऽध्यरुणादिषु दृष्टा, व्यक्तिवचनतो-
द्भिदादिषु । तस्मात् प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनः । उत्तरमपि राद्धान्तविरुद्धम् ।

अथायमभिप्रायः—उदाहरणाभिप्रायमिति । अत्रापि प्रश्नस्ता-
वन्निष्प्रयोजन एव । उत्तरमपि ; यदि शब्दस्य व्यक्तिरर्थः, अथा-
पि सामान्यम्, सम्बन्धे को विशेषः ? विशेषविवक्षायां च प्रयोजनं
वक्तव्यम् ।

न कश्चिद्विरोधोऽस्ति, यतः सम्बन्धौत्पत्तिकत्वापयिकं चात्र प्रदर्शयितुं युक्तम् ।
अस्थायी चायं पक्षः आकृतिगुणव्यक्तीनामभिधेयतेत्येवंरूपः । नायं मर्मांस-
कराद्धान्तः—यदुताकृतिवचनतैव सर्वशब्दानामिति । गुणवचनताऽध्यरुणादिषु दृष्टा । गुणे
सत्यरुणादीनां प्रयोगादसति चाप्रयोगात् ।

ननु प्रतिगुण्यरुणादीनां भेदादेकं सामान्यमङ्गीकर्तुमुचितम् । अ-
न्यथा शब्दानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत्राभिधीयते—भिन्नत्वमभिन्नत्वं वा व-
स्तुनो भिन्नाभिन्नावभासिबुद्धिनिबन्धनम् । तत्र तावदरुणिमादिषु न भेद-
बुद्धिरस्ति । यापि च पटुमन्दतादिभिर्विशेषैर्विशिष्टबुद्धिः सापि न
स्वरूपभेदमावहति, विशेषमात्रत्वात् । नन्वरुणिमादयः परमाणुषु पा-
थिवेषु पाकजाः सर्वकार्यद्रव्येषु च कारणगुणपूर्वका इत्युत्पत्तिप-
रतैवावसीयते । मैवम् ; कस्यायमभ्युपगमः आकृतिवद्द्रव्येषु गुणस्स-
मवैतीति ? वयं प्रतिपद्यामहे—सगुणसमवायः कस्य चित्कथञ्चि-
दुदेत्यपैति च । न च समवायमपि नित्यमेक(१)मभ्युपैति । तेन सकल-
द्रव्येष्वेकोऽरुणिमाऽरुणमः पदाभिधानीय इति । व्यक्तिवचनता चोद्भिदादिषु ।
कर्मविशेषनामधेयान्युद्भिदादीनि वक्ष्यति । तस्मात्प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनः ।
उत्तरमपि राद्धान्तविरुद्धम्—सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति । किन्तु एवं वा-
च्यम्—आकृत्यादय इति ।

अथायमभिप्रायः—उदाहरणाभिप्रायमेतदिति । ‘अथ गौरित्यस्य शब्दस्य को-
ऽर्थ’ इत्युदाहृतप्रश्नेनानेन तदीयमेव वाच्यमुपदर्शयितुमाकृतिरित्युक्त-
मिति । अत्रापि प्रश्नस्तावन्निष्प्रयोजनो विशेषशब्दार्थविषयः । एवमेव प्र-
ष्टुमुचितं कश्शब्दस्यार्थ इति । न पुनर्गोशब्दमेव विशेषेणाश्रित्य ।
उत्तरमपि निष्प्रयोजनम् । यस्माद्यदि गोशब्दस्य व्यक्तिरर्थो यदि वा सामान्य-

अथेदमुच्यते—व्यक्तिपक्षे हि सम्बन्धस्य सापेक्षता प्राप्नोतीति । का कथा पाचकादिषु ? तत्र क्रियोपलक्षणमिति चेत् ! इहाप्याकृतिर्भविष्यति । तत्र ह्यभिहिता क्रिया धातुभागेन, इह त्वनभिहिता जातिर्नालमुपलक्षणायेति चेत् ! कल्प्यतामभिधानम्, न पुनस्सापेक्षताभिधाने उपयोगमस्य पश्यामो, निरपेक्षताभिधाने वा । तस्मान्मन्दप्रयोजनता प्रश्नोत्तरयोः ।

अत्रोच्यते—वाचकरूपैव सर्ववाक्येष्ववगतिरिति मन्वानः

मर्थः संबन्धे को विशेषः ? औत्पत्तिकत्वानौत्पत्तिकत्वं प्रति तेन विशेषाभावादुत्तरमेव न दातुमुचितम् । तथार्थविशेषस्याकृतिलक्षणस्य विवक्षायां च प्रयोजनं वक्तव्यम् । एवं हि युज्यते वक्तुमाकृत्यादिभिरिति ।

अथेदमुच्यते—व्यक्तिपक्षे यदि व्यक्तिर्वाच्या स्यात्तदा सम्बन्धस्य सापेक्षता प्राप्नोतीति विशेषेणाकृतिवचनतां साधयितुं प्रश्नोत्तरे इति । का कथा पाचकादिषु ? पाचकादिशब्दा व्यक्तिवचनाः । तेषु संबन्धस्यानपेक्षत्वं कथमिति । तत्र क्रियोपलक्षणमिति चेत् ! अस्यार्थः—यद्यपि व्यक्तिवचनता तेषां तथापि पाचकादिषु क्रियाया उपलक्षणभूताया विद्यमानत्वादुपाधिवशेन सम्बन्धग्रहणं सुकरमित्यनपेक्षत्वम् । इहापि गवादिष्वपि आकृतिरुपलक्षणं भविष्यति—एवमाकृतिको गौरिति । ननु च पाचकादिषु युक्तमुपलक्षणत्वम् । तत्र ह्यभिहिता क्रिया धातुभागेनेति भवेदुपलक्षणम् । इह त्वखण्डत्वाच्छब्दस्यानभिहिता जातिर्नालमुपलक्षणायेति । उत्तरम्—कल्प्यतामभिधानं यद्युपलक्षणता न संभवति । अयमभिप्रायः—यदत्र न्यायानुगतं तद्भवतु वाच्यत्वमुपलक्षणत्वं वा, न पुनस्सम्बन्धस्य सापेक्षताभिधानेनास्योपयोगं पश्यामः । तस्मान्मन्दप्रयोजनता प्रश्नोत्तरयोः ॥

अत्रोच्यते—वाचकरूपैव सर्व(१)वाक्येष्ववगतिरिति मन्वानः शब्दार्थयोर्भेदो नोपपद्यते इति(२)पृष्ठवान् पूर्वपक्षवादी । अस्यार्थः—पूर्वं गकारादि विसर्जनीयान्तं वर्णा एव पदमित्युपसंहृतम् । तदाचिक्षिप्सुः पृच्छति पूर्वपक्षवादी—अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति । अयं च तस्य भावः—वनमिति बहुषु वृक्षेष्वेकवचनान्तं पदं नोपपद्यते । शब्दरूपे ह्यभिधेये युज्यते । तेन वाचकरूपैव सर्ववाक्येष्ववगतिः । तत्र यदि वर्णात्मकं पदं तदा स्पष्टभेदावभासप्रसङ्गः स्यात् । तस्मादन्यदेवेदं शब्दतत्त्वम् । तेनायं भाष्यस्यार्थः—गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थो भवतोऽभिमतः ? किं शब्दाद्व्यतिरिक्तम् ?

शब्दार्थयोर्भेदो नोपपद्यत इति पृष्ठवान् पूर्वपक्षवादी । इतरस्तु-अविवेकोऽस्य प्रयोगे अभिधाने च ; प्रायौगिकीं बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यतीति तदपनुत्तये सास्नादिविशिष्टा आकृतिः-इत्युक्तवान् । प्रदर्शनार्थं चैतदाभिधानवत् ।

(१) “नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वे”त्यभिधेयतया शब्दरूपतां न जहातीत्युक्तवान् । ननु च तद्रूपापत्तावभावाभिधाने किं प्रयोजनम् ? अभिधेयाभिप्राय एवायमभाव उक्तः, न स्वरूपायेन वर्णा एव पदं ब्रवीषीति । अत्र च न बहिरर्थापहवः क्रियते । स्थापितत्वात्, किन्तु शब्दाभिधेयं शब्दाद्यतिरिक्तं न भवतीति पूर्वपक्षः क्रियते । इतरस्तु-अविवेकोऽस्य प्रयोगे अभिधाने च । प्रायौगिकीं बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यतीति । तदपनुत्तये सास्नादिविशिष्टा आकृतिः इत्युक्तवान् । अस्यार्थः—अस्य वैयाकरणस्य पूर्वपक्षिणः प्रयोगसाधौ अभिधाने अर्थसाधौ अविवेकः, नैवं विविनक्ति-अभिधानसाधुरर्थसद्भाव एव प्रयुज्यते, प्रयोगसाधुस्तु विनाऽप्यर्थेन प्रयुज्यत-इति । तेन प्रायौगिकीं प्रयोगे साधुभावात्मिकां बुद्धिमभिधेयेऽध्यवस्यति । वस्तु भवतु बाह्यं शब्दव्यतिरिक्तमेवाव्यपदेश्यम् । अभिधेये तु शब्दात्मकमेवेत्येवं विवेकमपश्यन् शब्दात्मकमभिधेयं दर्शयितुमितरः सिद्धान्ती सास्नादिविशिष्टा आकृतिरित्युक्तवान् । प्रदर्शनार्थं चैतदाकृतिरिति, अभिधानवत् । यथा अभिधानमुपलक्षणं गौरित्यस्य शब्दस्येत्यत्रान्येऽपि शब्दा द्रष्टव्याः, तथाऽऽकृतिरिति उपलक्षणम्, व्यक्त्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ।

“नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वे”ति भाष्यमाकृतिसद्भावमाक्षिपति । तच्चानुपपन्नम्, वृत्तिकारग्रन्थे साधितत्वादाकृतेरित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे-नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वेत्यभिधेयतया शब्दरूपतां न जहातीत्युक्तवान् । अस्यार्थः—न स्वरूपेणाकृतिर्नास्तीत्युच्यते । किं त्वभिधेयतया शब्दरूपा । ननु च तद्रूपापत्तावभावाभिधाने किं प्रयोजनम् ? भाष्ये किला ‘स्ति वा न वे’ति ग्रन्थेनाऽऽकृतेरभावः प्रतिपाद्यते । तच्च न युक्तम् । एवं वक्तव्यम्-शब्दस्वरूपेवाऽऽकृतिरिति । परिहरति-अभिधेयाभिप्राय एवायमभाव उक्तः, न स्वरूपाभिप्रायः । अस्यार्थः—अभिधेयरूपा जातिः (२) शब्दव्यतिरिक्ताऽस्ति वा न वेति भाष्येणोक्तम् । न पुनः स्वरूपेणास्ति वा न वेति । अत्र भाष्यम्—‘न प्रत्यक्षा सती’ति स्वरूपसद्भावमेवाकृतेः समर्थयमानमिव दृश्यते । तच्चानुपपन्नम् ।

भिप्रायः । (१) “न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हति” इति । यदि परं स्वरूपस्यैवाभावस्साध्यते तदैवानभिधेयता । न चाभावश्शक्यते वक्तुम्, प्रत्यक्षगम्यत्वात् । (२) “व्यामोह इति चे” इति । केन चोक्तं स्वरूपेणास्या अभाव इति । इतरस्तु तमेवाभिप्रायं बुद्धौ कृत्वा (३) “नासति प्रत्ययविपर्यसे व्यामोह” इत्युक्तवान् । (४) “असत्यप्यर्थान्तर एवज्ञातीयके भवति प्रत्ययः—पंक्तिर्यूथं वनामिति यथेति चेदित्यभिधेयतया अभावं प्रकटयति । नैवायं प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थोऽभिधीयते आकृतेरभावः । किं तर्हि ? अभिधेयरूपतया अभिधानरूपमवगम्यत इत्युक्तम्, नचेदमविवर्तवादिन उपपद्यते । तस्माद्विवर्तपक्षः श्रेयानित्यभिप्रायः ।

(५) “असम्बद्धमिदं वचनमुपन्यस्त” इति पंक्त्या-
दावपि नैव शब्दरूपावगतिरस्तीत्यभिप्रायः । कथं तर्हि कप्र-

अनाक्षिप्तत्वादित्यन्यथा व्याचष्टे—न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हतीति यदि परं स्वरूपस्यैवाभावस्साध्यते तदैवानभिधेयता बाह्याया आकृतेरस्यात् । यदा त्वस्ति तदा सैवाभिधेया स्यात् । न चाभावश्शक्यते वक्तुं प्रत्यक्षगम्यत्वात् । व्यामोह इति चेदिति भाष्यं पठित्वा व्याचष्टे—केन चोक्तं स्वरूपेणास्या अभाव इति । पूर्वपक्षेयव ब्रूते—नमया स्वरूपेणैवाकृतेरभाव उच्यते । किंतु स्वरूपेणास्त्येव । सैव त्वभिधीयत इति व्यामोह एव । इतरस्तु राद्धान्ती तमेवाभिप्रायं स्वरूपापहवमन्तरेणाभिधेयापहवो न युक्त इति पूर्वोक्तं बुद्धौ कृत्वा नासति प्रत्ययविपर्यसे व्यामोहोऽवगम्यत इत्युक्तवान् । अपरमपि भाष्य ‘मसत्यप्यर्थान्तर’ इत्यादि स्वरूपापहवपरमिव लक्ष्यते इति मत्वाऽऽह—असत्यप्यर्थान्तर एवज्ञातीयके भवति प्रत्ययः—पङ्क्तिः, यूथं, वनामिति यथेति चेदित्यभिधेयतया अस्य अभावं प्रकटयति । नैवायं प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थोऽभिधीयते आकृतेरभावः । किंतु अभिधेयतयाभिधानरूपमवगम्यते इत्युक्तम् । यद्यदभिधीयते तत्तदभिधानरूपमेव यथा वने वृक्षेष्वेकत्वम् । नचेद(६)मविवर्तवादिन उपपद्यते । तस्माद्विवर्तपक्ष एव श्रेयानित्यभिप्रायः ।

‘असंबद्धमिदं’मित्यादिभाष्यं पठित्वा व्याचष्टे—असंबद्धमिदं वचनमुप-

१. शा. भा. पृ. ११. पं. १२.

२. शा. भा. पृ. ११. पं. १३.

३. शा. भा. पृ. ११. पं. १३.

४. शा. भा. पृ. ११. पं. १४.

५. शा. भा. पृ. ११. १५.

६. अविवर्तमान इति ख० पु०

त्ययः ? न च शब्दादृते पङ्क्त्यादिष्वेकमुपलभ्यते किञ्चि-
दन्यत् । अस्ति चायं प्रत्ययः । तस्मादध्यासनिबन्धन एवा-
यम् । (१) “किमसति वने वनप्रत्यय” इति असति वृक्षव्य-
तिरिक्ते एकस्मिन्वनाभिधेयेऽर्थे एकप्रत्ययो नोपपद्यते इति किं
प्रत्यक्षगम्या वृक्षा अपि न सन्तीति शक्यते वक्तुम् । कोऽभिप्रायः ?
वृक्षा एवात्रैकतया प्रतीयन्ते न पुनर्वनशब्दरूपता गम्यते ।

अथायमभिप्रायः—(२) “वृक्षा अपि नैव सन्ती”ति ।
तदपि हि शब्दाध्यस्तमेव रूपमिति “प्रत्युक्तः स माहाया-
निकः पक्षः” । अर्थविषया हि प्रत्यक्षा संवित् । न
बुद्धिविषयेत्युक्तम् । बुद्धिविषयत्वे वा संविदः किं सि-
ध्यति शब्दाध्यासः ? अन्यैव वृक्षसंवित् , अन्या-

न्यस्तमिति । पङ्क्त्यादावप्यभिधेये नैव शब्दरूपावगतिरस्तीत्यभिप्रायः । प्रत्यक्षं
शब्दाकारविलक्षणा पङ्क्तिः प्रतीयते । इदानीमाशयमाविष्करोति—
कथं तर्ह्येकप्रत्ययः ? न च शब्दाद्यतिरिक्तं किञ्चिदन्यत् पङ्क्त्यादिष्वेकमुपलभ्यते । अ-
स्ति चायमेकप्रत्ययः । तस्माच्छब्दाध्यासनिबन्धन एवायं शब्द एवाऽर्थेऽध्य-
स्तोऽभिधीयते । तस्यैकत्वादेकवचनमुपपद्यते । किमसति वने वनप्र-
त्यय इति । असति वृक्षव्यतिरिक्ते एकस्मिन्वनाभिधेयेऽर्थे एकप्रत्ययो नोपपद्यते इति ।
अनेन भाष्यं व्याख्यातम् । वनशब्देन भाष्यगतेन चाभिधेयमुक्तं वनप्र-
त्यय इत्यनेनाप्येकवचनप्रत्ययः । किं प्रत्यक्षसमाधिगम्या वृक्षा अपि न सन्तीति
शक्ते वक्तुम् । कोऽभिप्राय एवमदतो भाष्यकारस्य ? उच्यते—वृक्षा एवात्रै(१)
करूपतया प्रतीयन्ते न पुनः शब्दरूपतावऽगम्यते । अस्यार्थः—वनशब्दे समु-
च्चरिते वृक्षा एव प्रतीयन्ते, तत्र भवानेव वदति—शब्दव्यतिरिक्तोऽर्थो
नास्तीति । तथा सति प्रत्यक्षा एव संतीति प्राप्तम् । न चेदमुचितम् ।
शब्दातिरेकिणां तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

अथायमभिप्रायः—वृक्षा अपि न सन्तीति । तदपि हि शब्दाध्यस्तमेव रूप-
मिति । अनेन च यद्येवमिति भाष्यं व्याख्यातम् । प्रत्युक्तोऽयं माहायानिकः
पक्षः । अर्थविषया हि प्रत्यक्षा संवित् , न बुद्धिविषयेत्युक्तम् । संविदिति भाष्ये
बुद्धिपदं विवृतम् । अन्यथा बुद्धिरनुमेया कथं प्रत्यक्षेत्याशङ्का
स्यात् । इदानीमिदमाक्षिपति—बुद्धिविषयत्वे वा संविदः किं सिध्यति शब्दाध्यासः ?

वनसंवित् । तस्माद्बुद्धिविषया वा भवत्वर्थविषया वा, सर्वथा वन-
शब्दरूपता नास्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । अतः प्रत्यक्षमेवाक्षिप्यत इति
लक्ष्यते । मैवम् ; वनशब्दाकारवादिनो हि भिन्नरूपावगतिरेवो-
त्तरम् । सा च वृक्षरूपाद्भिन्नैवात्र प्रतीयते । यदि परं तदभावादप्र-
तीतिः । स चाभावः प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि नोपपद्यते ।

ननु विज्ञप्तिप्रत्यक्षपक्षेऽप्येतदुपपद्यत इत्युक्तम् । न, भेदावगतेः
परिकल्पनापक्षपातित्वात् । तस्मात् सुष्ठूच्यते—प्रत्युक्तस्स माहा-
यानिकः पक्ष इति ।

येन शब्दाध्यासे निराचिकीर्षिते बुद्धिविषयता संविदो निराक्रियते ।
अन्यैव हि वृक्षसंविदन्या च वनसंवित् । अस्यार्थः—यदि वृक्षसंविद्वनसंविच्चैका
स्यात् न तदा बुद्धिविषयत्वे संविदोऽस्यास्सिध्यति शब्दाध्यासः । न
चैतदास्त । तस्माद्बुद्धिविषया वा भवत्वर्थविषया वा । सर्वथा वनशब्दरूपता नास्ती-
त्येतावत् वक्तव्यम् । अतः प्रत्यक्षमेवाक्षिप्यत इत्यादिग्रन्थस्यासम्बन्धतैव
प्रतिभाति । तस्मादाकृतिसद्भावे एवाक्षिप्यते इति लक्ष्यत इति ।

एकदेशिमतमुपन्यस्तं समर्थयते—मैवम् ; वनशब्दाकारवादिनो हि भिन्न-
रूपावगतिरेवोत्तरम्—यो हि वनशब्दाकार एव वनशब्देनोच्यत इति
वदति तस्य शब्दाकारव्यतिरिक्ताकारावगातरेव निराकरणीयतयो-
पन्यसनीया । सा च (१) वृक्षस्वरूपात् भिन्नैवात्र प्रतीयते । यदि परं तदभावात्
वृक्षाभावादप्रतीतिः । स चाभावः प्रत्यक्षे वृक्षविषये प्रत्यर्थिनि प्रतिपक्षभूते
भावग्राहिणि नोपपद्यते । आत्यन्तिकप्रमाणग्रन्थस्तमय एवाभावो यतः ।

ननु विज्ञप्तिप्रत्यक्षपक्षेऽप्येतत्प्रत्यक्षं शब्दातिरिक्तवृक्षविषयमुपपद्यत इत्युक्तं
बौद्धैः । तेन वृक्षसंवित्प्रत्यक्षाऽस्तु, मा भूवन् वनव्यतिरिक्ता वृक्षा इति ।
अत्र च विज्ञप्तिशब्दस्य साधुत्वाय किन्नावादित्वात्(?) वक्तव्यः । अन्यथा
प्यन्तस्वाशुजव स्यात् । अत्रोत्तरम्—न; भेदावगतेः परिकल्पनापक्षपातित्वात् ।
अस्यार्थः—ज्ञानादपि भेदेन वृक्षाः प्रतिभान्ति । तत्र त्वया (किं?) वक्तव्यं
भेदावगतिरियं कल्पनामात्रमिति । न चेदं युक्तम् । न हि सर्वलोकावगतो-
ऽर्थः काल्पनिक इति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सुष्ठु शोभनमुच्यते—प्र-
त्युक्तस्स माहायानिकः पक्ष इति । अत्रेदमभिप्रेतम्—यदि वैयाकरणो वृक्षविषयं
प्रत्यक्षं बुद्धिविषयं ब्रूयात् नदा बाह्यवृक्षाभाव शब्दमात्रमभिधेयमिति

नन्विदानीमेकबुद्धिरनालम्बनैव प्राप्ता । (१)“अथ किमाकृ-
तिसद्भाववाद्युपालभ्यते-सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यति वनेऽपि
तेऽसति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति” । कः पुनरत्र सिद्धान्तो यो
दुष्यति । एकस्मिन्वर्तमानात् प्रातिपदिकादेकवचनमिति । बहवश्च वृ-
क्षाः, तत्रेदं प्रातिपदिकमित्युक्तमायुष्यता । यथैवाकृतिरस्तीति भवतां
सिद्धान्तः तथाऽयमपि । तदिदं राद्धान्तान्तरदूषणं भवति । प्रमाणा-
न्तरमूलत्वात् स्मृतेः । यदि दूषणं भवति भवतु नाम । न ह्यभ्युपग-
ममात्राद्धेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते वक्तुम् । अदुष्टश्चायं हेतुः
प्रत्यक्षावगतिर्नाम । तस्माद्यद्येकत्वमन्तरेणाप्येकवचनम्, किं कुर्मः क-
मुपालभेमहि । न चायमुपलम्भस्य विषयः । ‘एकस्मिन्नेकवचन’मिति

स्यादप्येतत् । न चेदं शक्यम्, भेदप्रतीतेरर्थज्ञानयोरिति ।

अत्र भाष्यम्—किमाकृतिसद्भाववादी’त्यादि । तेन चेदमाशङ्कितम्—
यदि वृक्षा एव वनप्रातिपदिकाभिधेयाः, तदा तेषां बहुत्वादेकत्वाभा-
वे सति कथमेकवचनम् ? अथ बहुत्वेऽप्येकवचनम्, तदै‘कस्मिन्नेक
वचन’मिति भवतामभ्युपगमो न युक्तः । एवं चेदाकृतिर्विद्यत इत्ययम-
पि भवतामभ्युपगमो मृषाभूत एवेति । एतदुपजीव्याह—नन्विदानीमेक-
बुद्धिः पिण्डेष्वनालम्बनैव प्राप्ता, आकृतेरभावात् । इदानीं भाष्याक्षराणि
व्याचष्टे—अथ किमाकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यते-सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यति वनेऽपि तेऽ-
सति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति । कः पुनरत्र सिद्धान्तो यो दुष्यति ? एकस्मिन् वर्तमाना-
त्प्रातिपदिकादेकवचनमिति । कथं दुष्यति ? बहवश्च वृक्षाः । तत्र चेदं प्रातिपदिकं
वर्तत इत्युक्तमायुष्यता । यथैषाऽऽकृतिरस्तीति भवतां राद्धान्तः तथाऽयमपि राद्धान्तः ।
तेन तुल्ययोगित्वादेकाभ्युपगमापायेऽपराभ्युपगमो दुष्ट इति तत्सिद्धान्ता-
न्तरदूषणं निग्रहस्थानमसाधकत्वादित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे—तदिदं सिद्धान्त-
ान्तरदूषणमुच्यते । न पुनराकृतिसद्भावस्य दूषणमित्यर्थः । कस्मात् ?
न हि स्मृतिदूषणात् प्रत्यक्षमपि दूषणं भवति । तेन प्रत्यक्षसिद्धा नाकृ-
तिरपहोतुं शक्यते । प्रमाणान्तरमूलत्वात्स्मृतेः । मूलाभावे यदि दूषणं भवति भवतु
नाम, न पुनरभ्युपगममात्राद्धेतोरदुष्टस्यापि दुष्टता शक्यते वक्तुम् । अदुष्टश्चायं हेतुराकृ-
तिसद्भावे प्रत्यक्षावगतिर्नाम । उपसंहरति—तस्माद्यद्येकत्वमन्तरेणाप्येकवचनप्रयोगः
किं कुर्मः ? कमुपालभेमहि ? अनादित्वात्प्रयोगस्यैवमवगन्तव्यं—वनादिष्वस

प्रायिकमेतत् । दारादिषु व्यभिचारात् । तस्मात् प्रायौगिकमिदमेक-
वचनम्, नान्वयिकम् । अतस्सिद्धान्तान्तरापरिज्ञानमेवात्र गर्हणी-
यम् । तस्मान्न क्वचिच्छब्दाध्यस्ता वाच्ये बुद्धिरस्तीत्युपपन्नं जै-
मिनेर्वचः—आकृतिशब्दार्थ इति । आकृतिप्रतिपत्तिमुखेन गोशब्दा-
दीनां निमित्ततेति । एतच्चाकृत्यधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

अथ सम्बन्धः कः ? (१) “यच्छब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते” इति कः
पुनरयं सम्बन्धः पृष्ठाश्चोपन्यस्तश्च ? पूर्वोक्त एवेति वदामः । ननु

त्यप्येकत्वे एकवचनं भवतीति । न चायमुपलम्भस्यापि विषयः । यस्मा “देक-
स्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचनं” इति प्रायिकमेतत् । दारा-
दिष्वसत्यपि बहुत्वे बहुवचनदर्शनाद्यभिचारात् तस्मात्प्रायौगिकमिदमेकव-
चनं प्रयोगस्यानादितया प्राप्नोति । नान्वायकं नार्थान्वयाय प्रभवति ।
अतस्सिद्धान्तापरिज्ञानमेवात्र गर्हणीयं भवतः योऽयमस्मदीयं सिद्धान्तं न जाना-
ति—किञ्चित्प्रायौगिकमपि भवति । काश्चिदान्वायकमिति ।

यः पुनरत्र कैश्चिद्दारादिष्ववयवसङ्ख्याभिप्रायेण विभक्तिवर्णनं कृतं
(२) तदास्त वाघटमानं (?) यत्र हि प्रातिपादकं वर्तते तत्संख्यायामेव
विभक्तयो भवन्ति (३) “समर्थः पदविधि” इति । न चावयवादिगताः
संख्या वाक्यार्थेऽन्वीयन्ते । अनन्वीयमानाश्चाभिधीयन्त इति साहसमे-
तत् । एतच्च नवम एव वक्ष्यामः । तस्मान्न क्वचिच्छब्दाध्यस्ता वाच्ये बुद्धिरस्ति
वनादिष्वपि परिहृतत्वादित्युपपन्नं जैमिनेर्वचः—आकृतिशब्दार्थ इति ।
ननु यत्परशब्दः स शब्दार्थः । न चाकृतिमात्रपरता कस्यचि-
च्छब्दस्य; सर्वेषां कार्यपरत्वादित्याशङ्क्य ह—आकृतिप्रतिपत्तिमुखेन गोश-
ब्दादीनां निमित्ततेति । अस्यार्थः—आकृतिं कार्यान्वायनीं प्रतिपादयन्तो गवा-
दिशब्दाः कार्यपराः । तेनाकृतिशब्दार्थ इत्युक्तमिति । एतच्चा(४) कृत्य-
धिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यामः ।

अथ सम्बन्धः क इति । यच्छब्दे विज्ञाते सत्यर्थो विज्ञायत इत्यनेन भाष्येण कः
पुनरयं सम्बन्धः पृष्ठश्चोपन्यस्तश्च ? पूर्वोक्त एवेति वदामः । य एव प्रत्याय्य-
स्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति पूर्वमुक्तः स एव
पृष्ठश्चोऽपन्यस्तश्चेति । इदानीं येनाभिप्रायेण भेदं मत्वा प्रश्न उक्तस्तमा-

चासौ संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्धः ? तस्मादन्य एवायं सम्बन्ध इति मन्यते । तदयुक्तम्, तत्रापि प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति । स एवायं ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः ।

ननु च प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वदता प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्येति षष्ठ्याभिधानेन सम्बन्धान्तरमुक्तं भवति । मैवम् ; तदेवेदं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संज्ञासंज्ञिलक्षणमिति षष्ठ्या प्रतिपादितम् । कुत एतत् ? ननु व्यतिरेकं षष्ठी प्रतिपादयति । अस्त्येवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेकः । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं संज्ञासंज्ञिलक्षणसम्बन्धस्याभिधाने निमित्तम् । अन्यथा प्र-

विष्करोति—ननु चासौ संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्धः । असाविति दूरस्थः पूर्वोक्तः, तस्मादन्य एवायं सम्बन्ध इति मन्यते । अयमाशयः—अत्र यच्छब्द उच्चरितेऽर्थो विज्ञायत इति वदता ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणस्सम्बन्ध उक्तः । शब्दे ह्युच्चरितेऽर्थो विज्ञायत इतीदमेव शब्दस्य ज्ञापकत्वमर्थस्य ज्ञाप्यत्वम् । न पुरन्यत् । तत्र पुनः प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्येति षष्ठ्या प्रत्याय्यप्रत्यायकभावातिरेकी संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध उक्त इति; तदयुक्तम् । यस्मात्तत्रापि प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति भाष्ये प्रत्याय्यप्रत्यायकशब्दप्रयोगात्स एवायं योऽत्रापन्यस्तो ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणस्सम्बन्ध उक्तः ।

इदानीमाशयमाविष्करोति—ननु च प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्य च यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वदता प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकस्येति षष्ठ्याभिधानेन सम्बन्धान्तरमुक्तं भवति । मैवं वादीः तदेवेदमत्रत्यं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं हि संज्ञासंज्ञिलक्षणं इति षष्ठ्या प्रतिपादितम् । अयं भावः—ज्ञाप्यज्ञापकभाव एव प्रत्याय्यप्रत्यायकयोस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्धो नान्यः । षष्ठी च सम्बन्धसम्बन्धिनोर्भेदादुपपद्यत इति । कुत एतदिति भावमपरिभावयतः प्रश्नः । ननु व्यतिरेकं षष्ठी प्रतिपादयतीत्येकग्रन्थेन भावं विवृणोति । अस्त्येवात्र हेतुहेतुमत्तया व्यतिरेकः । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं हि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्याभिधाने निमित्तम् । अस्यार्थः—ज्ञाप्यज्ञापकाभ्यां सम्बन्धिन्यामस्त्येव सम्बन्धस्य व्यतिरेकः । हेतुहेतुमत्तयेति व्यतिरेकमेव स्पष्टयति । तस्मादयं शब्दार्थयोस्सम्बन्धः संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध इत्युच्यते, यतः प्रत्याय्यप्रत्यायकयोः । तेन प्रत्याय्यप्रत्यायकौ सम्बन्धिनौ सम्बन्धस्य विशिष्टरूपतामापादयन्तौ हेतुभूतौ । सम्बन्धश्च हेतुमान् भवति । न चाव्यतिरेके

प्रत्यायप्रत्यायकोपन्यासोऽनर्थकः । तमेकं न व्यपदिशति भवान् यः संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इति वक्तव्यम् । अत एव कृतक इति पूर्वमुपपादितमित्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तस्यायमुपन्यास इति प्रकटयति ।

किं पुनः कारणं पुनः प्रश्नोपन्यासयोः ? इदमत्र कारणम्-विवर्त्ताक्षेपे हि युतसिद्धयोरनपेक्षत्वं न शक्यते वक्तुमिति मन्वानस्य प्रश्नः । शक्यते हि वृद्धव्यवहारस्यानादितया ऽनपेक्षता वक्तुमिति तस्यैवोपन्यासः । स तु कृतक इति पूर्वोपवर्णितेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । (१) “तस्मान्मन्यामहे-केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैस्सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं वेदाः प्रणीता” इति सापेक्षत्वमुपसंह-

हेतुमद्भाव उपपद्यते इति । एवं तावत्साधितमेक एवोभयत्रापि सम्बन्ध इति । यदहित्य एव तत्रापि सम्बन्धो नाभिमतस्स्यात् । अन्यथा हि प्रत्यायप्रत्यायकोपन्यासोऽनर्थकस्तत्र स्यात् । तमेकं न व्यपदिशति भवान् यस्संज्ञासंज्ञिलक्षणस्सम्बन्ध इत्येव वक्तव्यम् । यत एवोभयत्रापि स एव सम्बन्धः, अत एव स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितमित्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तस्यैवायमुपन्यास इति प्रकटयति । अन्यथाऽन्यस्सम्बन्धः पूर्वोक्तः, अयमन्य इति नेदं वचनमुपपद्यते । स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितमिति ।

किं पुनः कारणं पुनः प्रश्नोपन्यासयोः ? अस्यार्थः-पूर्वं कृतकस्तर्हीत्येवमन्तेन ग्रन्थेन परैराक्षेपे कृते तत्समाधानमात्रमेव कर्त्तव्यम् । न पुनः प्रश्नोपन्यासाविति । इदमत्र कारणम्-विवर्त्ताक्षेपे(२)युतसिद्धयोः कथं पुनरनपेक्षत्वं शक्यते वक्तुमिति मन्वानस्य प्रश्नः-निराकृतस्स्वपक्षो विवर्त्तवादी मीमांसकमेव पर्यनुयुङ्क्ते । यदि युतसिद्धौ शब्दार्थौ अथ सम्बन्धः कः ? मत्पक्षे हि तादात्म्यादेव शब्दार्थयोस्सम्बन्ध उपपद्यते । यदि पृथग्भूतयोरपि प्रत्यायप्रत्यायकलक्षणं सम्बन्धमभ्युपगच्छेत् तदानपेक्षत्वं न सिध्यतीति । अनेन प्रश्नस्तावत्समर्थितः । शक्यते हि वृद्धव्यवहारस्यानादितया वक्ष्यमाणेन मार्गेणानपेक्षता वक्तुमिति तस्यैव ज्ञाप्यज्ञापकलक्षणसम्बन्धस्योपन्यासः, स तु कृतक इति पूर्वोपवर्णितेनैव सम्बन्धाक्षेपवादस्थानोक्तेनैवाभिप्रायेणोक्तं वैयाकरणेनैव । त-

तम् । तदिदानीमुच्यते—अपौरुषेयत्वात्सम्बन्धस्य सिद्धमिति । वृद्ध-
व्यवहारस्यानादितोपन्यासः ।

किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ? कथमिति पृष्ठे पुरुषस्य सम्बन्धु-
रभावादित्युत्तरमयुक्तम् । अनादिताप्रतिपक्षनिरासायेदमुच्यते । कथं
पुनरिदं प्रतिपक्षतयाऽऽशङ्क्यते ? बाढमा शङ्क्यते । अनादिनापि वृ-
द्धव्यवहारेण शब्दार्थावगमसिद्धौ यत्र कर्तोपलभ्यते तत्रादिमतैव
बलात् प्राप्नोति, वृद्धिरादैजितिबत् । तस्मात्कर्तुरुपलम्भो निराकर-
णीयः । कथं पुनस्सम्बन्धा नास्तित्यस्य प्रश्नस्य किमिदमुत्तरमुप-
पद्यते ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति ।
कथं नोपपद्यते ? अनुमानादेरपि प्रमाणत्वाभ्युपगमात् ।

स्मान्मन्यामहे भवन्मते केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैस्सह सम्बन्धं कृत्वा संव्यवहर्तुं
वेदाः प्रणीता इति सापेक्षत्वमुपसंहृतम् । यदि हि सम्बन्धः कृतकः तदा सम्ब-
न्धोत्तरकालभाविनो वेदा अपि कृतकाः । अन्यथा हि सङ्केतात्प्राच्येषु
वेदेषु नार्थप्रतीतिस्स्यात् । सम्बन्धकर्तृवेदप्रणेत्रोश्चैकतोपलक्षणमात्रम् ।
सर्वथा कृतकसम्बन्धानुबन्धिनो वेदा अपि कृतका इति विवक्षितम् ।
तदिदानीमुच्यते—अपौरुषेयत्वात्सम्बन्धस्य सिद्धमिति । भाष्यं व्याचष्टे—वृद्धव्यवहार-
स्यानादितोपन्यासोऽयम् ।

यदि वृद्धव्यवहारादितैवात्रोपन्यस्यते किमिदं तर्हि प्रश्नोत्तरम् ?
तदेव दर्शयति—कथमिति सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वहेतौ पृष्ठे पुरुषस्य
सम्बन्धुरभावादित्युत्तरं न युक्तम् । एवं वक्तव्यम्—वृद्धव्यवहारस्याना-
दित्वादिति । वृद्धव्यवहारस्यानादिताप्रतिपक्षनिरासायेदमुपन्यस्तम् । पुरुष-
स्य सम्बन्धुस्सद्भावो वृद्धव्यवहारस्यानादितायाः प्रतिपक्ष इति । सोऽ-
नेन ग्रन्थेन निराक्रियते । कथं पुनरिदं सम्बन्धुरूपलम्भनं प्रतिपक्षतयाऽऽश-
ङ्क्यते ? बाढमाशङ्क्यते । अनादिनापि वृद्धव्यवहारेण शब्दादार्थावगमसिद्धौ यत्र सम्बन्ध-
स्य कर्तोपलभ्यते तत्रादिमतैवोपलब्धिबलात् प्राप्नोति (१) वृद्धिरादैजि” तिवत् ।
अस्यार्थः—यद्यपि वृद्धव्यवहारानादितयापि शब्दादार्थावगम उपपद्यते, त-
थापि साक्षात्सङ्केतकारणदर्शने न शक्यतेऽनादिता वक्तुमिति भवति
सम्बन्धुपुरुषोपलम्भने प्रतिपक्षभूतम् । तस्मात्कर्तुरुपलम्भो निराकरणीयः ।
कथं सम्बन्धा नास्तित्यस्य प्रश्नस्य किमिदमुत्तरमुपपद्यते ? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावत्त-

तत्पूर्वकत्वं चायुक्तं सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । क्रियादिषु चाननु-
मेयतापत्तेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्यौत्पत्तिकत्वप्रयासोऽनर्थकः । त-
दिदमापत्तिं घोटारूढस्य विस्मृतो घोट इति । अभिप्रायानभिज्ञस्यै-
वैतच्चोद्यम् । केवलानुमानागमप्रमेयता तावन्न सम्भवत्यनादौ वृद्ध-
व्यवहारे प्रत्यर्थिनि । तस्मात्प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं चागमानुमानं निरसनी-
यमिति । तस्मादुपपन्नमुत्तरम् । बहुवचनमिदानीं किमर्थं—तत्पूर्व-

पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति । कथं नोपपद्यते ? अनुमानादेरपि प्रमाणत्वाभ्युपगमात् । तेन प्र-
त्यक्षमात्रनिराकरणं न सम्बन्धु(१)र्नास्तितामावहति ।

ननु प्रमाणप्रत्यक्षे निराकृते तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामित्यनेन ग्रन्थेनानुमा-
नाद्यपि निराकृतमित्यत आह—तत्पूर्वकत्वं चायुक्तं, शब्दस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् ।
अस्यार्थः—यदि यद्यत् प्रत्यक्षपूर्वकं तत्तत्प्रत्यक्षे निराकृते निराकृतं भव-
ति । तदा यत्रैव तर्हि प्रत्यक्षे प्रवर्त्तते तत्रैव तेन तेन प्रवर्त्तितव्यमित्या-
यातम् । शब्दोऽपि च प्रत्यक्षपूर्वक इति तेनापि प्रत्यक्षविषय एव प्रव-
र्त्तितव्यम् । अतश्चास्य प्रत्यक्षसापेक्षता प्राप्ता । क्रियादिषु च प्रत्यक्षा-
विषयेष्वननुमेयतापत्तेः । अनुमानस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन तद्विषय एव
प्रवृत्तिनियमापत्तेः । सापेक्षत्वे च शब्दस्य सम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वप्रयासो
ऽनर्थक एव । अप्रामाण्यस्य दुष्परिहरत्वात् । तदिदमापन्नं यल्लोके शून्य-
मनःकथासु श्रूयते—घोटारूढस्य भवतो विस्मृतो घोट इति । विस्मृतश्चित्ताद-
पक्रान्तः । स्मरतेः कर्मकर्तृविषयस्येदं रूपम् । अभिप्रायानभिज्ञस्येदं चोद्यम् ।
केवलानुमानागम(२)गम्यता तावन्न सम्भवत्यनादौ वृद्धव्यवहारे प्रत्यर्थिनि । अस्यार्थः—
तौ तावदनुमानाग्रमौ केवलप्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षौ । तद्गम्यता ता-
वत्सम्बन्धुर्न भवति । यस्मात्कार्यतः कारणानुमानं केवलानुमानम् ।
शब्दाच्चाप्रतीतिः कार्यभूता । सा च नैकान्तेन सम्बन्धान्तरमेवानुमा-
पयितुमलम्, वृद्धव्यवहारानादितयाऽप्युपपत्तेः । तथा—आगमोऽपि स्व-
तन्त्रस्तावन्न सम्बन्धुसत्त्वे प्रमाणम्, कार्यैकविषयत्वात् । यदि परं प्रत्य-
क्षानुमानपूर्वको वक्तव्यः । तत्रानुमानपूर्वकोऽप्यनादिवृद्धव्यवहारप्रतिप-
क्षसम्भवेन केवलानुमानाभावात् प्रत्यक्षानपेक्षो न सम्भवतीति । तस्मात्प्रत्य-
क्षं तत्पूर्वकं च प्रत्यक्षगृहीतविषयमागमानुमानं निरसनीयमिति । तस्मादुपपन्नमुत्तरम् ।
बहुवचनमिदानीं किमर्थम् ? तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामिति यदि सम्भवत्प्रमाणनिरसनं
तदोपमानस्य निरासोऽनर्थकः, तस्य सादृश्यमात्रविषयत्वात् । सम्ब-

कत्वाच्चेतरेषामिति ? इतरयोरिति वक्तव्यम् । द्वयोराशङ्कनीयतयो-
पन्यासात् । असम्भवस्तु सर्वेषामेवेत्युपपन्नं बहुवचनम् ।

ननु—चिरवृत्तत्वादित्यसिद्धतामाह । कथमसिद्धता ? पूर्व-
जानां प्रत्यक्षविषयतोपपत्तेः । न हि चिरवृत्तस्सन् न स्मर्येतेति न
पूर्वजानामपि प्रत्यक्षमत्र सम्भवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात्पा-
णिनिवत्स्मर्येत । न च हिमवदादिकूपारामादिवदस्मरणं भ-
वितुमर्हति । तत्रास्मरणे हेतुरूपपद्यते पुरुषवियोगादिः । “न च
पुरुषवियोगः शब्दानामस्ती”ति किमभिप्रेतम् ? कृतकपक्षे हि
तत्प्रमाण्यात् प्रामाण्यं स्यात्, न निष्प्रयोजनतया विच्छेदस्मर-
णस्योपपद्यते इत्यभिप्रायः । तच्च पाणिनिपिङ्गलोपन्यासेन प्रक-

न्धरि सम्बन्धाभावात् । अर्थापत्तेस्तु सम्बन्धुः कल्पनया विना कस्य
चिदपि विरोधाभावात् असम्भव एवेति । समाधिमाह—द्वयोराशङ्कनीयत-
योपन्यासात् । असम्भवस्तु सर्वेषामित्युपपन्नं बहुवचनम् । अस्यार्थः—अभावस्ताव-
त्सर्वेषां प्रमाणानाम्, तेन युक्तमेवैवं वक्तुमितरेषां चाभावात् सम्बन्धा
नास्तीति । तत्र यत्र शङ्का नास्ति तत्र हेतुनिराकणान्नोपन्यस्यते । यत्र
तु सम्भावनापि तत्र सहेतुकं निराकरणं क्रियते इति ।

ननु चिरवृत्तत्वादित्यसिद्धतामाह । अनेन “ननु चिरवृत्तत्वात्प्रश्नस्यागो-
चरो भवेदिदानींतनाना” मिति भाष्यस्य तात्पर्यमाह । अनेन भा-
ष्येण भाष्यकारः प्रत्यक्षाभावस्यासिद्धतामाह । कथमसिद्धता ?
पूर्वजानां प्रत्यक्षविषयतोपपत्तेः । न हि चिरवृत्तः सन् न स्मर्येतेति न पूर्व-
जानामपि प्रत्यक्षमत्र सम्भवतीत्यभिप्रायः । यदि स्यात् प्रत्यक्षं पूर्वजानां पा-
णिनिरिव तत् स्मर्येत । न च हिमवदादिकूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । य-
स्मात्तत्रास्मरणे हेतुरूपपद्यते पुरुषवियोगादिः । आदिशब्देनाभिधोगोऽपि
ग्राह्यः । न च पुरुषवियोगः शब्दानामस्तीत्यनेन भाष्यमर्थतोऽनुवदति । भा-
ष्याभिप्रायं पृच्छति—किमभिप्रेतमिति पृच्छतश्चायमभिप्रायः—यद्यपि
सम्बन्धा दृष्टः तथापि किमसाववश्यं स्मरणीय इति । इदानीमभि-
प्रायमाह—कृतकपक्षे हि तत्प्रामाण्यात्प्रामाण्यं स्यात् । तस्मात् न निष्प्रयोजनतया विच्छेदः
स्मरणस्योपपद्यत इत्यभिप्रायः । अस्यार्थः—यदि सम्बन्धा पुरुषः प्रत्यक्षसमधिग-
म्यः स्यात्तदा तत्सङ्केतसम्प्रतिपत्त्यर्थः प्रतिपत्तव्यः । न हि सङ्केतवि-
प्रतिपत्तौ व्यवहारस्यादार्थद्रमिलयोरिव कलिशब्दे । तेन सङ्केतसम्प्रति-
पत्त्यर्थं पुरुषस्मर्तव्यस्स्यात् । यदेतदवश्यं स्मरणीयत्वं तच्च पाणिनि-

दितम् । (१) “यद्यपि च विस्मरणमुपपद्यते तथापि न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहि, यथा विद्यमानस्यानुपलम्भो भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे” इति किंविषयमिदं विस्मरणमुपन्यस्तम् ? यदि तावत्साध्यविषयम्, तदेदमेव प्रमाणं यदुत विस्मरणोपपत्तिः । उक्तं च (२) “विस्मरणमुपपद्यते” इति । तथा न प्रमाणमन्तरेण सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहीसहेतुः ।

यदप्युच्यते—यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे इति, तदप्युक्तम् । यदि विद्यमानस्यैवानुपलब्धिः केन वा शक्यते वक्तुं शशविषाणं नास्तीति ।

अथायमभिप्रायः—यद्यप्यन्यत्र विस्मरणोपपत्तिर्दृष्टा नैतावता न्यत्रापि विस्मरणोपपत्तिः शक्यते वक्तुमिति, असदभिप्रायोऽयम् ।

पिङ्गलोपन्यासेन प्रकटितम् । उपन्यासो दृष्टान्तः । यद्यपि चेत्यादि भास्यं पठित्वाऽऽक्षेप्तुमाह—यद्यपि च विस्मरणमुपपद्यत इति किंविषयमिदं विस्मरणमुपन्यस्तम् ? यदि तावत् साध्यसम्बन्धविषयम्, तदा सम्बन्धुलत्वे इदमेव प्रमाणं यदुत विस्मरणोपपत्तिः । विस्मरणं हि तदुच्यते यद्गृहीतस्यापि वस्तुनः कुतश्चिन्निमित्तादस्मरणम् । न पुनः स्मरणाभावमात्रम्, अगृहीतेऽपि वस्तुनि यत एव च विस्मरणसिद्धेः सिध्यति ग्रहणं सद्भावाच्चेति । अतो भवति विस्मरणं प्रमाणम् । उक्तं च स्मृत्यधिकरणे—विस्मरणमुपपद्यत इति । एतद्वेदवाक्यस्त्वहेतुः ।

यदप्युच्यते—यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे इति, तदप्युक्तम् । यदि हि विद्यमानस्यैव शशविषाणस्यानुपलम्भनं केन वा शक्यते वक्तुं शशविषाणं (३) नास्तीति । विद्यमानत्वेन निश्चितस्यैवमनुपलब्धिरिति निश्चये विद्यमानत्वस्यापि निश्चितत्वान्नाभावश्शक्यते वक्तुम् ।

अथायमभिप्रायः—यद्यप्यन्यत्र हिमवत्कूपारामादिषु कर्तृविस्मरणोपपत्तिर्दृष्टा,

१. शा. भा. पृ. १२ पं. २१ किं विषयमिदं शशविषाणं प्रतिपद्यामहे इति मूलपुस्तके ।

२. शा. भा. पृ. ४५. पं. १५. ३. अस्तीति ख. पु.

बाढमन्यत्र दृष्टमन्यत्र भवतीत्युच्यते । अयमेव हि सामान्यतो दृष्टस्य विषयः ।

अत्राभिधीयते-नैवेयं प्रमाणतयोपन्यस्यते विस्मृतिरनुपलब्धिर्वा । किंतु उपलब्धस्यार्थस्य कारणदोषनिराकरणायेद-
(१)मुच्यते । इह पुनर्भवतानुपलब्धावेवेदमुपन्यस्तमित्यसंबद्धमि-
त्युक्तम् । यथा घटादेरुपलब्धस्यानुपलब्धिरस्तीति नैतावता शश-
विषाणस्यास्तित्वं शक्यते वक्तुम् । उपलब्धिविषयस्यानुपलब्धिः
कारणान्तरमपेक्षते । अनुपलब्धेः पुनरनुपलब्धेरेवानुपलब्धिः ।
तस्मात्सूक्तमिदम् ।

नैतावतान्यत्रापि सम्बन्धविस्मरणोपपात्तः शक्यते वक्तुमिति, असदभिप्रायोऽयम्,
यतो बाढमनिशयेनान्यत्र दृष्टमन्यत्र भवतीत्युच्यते । अयमेवान्यत्र दृष्टस्या-
न्यत्र सद्भावो हि यस्मात् सामान्यतो दृष्टस्य विषयः । यदि पुनरे-
कत्र दृष्टमन्यत्र न भवतीति नियमः सामान्यतो दृष्टमनुमानं तर्हि हतम् ।

अत्राभिधीयते-नैवेयं प्रमाणतयोपन्यस्यते विस्मृतिरनुपलब्धिर्वा; किंतु उपलब्ध-
स्यार्थस्य कारणदोषनिराकरणायेदमुपन्यस्यते । अस्यार्थः-न कच्चिदस्माभिर्विस्म-
रणमनुपलब्धिर्वा वस्तुसद्भावे प्रमाणतयोपन्यस्यते । किंतु यदन्यत
एवोपलब्धं, यथा स्मृत्यधिकरणे स्मरणान्यथानुपपत्त्या वेदवाक्यं,
तस्य यः कारणदोषः संभाव्यते-यदि वेदवाक्यमस्ति स्मर्येतोपलब्धे-
तैव वा, तस्मान्नेदमनुमानमदुष्टसामग्रीकमिति-स विस्मरणेनानुपल-
ब्ध्या च निराक्रियते-विस्मरणमप्युपपद्यते(२)अनुपलब्धिरप्युपप-
द्यत इति । इह पुनर्भवतानुपलब्धावेव सर्वैः प्रमाणैरप्यनुपलब्धावेव सम्ब-
न्धुरिदं विस्मरणमुपन्यस्तमित्यसंबद्धं कारणदोषनिराकरणेनापि न स-
म्बद्ध्यत इत्युक्तम् । भाष्यार्थमाह-यथा घटादेरुपलब्धस्यानुपलब्धिरस्तीति नैता-
वता शशविषाणस्यास्तित्वं शक्यते वक्तुम् । कस्मान्न शक्यते ? इत्यत्राह-उपल-
ब्धिविषयस्यानुपलब्धिः कारणान्तरमपेक्षते । यदि तादृश्येव सामग्री किमिति
प्रागिव नोपलभ्यते ? तेन तत्रानुपलब्धौ कारणान्तरं वाच्यम् । अनुपल-
ब्धेः पुनः शशविषाणादावनुपलब्धेरेवानुपलब्धिः, न तत्र कारणान्तरकल्पना ।
एवञ्च दृष्टान्तं व्याचक्षणेन दार्ष्टान्तिकेऽप्येषा योजना दर्शिता । यद्यपि
च विस्मरणमन्यत्रोपलब्धस्याप्यस्ति नैतावता विना प्रमाणेन स्मर-
णाभावमात्रात्सम्बन्धारं प्रतिपद्येमहीति । तस्मात्सूक्तमिदम् ।

‘नन्वर्थापत्त्ये’ति किमियं प्रमाणसंज्ञोपन्यस्ता ? ओमित्युच्यते । किं पुनरत्र नोपपद्यते इत्यनया परिगृह्यते ? ननु च सम्बन्धस्य कर्ता । कथं पुनरसौ नोपपद्यते ? प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेः । यदि प्रथमश्रवणेऽर्थं न प्रतिपद्यते किमायातं सम्बन्धस्य कर्तुः ? एवं तर्हि यदि गृहे देवदत्तो नोपलभ्यते किमायातं बहिर्भावस्य ? न ब्रूमो बहिर्भावो नोपपद्यत इति । किन्तर्हि ? विद्यमानता नोपपद्यत इत्युक्तम् । सैवेयं बहिरस्तीति संवित् । इह पुनः प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेः सम्बन्धस्य कर्त्रा कस्मिन्बन्धो दृष्टः ।

‘नन्वर्थापत्त्या सम्बन्धारं प्रतिपद्येमही’ति भाष्यम् । तदाक्षिपति—नन्वर्थापत्त्येति किमियं प्रमाणसंज्ञोपन्यस्ता ? ओमित्युच्यत इत्येकदेशी ब्रवीति । शिद्धान्ती दूषयति—किं पुनरत्र नोपपद्यत इत्यनया बुद्ध्या परिगृह्यते ? अर्थापत्तौ यन्नोपपद्यत इत्यनया बुद्ध्या परिगृह्यते तदेव गम्यम् । तत्र यदीयमर्थापत्तिः तदाऽत्राऽप्यनुपपद्यमानतया गृह्यमाणेन प्रमेयेन भवितव्यम् । तत्र किं तदिति पृच्छति । एकदेश्येवाह—ननु च सम्बन्धस्य कर्तेति । सिद्धान्त्याह—कथं पुनरसौ नोपपद्यत इत्येवं परिगृह्यते । पुनरप्येकदेश्येवाह—प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेरिति । सिद्धान्त्याह—यदि प्रथमश्रवणेऽर्थं न प्रतिपद्यते किमायातं सम्बन्धस्य कर्तुः ? न तस्यानुपपत्तिः काचिदस्तीति भावः । एकदेश्याह—एवं तर्हि प्रसिद्धार्थापत्युदाहरणेऽपि यदि गृहे देवदत्तो नोपलभ्यते किमायातं बहिर्भावस्य ? तत्रापि गम्यस्य बहिर्भावस्यानुपपद्यमानता नास्तीत्यर्थः । सिद्धान्ती विवेकमाह—न ब्रूमो बहिर्भावो बहिर्देशविशिष्टो भावो नोपपद्यते इति । किं तर्हि ? विद्यमानता या आगतः प्रतिपन्ना जीवति देवदत्त इति, सा नोपपद्यत इत्युक्तमर्थापत्तिलक्षणे । विद्यमानतैव हि गृहादर्शने सत्यनुपपन्नतया गृह्यत इति व्यासेन विवृतमस्माभिः । सैवेयं विद्यमानतानुपपद्यमानतया गृह्यमाणा बहिरस्तीति संवित् । तस्मात्तत्रानुपपद्यमानमेव प्रतीयते । इह पुनः प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेः सम्बन्धस्य कर्त्रा कः सम्बन्धो दृष्टः ? तत्र हि गृहाभावदर्शनं देवदत्तसत्तासम्बन्धेव । तेन तदनुपपत्तिसत्ताया वितनोति । इह पुनः प्रथमे(१) श्रवणेऽर्थानवगतेः सम्बन्धस्य सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्तीति नासौ सम्बन्धुः अनुपपत्तिमावहति ।

अथेदं मनसि वर्तते-न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते, प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणात् । तस्माच्छब्दादन्यत् कारणान्तरं मृग्यमिति । कार्यतस्तर्हि कारणानुमानमुक्तम् । कथं तर्ह्यर्थापत्तेरिति ? अर्थादनुमानादापत्तिरित्यर्थः । कस्मात् ? अर्थात्कार्यादित्युक्तम् ।

ननु चानुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणादप्रतीतेरनैकान्त्यात् । वेदवाक्यादेव प्रथमश्रुतादर्थान्वगतेः ।

ननु च पदगतेयं चिन्ता । किमिदं पदं नाम ? प्रसिद्धा गवादयः 'देवदत्त गामभ्याजे' त्येवमादिषु वाक्येषु । किं कार्यान्यतया प्रसिद्धाः ? उत वाक्यार्थान्वगतिरेव कार्यम् ? बाढं कार्यान्यतया

अथेदं मनसि विपरिवर्त्तते न प्रथमश्रवणात् प्रतिपद्यते । प्रतिपद्यते च द्वितीयादिश्रवणे । तस्मात् शब्दादन्यत्कारणं मृग्यमिति । यदि हि शब्द एवात्र कारणं स्यात् तदादौ प्रथमश्रवणेऽपि शब्दमात्रादवगतिर्भवेत् । न च भवति । तस्मादन्यदेवार्थान्वगतेः कारणमस्तीति । दूषयति—कार्यतस्तर्ह्येदं कारणानुमानमुपन्यस्तम् । संप्रति निरस्त एकदेश्याह—कथं तर्ह्यर्थापत्तेरिति भाव्यं त्वत्पक्षेऽपि ? सिद्धान्ती समर्थयते—अर्थादनुमानादापत्तिरित्यर्थः । तेनार्थादापत्तिरर्थापत्तिरुक्ता । आपत्तिः कल्पना अनुमानं चासावापत्तिश्चेत्यनुमानापत्तिः । कस्मात् ? अर्थात्कार्यादर्थान्वगतिलक्षणादित्युक्तं सम्बन्धाक्षेप एव ।

ननु चानुमानमपि नोपपद्यते, प्रथमश्रवणादप्रतीतेरनैकान्त्यात् । वेदवाक्यात्प्रथमश्रुतादेवार्थान्वगतेः । अत्र चानैकान्तशब्देन भागासिद्धो वेदितव्यः । वेदे प्रथमश्रवणेऽर्थप्रतीत्यसिद्धेर्न पुनः सव्यभिचारो नैकान्तिकोऽभिमतः । यदि साध्यसम्बन्धसद्भावव्यतिरेकेणापि वृत्तिस्सिध्येत् स्यात्सव्यभिचारता । न च साऽस्ति । वेदवाक्यस्यापि साध्यकोटिनिक्षेपात् ।

अत्रैकदेशी स्वमतेन परिहरति—ननु च पदगतेयं चिन्तेति । अस्यार्थः—पदपदार्थयोरौत्पत्तिकसम्बन्धचिन्तेयम् । तेन पदाभिप्रायेण दमुच्यते-प्रथमश्रवणेऽर्थान्वगमादिति । न च किञ्चन पदं प्रथमश्रवणेऽर्थान्वगमयतीति नास्ति भागासिद्धतेति । सिद्धान्ती दूषयति—किमिदं पदं नाम ? यद्विषया चिन्ता भवता क्रियते । एकदेश्याह—प्रसिद्धा गवादयश्शब्दा "देवदत्त गामभ्याजे" त्येवमादिषु वाक्येषु । सिद्धान्त्याह—किं

प्रमिद्धाः । कस्मिन् ? व्यवहारे, येन वृद्धा व्यवहरन्ति । केन वृद्धा व्यवहरन्ति ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्येवमादिना । एवं तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहारः । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थः कार्यान्तरतया शक्यते वक्तुम् ।

कथं तर्ह्यथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः, सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति चोत्तरमसति कार्यान्यत्वे ? कथं वा वृद्धव्यवहारेणास्यौ-

कार्यान्यतया प्रसिद्धाः ? उत वाक्यार्थावगतिरेव कार्यमिति । अयमाशयः—न पदानां वाक्यार्थावगतेरन्यत्कार्यमस्ति । यावत्सा वाक्यार्थावगतिः सा प्रथमश्रवणेऽपि भवति । वाक्याद्धि सा भवति । नैकस्मात् पदात् । न च वाक्यस्य द्वितीयश्रवणापेक्षा । एकदेश्याह—वाढं कार्यान्यतया प्रसिद्धाः । आवापोद्धाराभ्यां हि पदानां पदार्थमात्रावगम एव कार्यतयाऽवसितः । राद्धान्ती पृच्छति—कस्मिन् ? उत्तरम्—व्यवहारे येन वृद्धा व्यवहरन्ति । व्यवहियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वाक्यमेव व्यवहारशब्देनोच्यते । तेन यद्यपि वाक्येन व्यवहारः तथापि न वाक्यार्थावगतिरावापोद्धाराभ्यां पदानां कार्यमिति भावः । पुनः पृच्छति—केन वृद्धा व्यवहरन्तीति । अस्यायमाशयः—वाक्येन वृद्धा व्यवहरन्ति । तत्र च वाक्यार्थावगतिरेव कार्यं दृश्यते न शुद्धपदार्थावगतिरिति । पुनरुत्तरं तेनैवाशयेन—देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्येवमादिना । सिद्धान्त्यापादयति—एव तर्हि वाक्येनार्थे व्यवहारः । न हि व्यवहाराप्रसिद्धोऽर्थः कार्यान्तरतया शक्यतेऽवगन्तुम् । अत्र चार्थे हि-शब्दः, न चेत्यर्थः । यद्यप्यावापोद्धाराभ्यां पदानां शक्तिनिरूपणा (?) तथापि यथाव्यवहारमेव युक्ता । व्यवहारश्च वाक्यार्थविषय एव दृश्यते । तद्विषयैव च शब्दस्यापि शक्तिः कल्पयितुं युक्ता । तेन वाक्यार्थस्य प्रधानभूतस्यानेकार्थानुबन्धत्वात्तदनुबन्धभूतार्थावगतिः कारणतैवावापोद्धाराभ्यामवसीयते । तेन नान्तरीयकी पदार्थावगतिः । कार्यं तु सर्वपदानामपि वाक्यार्थावगतिरेवेति ।

एकदेशी ग्रन्थविरोधमाह—कथं तर्हि “अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः” इति सास्नादिविशिष्टा आकृतिरिति चोत्तरमसति कार्यान्यत्वे ? यदि पदस्य पृथक्कार्यं नास्ति कथमर्थविशेषावगतिलक्षणकार्यविषयः प्रश्नः, पदार्थावगतिः लक्षणकार्यप्रदर्शनेन चोत्तरम् ? राद्धान्त्येवाह—कथं वा वृद्धव्यवहारेणास्यौत्पात्तिकताभिधानम् ? अस्यार्थः—यथायं ग्रन्थो मन्मते न घटत इति मन्यसे तथा त्वन्म-

त्पत्तिकत्वाभिधानम् ? तस्मात्प्रतिज्ञासाधनयोर्यथैकवाक्यता भवति
तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः । स तु तद्भूताधिकरणे स्वयमेव भाष्य-
कारेण वर्ण्यते इत्युपरम्यते ।

(१) कथं तर्ह्यनैकान्तिकपरिहारः ? निमित्ताभिप्रायेणोच्यते ।
अप्रतिपन्ननिमित्तः प्रथमश्रुतान्न प्रतिपद्यते । तस्माच्छब्दान्निमि-
त्तान्तरमस्तीत्यभिप्रायः ।

कः पुनर्वाचकनिमित्तयोर्भेदः ? इदमर्थमेव हि तद्भूताधिकर-
णमारभ्यत इत्यलमतिप्रपञ्चेन ।

तेऽपि वृद्धव्यवहारेणास्य सम्बन्धस्यौत्पत्तिकताभिधानं न घटते । वृद्ध-
व्यवहारे हि निरूप्यमाणे वाक्यार्थावगतिरेव कार्यनयाऽवभाति, न
पदार्थावगतिः । यत एवं श्लिष्टता, तस्मात्प्रतिज्ञासाधनयोर्यथैकवाक्यता भवति
तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः । प्रतिज्ञासम्बन्धस्यौत्पत्तिकतासाधनं वृद्धव्यव-
हारस्यानादिता । तयोर्यथा साध्यसाधनभावेनैकवाक्यता भवति
तथाऽयं ग्रन्थो वर्णनीयः । स तु तद्भूताधिकरणे स्वयमेव भाष्यकारेणैव वर्णितः
“पदार्थप्रतिपत्तिद्वारेणैव पदानां वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमिति” व-
दता । तेन निमित्तभूताकृत्यर्थतोक्ता । एतच्चोत्तरमपि टीकाकारे-
णाक्तम् ।

संप्रति निराकृतपक्ष एकदेश्येव सिद्धान्तितं पर्यनुयुक्ते—
कस्तर्ह्यनैकान्तिकपरिहार इति । उत्तरं ददाति—निमित्ताभिप्रायेणोच्यते । अप्रति-
पन्ननिमित्तः प्रथमश्रुतान्न प्रतिपद्यते । अस्यार्थः—निमित्तं वाक्यार्थप्रतिपादने
पदार्थात्मकमभिप्रेत्योच्यते—प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीति । एत-
दुक्तं भवति—प्रथमश्रुतं पदं निमित्तभूतं पदार्थं न प्रतिपादयति ।
अप्रतिपन्ननिमित्तश्च प्रथमश्रुतात् पदाद्वाक्यार्थमपि न प्रतिपद्यत इति सिद्धं वेदे-
ऽपि प्रथमश्रुतस्याप्रतिपादकत्वम् । तस्माच्छब्दादन्यनिमित्तान्तरं वाक्या-
र्थप्रतिपत्तेरित्यभिप्रायः ।

नन्वेवं यदि सर्वपदान्येव वाक्यार्थप्रतिपत्तौ निमित्तभूतानि तदा
वैयाकरणदर्शनमङ्गीकृतं—सर्वं पदजातं मिलित्वा वाक्यार्थं प्रतिपादय-
तीति । तत्र च काल्पनिक एव विभाग इति । तदनेनाभिप्रायेणाह—कः
पुनर्वाचकनिमित्तयोर्भेद इति । उत्तरम्—इदमर्थमेव भेदकथनार्थमेव हि तद्भू-
ताधिकरणमारभ्यते । तत्रेदमुच्यते—निमित्तपक्षे पदानि स्वार्थेष्वपि तेषु

(१) “न सिद्धवदुपदेशा”दिति । किमिदं सिद्धवदुपदेशादिति ? इदमिदम्—नात्र कर्ता शक्यते कल्पयितुं वृद्धव्यवहारस्यानादित्वात् । अत औपत्तिकस्सम्बन्ध इति सिद्धम् ।

व्याप्रियमाणानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिमुपजनयन्ति, न पुनः प्रत्यस्तमिनः पदविभागमनवयवमेव वाक्यार्थं वक्तीति । एवं च कथ्यमाने कथित एव वाचकनिमित्तयोर्भेद इत्यलं प्रपञ्चेन । तद्भूताधिकरण एव प्रपञ्चां भविष्यति ।

न सिद्धवदुपदेशादिति । अत्र च सूत्रे व्यपदेश इति प्रथमान्तं पञ्चम्यन्त-तया विपरिणमय्य सिद्धवदिति चाध्याहृत्य भाष्यकारेणैवमुक्तम् । अस्यार्थः—सिद्धवदिदं सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वं सिद्धमित्यर्थः । उपदेशात् वृद्धोपदेशात् । एकेन वृद्धेनापरस्मै वृद्धायानुष्ठानोपदेशे पार्श्वस्थस्य सम्बन्धग्रहणसंस्कारमात्रादेवार्थप्रतीत्युपपत्तेः सम्बन्धकल्पनानुपपत्तिः । तमिमस्यार्थमबुद्ध्वा पृच्छति—किमिदं सिद्धवदुपदेशादिति । इदमिदम्—नात्र सम्बन्धस्य कर्ता शक्यते कल्पयितुमिति । अतः वृद्धव्यवहारा-नादित्वादौत्पत्तिकस्सम्बन्ध इति सिद्धम् । यदि वृद्धव्यवहारोऽनादिर्न स्यात् तदा प्रथमवृद्धयोः सम्बन्धग्रहणोपायाभावाच्छब्दप्रयोगार्थं प्रतीती न स्याताम् । तदभावाच्च वृद्धव्यवहाराप्रवृत्तावपरेषामपि सम्बन्धग्रहणे तथैव प्रयोगप्रतीती विच्छिद्येयाताम् । अनादिस्तु वृद्धव्यवहारः, पुरुषान्तरपूर्वकत्वात्पुरुषान्तरौत्पत्तेः । यथा खल्वद्यतनाः पुरुषाः पुरुषान्तरपूर्वकाः तथा प्राच्या अपीति ।

अत्र केचिदर्थवादगतसृष्टिप्रलयश्रुत्युपनिपातमात्रोपजातश्रद्धातिशयविप्रलुब्धबुद्धयः कणभक्षाक्षचरणमतप्रवणचेतसः सर्वस्य तनुभुवनादेरीश्वरं कारणमात्रक्षाणाः प्रचक्षते—सर्वं सावयवमवयवसंयोगसमासादितात्मलाभमधुनातनमुदीक्षामहे । सावयवं च तनुभुवनादिकम् । अवयवसंयोगश्च ह्यणुकपर्यन्तः । ह्यणुकोऽप्यवयवी परमाणुद्वयसंयोगारम्भणीयः । परमाण्वोश्च परस्परं कर्मजस्संयोगः । कर्म चादृष्टवदात्मसंयोगादेव परमाणुषु प्रतिज्ञायते । तदुक्तं (२) “अणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी”ति । अदृष्टं चाचेतनम् । न चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं क्वचिदपि कार्यं पर्याप्नोति वास्यादिकमिव । न चेदमुचितं (३) य एव ते क्षेत्रज्ञास्त एव तेषामदृष्टानामधिष्ठातारो

भवेयुरिति । अज्ञान्वात् । ज्ञाता हि पदार्थस्य पदार्थसामर्थ्यस्य वाऽधिष्ठातोपलभ्यते । यथा तक्षा वास्याः । न च क्षेत्रज्ञाः स्वसमवायिनी अपि धर्माधर्मलक्षणे अदृष्टे स्वरूपतः शक्तिनो वा वेदितुमलमिति तदतिरेकी चेतनः कल्प्यते । तेन चेतनातिशयाऽधिष्ठिता दृष्टवशोपजातकर्मनिमित्तसंयोगस्वपरमाण्वारब्धद्यणुकादिकार्यपरम्परा सम्भूतं तनुभुवनादिक्रमादिमद्वगम्यते । तथोत्पत्तिमत् सकलं विनाशयोगीति साधितमिति कथमिदानीमनादिवृद्धव्यवहारपरम्परेति ।

तदिदं प्रतिपक्षकक्षामपि नारादु क्रमत इत्युपेक्षितं भगवता भाष्यनिबन्धनकारेण । तथा हि—यद्यपि सिद्धेयदयं मनोरथः, तथापि कथमेकदैव सर्वेऽवयविनो विलीयन्त इति समधिगमनीयम् । अधुनेव किमिति कस्यचिदुदयः कस्य चिद्विलय इति नाङ्गीक्रियते दृष्टानुगमादिति मन्यामहे । एवं च वृद्धव्यवहारपरम्परां कोऽपहरति ?

अपि च यदि क्षेत्रज्ञा नाधिष्ठातारः, ज्ञानाभावात् । अन्यस्तर्हि कथमधिष्ठाता ? तस्यापि ज्ञानानुपपत्तेः । आत्ममनःसंयोगाददृष्टापेक्षाद्विज्ञानानामुत्पत्तेस्तत्तदिन्द्रियार्थसंयोगसचिवात् । न चादृष्टेषु सामग्रीत्वमुपपद्यते ।

अथ तस्य कारणान्तरमस्तीति, तन्न, दृष्टकारणपरिहारेण वाऽदृष्टकारणान्तरानुमानानुपपत्तेः । दृष्टानुसारि सर्वत्रानुमानम् । सामान्यतो दृष्टमपि न दृष्टोपमर्देन कचिद्वर्त्तते । नन्वेतदपि दृष्टं चेतनानधिष्ठितमचेतनं न प्रवर्त्तत इति, एतत्तर्हि परिहीणं भवति । सत्यमुभयत्र परिहाणे किं परिहीयतामिति तत्र विशेषविषयत्वादस्मदीयमेव ज्ञानोदयकारणान्तरानुमानमादरणीयम्, न पुनरीश्वरवादिनामत्यन्तसामान्यविषयमचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति । विशेषानुमानस्य बलीयस्त्वात् । तदुक्तं भगवता वार्त्तिककारेण—

प्रसिद्धावयवं यस्मादविशेषे प्रतिष्ठितम् ।

तत्साध्यांशकसामान्यदृष्टाच्च बलवत्तरम् ॥

बाधः सामान्यशास्त्रस्य विशेषे श्रुतितो यथा ।

अनुमानान्तरैरेवमनुमानस्य बाधनमिति ॥

एतेनेदमपि पराकृतं भवति—नित्यैवेश्वरस्य बुद्धिरिति । यतो या या बुद्धिः सा सा उत्पत्तिमती विनाशिनी च । तेनेश्वरस्यापि धिया तथावधयैव भवितव्यम् । किं चाधिष्ठानार्थोऽपि वक्तव्यः । यादृशं हि वास्यादिषु करसंयोगादिकमधिष्ठानं दृष्टं तादृशमेवादृष्टेष्वप्यनुमातव्यम् । न च तत्संभवतीति । तथा प्रवृत्तिरपि काऽन्या स्वरूपलाभाद-

प्रमाणस्वरूपसिद्ध्यर्थः । प्रमाणान्तराभ्युपगमे को दोषः ? न खलु कश्चिदोषः । किन्तु अप्रमाणं प्रमाणमित्युक्तं भवति । लक्षणग्रन्थश्चानाहतो भवति । अनपेक्षत्वं च सर्वप्रमाणानां निराकृतं भवति । तस्मात्सिद्धं विषयान्तरं शब्दस्य । तत्प्रसिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिः ।

किमर्थं तर्हि पञ्चग्रहणम् ? व्यवहारपञ्चकप्रदर्शनार्थम् । पञ्चग्रहणे

न्यायं सम्प्रतिपन्नं सम्मतमेव । व्यवहारसिद्ध्यर्थश्चायमुपन्यासः, न प्रमाणस्वरूपसिद्ध्यर्थः । शब्देनापि व्यवहारः कर्तव्य इत्येवमर्थमुपन्यस्तम्—स्यादेतदेवं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्निति । तेनायमर्थो भवति—यदि पञ्चैव प्रमाणव्यवहारसाधनान्यभविष्यन् यावता शब्दोऽपि प्रमाणव्यवहारसाधनमिति न पुनः प्रमाणस्वरूपमेवात्र साध्यते, येन पञ्चशब्दात् प्रमाणान्तरमापद्येत ।

नन्वेवं किमिति व्याख्यायते ? यावता प्रमाणशब्दः प्रमाणस्वरूपपर एवास्तु, प्रमाणव्यवहारसाधनाभिप्रायेण मा व्याख्यायि । अभावश्च प्रमाणान्तरमभ्युपगम्यताम् । तदाह—प्रमाणान्तराभ्युपगमे को दोष इति । परिहरति—न खलु कश्चिद्ब्रह्महत्यादिः । किन्तु अप्रमाणं यत्प्रमाणमेव न भवति तत्प्रमाणमित्युक्तं भवति । उक्तेन न्यायेनाभावस्य प्रमाणता नास्तीति तस्य प्रामाण्यमुक्तं स्यादित्यसदङ्गीकार एव दोष इति । लक्षणग्रन्थश्च भाष्यकारीयोऽनाहतो भवति—प्रमाणाभावोऽभाव इत्येवंरूपः । अनपेक्षत्वं च सर्वप्रमाणानां निराकृतं भवति । अभावस्य प्रत्यक्षादिसापेक्षस्यापि प्रमाणत्वोपगमे अपरमपि प्रमाणं सापेक्षमित्याशङ्क्येत । तस्मात्प्रमाणान्तराभावात् व्यवहारसाधनाभिप्राय एवायं पञ्चशब्दः कृतः । उपसंहरति—तस्मात्सिद्धं विषयान्तरं शब्दस्य प्रत्यक्षादिविषयाद्विषयान्तरं शब्दस्य सिद्धम्, निरपेक्षकार्यप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रसिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिः ।

यदि शब्दप्रामाण्यसिद्धिरेवात्र प्रकृता कर्तव्या, तदा किमर्थं तर्हि पञ्चग्रहणम् ? एवं वक्तव्यम्—यदि चत्वारोति । यदि व्यवहारसाधनतामात्रं शब्दस्य साध्यं स्यात् तदा तावदिदं युक्तम् । यदा तु प्रामाण्यमपि साध्यमेव, तदा पञ्चग्रहणेन किम् ? परिहरति—व्यवहारपञ्चकप्रदर्शनार्थम् । शब्दव्यवहारातिरिक्तव्यवहारपञ्चकं दर्शयितुं पञ्चग्रहणम् ।

पञ्चग्रहणे ह्यक्रियमाणे व्यवहारान्तरप्रदर्शनं न स्यात् । यत एव व्य-

ह्यक्रियमाणे(१)व्यवहारान्तरं प्रदर्शितं न स्यात् । अत एव चाफल-
वती शाखेति प्रत्यक्षमेव व्यवहारं मन्यन्ते । प्रमाणविषयावच्छेदजश्चा-
यं व्यवहारः । न च प्रमाणविषयावच्छेदोऽपि विषयान्तरतया
शक्यते वक्तुम् ।

न च विषयमात्रावगमात्पूर्वं प्रमाणावच्छेदादृते नास्तीति
व्यवहारोऽवकल्पते । तस्मात्सिद्धं व्यवहारान्यत्वम् । अत एव
व्यवहारकाल एव पञ्चसंख्योपन्यासो न प्रमाणस्वरूपाभिधानका-
ले षट्संख्योपन्यासः । तस्मादत्रैव पञ्चसंख्योपन्यासादवैतु भवान्
अभावव्यवहारस्य भेदिका पञ्च संख्या, न स्वरूपस्य । प्रसिद्धिस्तु
दत्तोत्तरा ।

वहारान्तरवृद्धिः प्रयत्नसाध्या, न सुखेन सम्भवति, अत एवा-
फलवती शाखेति प्रत्यक्षमेव व्यवहारं मन्यन्ते नैयायिकाः । ननु यदि
मन्यन्ते मन्यन्तां तर्हि, तत्राह—प्रमाणविषयावच्छेदजश्चायं व्यवहारः । अय-
मेवेति प्रमाणविषयमवच्छिद्य सावधारणज्ञानेन निश्चित्याभावव्यवहारः
प्रवर्त्तत । नन्वेवं तर्ह्यवच्छेदकत्वं प्रमाणान्तरमापद्येत, तत्राह—
न च प्रमाणविषयावच्छेदोऽपि विषयान्तरतया शक्यते वक्तुम् । यदा दृश्ये-
ऽपि वस्त्वन्तरस्वरूपमात्रोपलब्धिर्भवति, तदा वस्त्वन्तरस्य नास्ति-
त्वमिति प्रमाणस्वरूपविमर्श एवावच्छेदो न पुनर्वस्तुतः स्वरूपान्तरम् ।
अतो न प्रमाणान्तरापत्तिः ।

कथं पुनः प्रमाणविषयावच्छेदजोऽयं व्यवहारः ? विषयस्व-
रूपावगमादेव किमिति न भवति ? तत्राह—न च विषयमात्रावगमात् पूर्वं
प्रमाणानामवच्छेदादृते नास्तीतिव्यवहारोऽवकल्पते, नास्तीतिशब्दस्य प्रयोगात्म-
को निःशङ्कगमनलक्षणश्च व्यवहारो न स्वरूपमात्रावगमादेव भवति ।
तस्मात्सिद्धं व्यवहारान्यत्वम्—पञ्च व्यवहाराः स्वरूपावगमतिनिबन्धनाः । एको
व्यवहारोऽवच्छेदनिबन्धनः । यत एव व्यवहारपरिज्ञानायेदमुक्तं न पुन-
रभावाख्यप्रमाणम्वरूपनिरूपणाय, अत एव व्यवहारान्तरसिद्ध्यर्थं व्यव-
हारकाल एव पञ्चसंख्योपन्यासो, न प्रमाणस्वरूपाभिधानकाले षट्संख्योपन्यासः ।
तस्मादत्रैव पञ्चसंख्योपन्यासादवैतु भवान् अभावव्यवहारस्येयं भेदिका पञ्चसंख्या, न स्व-
रूपस्य । यदि हि स्वरूपस्य भेदोऽभिमतस्तस्यात्प्रमाणाभिधानकाल एव षट्
संख्योपन्यस्येत । तेन व्यवहारकाले पञ्चसंख्योपन्यासादवगच्छ व्यव-

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं—‘स एष यज्ञायुधी यजमान इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति’ । अत्रापि शरीरकमित्यसिद्धम् । कस्तर्हि व्यपदिश्यते ? यस्यैतच्छरीरम् । नन्वेष इति व्यपदेशो, न यस्यैष इति । अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यपदेशः, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । किमित्यौपचारिकः शब्दार्थो गृह्यते ? उच्यते—तथा (१) ह्यवगतेः । उक्ता ह्यर्थवादानामन्यपरत्वात् गौण्याऽवगतिः ।

ननु चान्यत्वोपलब्धौ सत्यां गोर्वाहीकस्य च गौण्या निर्देश उपपद्यते—गौर्वाहीक इति । न चात्र शरीरादन्यमुपलभामहे । नोप-

हारमात्र एव भेद इति । प्रसिद्धिर्दत्तोत्तरा वटयक्षप्रसिद्धिः (२) तुल्यतोपपादेन न षट् प्रमाणसिद्धिर्निर्मूलेत्युक्तम् ॥

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं—स एष यज्ञायुधी यजमान इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति, अत्रापि शरीरकमित्यसिद्धम् । कस्तर्हि व्यपदिश्यते ? यस्यैतच्छरीरं स व्यपदिश्यत आत्मा । नन्वेष इति व्यपदेशो न यस्यैष इति । यदि हि यस्यैष कायः ‘स यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती’ति व्यपदेशः तदा यावदात्माभिप्रायेणापि यज्ञायुधिव्यपदेशो घटते । यदा त्वेष इति यज्ञायुधिन एव सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः तदाऽऽत्मनोऽन्यपुरुषाऽप्रत्यक्षत्वाच्चोपपन्नमिदमात्माभिप्रायेणापि । तत्रैषशब्दानुगुण्यात् यज्ञायुधीति शरीरमेव वाच्यम् । तत्र स्पष्टः प्रत्यक्षविरोधः । उत्तरम्—अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यपदेशो मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । अस्यार्थः—एतच्छब्देन वक्तृप्रत्यक्षोऽर्थोऽभिधीयते । यच्च प्रत्यक्षं तदपि स्पष्टत्वे आत्मापि स्पष्टसद्भाव इति स गौण्या वृत्त्युच्यते । एष इत्यभेदोपचारशब्देन गौणी वृत्तिरुक्ता । परशब्देन परो व्यपदिश्यत इत्यत्र दृष्टान्तो मञ्चाः क्रोशन्तीति । लक्षणा त्वेषा न तात्स्येनोच्यते किमित्यौपचारिकः शब्दार्थो गृह्यते ? उत्तरम्—तथावगतेः । अन्विताभिधानव्युत्पत्तेरन्वययोग्यार्थोपस्थापकतया तथावगतेः गौणतावगतेः । न हि शरीरं स्वर्गगमनयोग्यं उक्तमर्थवादपदानामन्यपरत्वात् गौण्यैवावगतिरिति । इतिशब्दश्चात्र द्रष्टव्यः ।

ननु चान्यत्वोपलब्धौ सत्यां गोर्वाहीकस्य च गोर्वाहीकयोर्भेदोपलब्धौ सत्यां मुख्यत्वानुपपत्त्या गौणो निर्देश उपपद्यते—गौर्वाहीक इति । न चात्र शरीरादन्यमुप-

लभामह इति कोऽस्याभिप्रायः ? अयमेवाभिप्रायो नोपलभामह इति ।

ननु च कार्यभूतैः प्राणादिभिरुपलभामहे । ननु शरीरमेव प्राणि-
त्यपानिति च । शरीरं नाम किमभिप्रेतमायुष्मतः ? योऽयं चातुर्भौ-
तिकस्सङ्घातः । न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि, अयावच्छरी-

लभामहे यो गौण्या वृत्त्या व्यपदिश्येत । नोपलभामहे इति कोऽभिप्रायः ?
उपलब्ध एवेति मत्वा पृच्छति । उत्तरम्—अयमेवाभिप्रायो नोपलभामह इति ।

ननु च कार्यभूतैः प्राणादिभिरेव तमुपलभामहे । कादाचित्कं कार्यं समवायि
कारणमनुमापयति । तेनानुमानेनात्मा प्रतीयते । ननु शरीरमेव प्राणित्यपानि-
ति च । प्रत्यक्षकारणसद्भावे न कारणान्तरानुमानमुपपद्यत इति भावः ।
परिहरति—शरीरं नाम किमभिप्रेतमायुष्मत इत्यनेन शरीरकार्यता प्राणादीनां
न सम्भवतीति मन्वानः शरीरस्वरूपं पृच्छति । प्रतिवचनम्—योऽयं चा-
तुर्भौतिकः सङ्घातः चतुर्णां भूतानां समूहः ।

एषा त्वत्र पदार्थविदां स्थितिः—चतुर्णां भूतानां समाहारमात्रं शरीरम्, न
चतुर्भूतारब्धम् । किंतु पार्थिवमेव शरीरम् । परतन्त्राण्यन्यानि तैज-
सानि वायवीयानि च द्रव्याणि संयोगीनि । तदुक्तं परैः—संयोगस्त्व-
पि विप्रतिषिद्धो मिथः पञ्चानामिति । तथा हि—शरीरमिदं न पञ्चभू-
तारब्धं, चतुर्भूतारब्धं वा, चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यारब्धस्य चाक्षुषत्वापत्तेः
वायुवनस्पतिसंयोगवत् । तदाहुः (१)(योगा एव) ‘प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां न
प्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यत’ इति । न च पृथिव्यप्तेजो-
भिरपि चाक्षुषैर्यथाक्रममनुष्णाशीतशीतोष्णस्पर्शभागभिरारभ्यते;
एतन्नयविलक्षस्पर्शापत्तेः । यथा हि सितासिततन्त्रारब्धः पटो विल-
क्षणचित्ररूपो भवति तथेदमपि शरीरं विलक्षणस्पर्शं स्यात् । अनु-
ष्णाशीतस्पर्शं चेदम् । अतः केवलपार्थिवावयवारब्धम् । तदुक्तं तैरेव-
(२) ‘गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च व्यात्मकमपि ने’ति । अनेन हेतुना व्यात्मकमपि
न भवति । एकपार्थिवाणुगतस्य चैकाकिनो गन्धस्य गन्धान्तरारम्भक-
त्वानुपपत्तेरगन्धं शरीरमापद्येत । गन्धवच्चेदमिति पार्थिवमेव शरी-
रम् । तत्संयोगिनः परतन्त्राः परे भूतान्तरारब्धाः कार्यद्रव्यविशेषाश्चक्षु-
रादय इति तन्त्रान्तरादनुसरणीयम्, दिङ्मात्रं तूक्तम् । तेन चातुर्भौति-
कस्सङ्घातः ।

अत्रोच्यते—न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि, अयावच्छरीरभावित्वात् । ‘अनेन या-
वदस्य शरीर’मित्यादेर्भाष्यस्य यथाश्रुर्तोऽर्थो दर्शितः । सचायं नैका-

रभावित्वादित्यर्थः । सत्यपि भूतत्वे उपात्तानां न रूपादय इवो-
पलभ्यन्ते ।

किं च सुखादयश्च न भूतधर्माश्शक्यन्ते वक्तुम् । परेन्द्रि-
यग्राह्या हि भूतधर्मा रूपादयो भूतवदेव, न सुखादयः ।

न्तेन शरीरकार्यताया असंभवं साधयितुं क्षमते । वैगुण्येनापि यावच्छ-
रीरं कार्याभावसम्भवात् । मृतशरीरे वैगुण्यमविवादम् । तस्मादन्यथा
व्याख्यायते अयावद्भूतभावित्वादित्यर्थः । यदि भूतारब्धद्रव्यसमवा-
यीन्येतानि स्युः तदा कार्यद्रव्यसमवायित्वात् कारणद्रव्येऽपि तदा-
पत्तिस्स्यात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भः, यथा-
घटे रूपाद्यारम्भः । वैशेषिकगुणाश्च बुध्यादयः ।

ननु द्रव्याणामप्यपां कठिनो विकारो दृश्यते करकादिः, अचेतनाच्च
गोमयादेश्चेतनो वृश्चिको जायते इति । तदिदमाकाशभ्रान्तम् । काठिन्यं
नाम न गुणान्तरम् । अपि त्ववयवानामविरलसंयोगः । न च संयोगो
वैशेषिकगुणः । अचेतनाच्चेतनोत्पत्तिरस्ति नास्तीति विवादास्पदीभूत-
मिदानीम् । तत्र यदि कारणद्रव्येऽपि बुध्यादयस्स्युः तदारब्धानि घटा-
दीनि बुद्ध्यादिभाजि भवेयुः । न च तथाऽस्ति । तथा सत्यपि भूतत्वेना-
नुपात्तानां शरीरत्वेनास्वीकृतानां न रूपादय इव वैशेषिकगुणाः प्राणा-
दय उपलभ्यन्ते । तदाह भगवान् कादयपः-(१)कारणाज्ञानात्कार्यतां न
कारणज्ञानमिति । कारणभूतस्य पृथिव्यादेरज्ञानात् ज्ञानाभावात्तदा-
रब्धस्य शरीरस्याज्ञानं ज्ञानाभावः, कारणज्ञानं कार्यतरस्य घटादेर-
ज्ञानादित्यस्य सूत्रद्वयस्यार्थः ।

किं च सुखादयश्च न भूतधर्माश्शक्यन्ते वक्तुम् । परेन्द्रियग्राह्या हि भूतधर्मा रूपा-
दयो भूतवदेव । ये ये भूतधर्मास्ते ते परेन्द्रियग्राह्या दृष्टाः रूपादयः । भू-
तानामिवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । न च सुखादयः परेन्द्रियग्राह्याः । तस्मान्न भू-
तधर्माः । गुणिनि चागृह्यमाणे गृह्यमाणस्य तद्गुणतेति दुर्मणम् । ये हि
गुणाः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षस्य द्रव्यस्य ते सह द्रव्येण गृह्यन्ते यथा रूपाद-
यः । न च सुखादयः प्रत्यक्षा अपि द्रव्यविशेषाश्रिता गृह्यन्ते । तेन
मन्यामहे-नूनमप्रत्यक्षस्य द्रव्यस्य गुणा एत इति । शरीरं च प्रत्यक्षम् ।
अतोऽन्यस्य गुणा एत इति । तस्माद्यस्येदं कार्यं सोऽयं गौण्या वृत्त्या
व्यपदिश्यते-स एष यज्ञायुधीति ।

१. वैशे. सु. ३-१-४, ५. अत्रैवमेव पाठोऽस्ति वैशेषिकसूत्रपुस्तकेषु तु कारणा-
ज्ञानान्, कार्येषु ज्ञानात्, अज्ञानाच्च, इति सूत्रपाठो दृश्यते । तत्त्वं तु सुधीभिरुच्यम् ।

मा भूवन् भूतधर्मास्सुखादयः । तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्येति किमत्र प्रमाणम् ? । ननु च कार्यमेतत्कारणादृते नोपपद्यत इतीदमेवात्र प्रमाणम् । निरस्ता च भूतानां कारणतेति सिद्धमन्यधर्मत्वम् । नैवं सिद्ध्यति, परस्परकार्यतयाऽप्युपपत्तेः । (१) न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य सम्बन्धिना भवितव्यमिति यदुक्तं तदयुक्तमिव प्रतिभाति । यदुत्पत्तिमद्दृष्टं तत्कथं सम्बन्ध्यन्तरं नावगमयतीति । हेतुमती ह्युत्पत्तिरिति केचित् । विसभागहेत्वभिप्रायमेतत् । न पुनरुत्पत्तिरहेतुकैवोक्ता । कथं पुनरिदमवगम्यते—विसभागहेत्वभिप्रायमेतदिति ? (२) “न हि चन्द्रमसमादित्यं चेत्यत्र सम्बन्ध्यन्तरमित्यन्तरशब्दश्रवणात् ।

मा भूवन् भूतधर्मास्सुखादयः । तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्येति किमत्र प्रमाणमित्यनेन बौद्धदृष्ट्यानुमानिकात्मवादिनं वैशेषिकं भूतचैतन्यवाद्येव दूषयति । इदं च दूषणं भूतधर्मत्वासंभवमभ्युपगम्य दीयते । परमार्थतस्तु—भूतधर्मतैवैषामिति हृदि स्थितम् । अत एव चान्ते भूतचैतन्यमेवोपसंहरिष्यति वेदोपन्यासमुखेन (३) “विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्तमुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती” ति । तदिदं सर्वमाकूतं टीकाकारो वक्ष्यति । मा भूवन्निति चाभ्युपगम्यवादः ।

ननु च कार्यमेतत्कारणादृते नोपपद्यत इतीदमेवात्र प्रमाणम् कार्यानुमानामेवात्र प्रमाणम् । निरस्ता च भूतानां समवायिकारणतेति सिद्धमन्यधर्मत्वम् । भूतचैतन्यवादी दूषयति—नैवं सिद्ध्यति, परस्परकार्यतयाऽप्युपपत्तेः । तत्र भाष्यम्—“न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य सम्बन्धिना भवितव्यमिति शक्यते वक्तु” मिति । तदाक्षिपति—तदयुक्तमिव प्रतिभाति । उत्पत्तिमद्भि प्राणादि दृष्टम् । तत् कथं सम्बन्ध्यन्तरं नावगमयति ? कस्मादवगमयतीत्यत्राह—हेतुमती ह्युत्पत्तिरिति केचित् । या योत्पत्तिः सा सा हेतुमती, यथा—घटादीनाम् । परिहरति (४) विसभागहेत्वभिप्रायमेतत् । न पुनरुत्पत्तिरहेतुकैवोक्ता । अस्यार्थः—विसदृशकारणाभिप्रायणेदमुक्तम्—न च सम्बन्ध्यतरेण भवितव्यमिति । समानजातीयं तु भवत्येव हेत्वन्तरम् । तेन बुद्ध्यादयः परस्परं कार्यकारणभूताः । कथं पुनरिदमवगम्यते (५) विसभागहेत्वभिप्रायमेतदिति ? न हि चन्द्र-

नन्वन्यत्वेऽप्यन्तरशब्द उपपद्यत एव । सत्यमुपपद्यते, न तु कार्यमकारणमिति शक्यते वक्तुम् । भवतु दुष्टता ग्रन्थस्य । न पुनर्दोष एवार्थान्यत्वे हेतुः । न संतानाभ्युपगमात् । सन्ततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिवन्धना । तस्माद्विसभागहेत्वभिप्रायमित्यवैहि(?) । अतस्समानसन्ततिहेतुकमेवेदं कार्यजालं, (तं) नात्र विसदृशोपलब्धौ प्रमाणमस्तीत्युपसंहृतम् ।

यदि च विसभागादृते नोपपत्तिस्स्यात् अव्यवस्थैव स्यात् ।

मसमादित्यं वेत्यत्र सम्बन्ध्यन्तरमित्यन्तरशब्दश्रवणात् । अन्तरशब्दश्रवणे हि विलक्षणस्सम्बन्धी कारणभूतः प्रतीयते । स एव च प्रतिषिध्यते ।

नन्वन्यत्वेऽप्यन्तरशब्द उपपद्यत एव समानजातीयानामपि यदन्यत्वमस्ति तदभिप्रायेणाप्यन्तरशब्द उपपद्यत एव । तेन विजातीयत्वे नेदं लिङ्गम् । सत्यमुपपद्यते, न तु कार्यमकारणमिति शक्यते वक्तुम् । तेन(१)कार्यकारणमेव सम्भवतीति सम्बन्ध्यन्तरनिराकरणे कार्यादन्यस्य कारणस्य निराकरणमशक्यम् । अपि तु भिन्नजातीयस्य । भवतु दुष्टता ग्रन्थस्य । न पुनर्दोष एवार्था(न्यत्वे)न्तरावगमे हेतुः, यदि कारणमात्रनिषेधोऽनुपपन्नो भवति, अनुपपन्नार्थतयैव ग्रन्थोऽप्ययं दुष्टो भवतु । न पुनरन्तरशब्दोच्चारणमात्रात् विजातीयसम्बन्ध्यतरावगमो युक्तः न संतानाभ्युपगमात् । समानायां सन्ततावित्यनेन ग्रन्थेन संतानोऽभ्युपगतः । ततः किमित्यत्राह-सन्ततिर्हि हेतुहेतुमद्भावनिवन्धना । हेतुहेतुमद्भावावस्थितानि वस्तूनि निरन्तरोत्पन्नानि सन्ततिशब्दाभिधेयानि । तदभ्युपगमे हेत्वङ्गीकारस्तावदस्ति, तदङ्गीकारे च सर्वथा हेतुनिषेधो न घटते । तस्माद्विजातीयहेत्वभिप्रायेण निषेधः । तदाह—तस्माद्विसभागहेत्वभिप्रायमेतदित्यवैहि । उपसंहरति—अतः(२)सभागसन्ततिहेतुजमेवेदं कार्यजाल(त)म्, नात्र विसदृशोपलब्धौ प्रमाणमस्तीत्युपसंहृतं भाष्यकारेण । सभागानां प्रत्यक्षसिद्धानां कारणत्वोपपत्तौ नात्यन्तापरिदृष्टकारणानुमानमुपपद्यत इति । अत्र सभागविसभागशब्दौ बौद्धानां निकायप्रसिद्ध्या सजातीयविजातीययोर्वर्तते ।

यदि च विसभागादृते(३)नोपपत्तिः स्यात्, अव्यवस्थैव स्यात् । अयमभिप्रायः—योऽस्मावात्माऽनुमेयः सोऽपि क्षणिक एव युक्तः; कार्यगम्यस्य कार्यात्प्राग्भावमात्रे प्रमाणसम्भवात् । तस्यापि कार्यभूतस्य विजातीयकारणान्तरं क्ष-

१. कार्यकारणमवश्यं भावीति, २. समानसन्तति० इति० ख०पु० ।

३. नोत्पत्तिः । इति क० पु० मूलपुस्तकेऽप्येवमेव पाठः ।

अनयैव युक्त्या कर्तृशब्दार्थ इच्छा स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः । अन्यस्या-
दर्शनादिति । न ह्यदृष्टेऽन्यस्मिन्विसभागे स्मृत्यादयो नोपपद्यन्त
इति शक्यते वक्तुम् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तदिदमुक्तं
(१) “अनुपपन्नमिति नः क्व संप्रत्ययः” ? इति ।

किं पुनः कारणं सर्व एवामी प्रतिपत्तिहेतवः आत्मन
उपन्यस्य निरस्यन्ते भाष्यकारेण । एभिरनात्मन्यात्मबुद्धिः प्रा-
प्नोति । सर्वप्रकारं चाज्ञानं निरसनीयम् । यत्तावदिदमुक्तं प्रा-
णादिभिरेनमुपलभामह इति, किमत्रायुक्तम् ? भूतगुणा ह्यमी

णिकमेव । तस्याप्यन्यत्तादृशमित्यनवस्था । सजातायकारणकल्पनायां
पुनः परस्परकारणकल्पनेति नानुपपन्नं किञ्चित् । अनयैव युक्त्या बुद्ध्या-
दिभ्योऽन्यस्यानुपलब्धेः परस्परकारणतया चोपपत्तेः, जानातीतिकर्तृश-
ब्दार्थ इच्छा स्मृतिश्च प्रत्युक्ताः । अन्यस्य ज्ञानातिरिक्त स्यादर्शनात् । न ह्यदृष्टेऽन्यस्मिन्
विसभागे स्मृत्यादयो नोपपद्यन्त इति शक्यते वक्तुम् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । यदि
हि ज्ञानादन्यस्य दर्शनं स्यात्, तदा तत्कारणत्वादेशां तदभावेऽनुपप-
त्तिरवगम्येत । अन्यस्य पुनरदर्शने न काचिदनुपपत्तिः । तद्व्यतिरेकेणै-
व दर्शनात् ।

ननु प्राणादिलिङ्गनिराकरणं भाष्यकारस्य निरर्थकम् । यदि प्राणा-
दीन्यात्मानमवगमयितुमीशते ततस्तेभ्योऽप्यात्मप्रतीतिरस्तु । अथ न,
तदानादर एव युक्तः । किमर्थमेषां निराकरणमिति, तदाह—किं पुनः का-
रणं सर्व एवामी आत्मप्रतिपत्तिहेतव उपन्यस्य निरस्यन्ते भाष्यकारेणेति । प्रयोजन-
माह—एभिरनात्मन्यात्मबुद्धिः प्राप्नोति । सर्वप्रकारं चाज्ञानं निरसनीयमिति ।
अस्यार्थः—यद्येते हेतवो न निराक्रियेरन् तदा शिष्याणामेष्वपि वैशे-
षिकादिदर्शनश्रवणविप्रलब्धबुद्धिनां समीचीनात्महेत्वभिमानस्स्यात् ।
हेत्वायत्ता च हेतुमध्यवस्थेति हेतुसामर्थ्यानुसारेण भूतसङ्घाता एवा-
त्मेत्यनात्मन्येवात्माभिमानः स्यात् । सर्वप्रकारं चाज्ञानं शिष्याणामप-
नेयमित्येषां निराकरणम् । कथं पुनरमी हेतवोऽनात्मन्यात्मबुद्धिमुत्पाद-
यन्ति ? एकग्रन्थेनाह—यत्तावदिदमुक्तं प्राणादिभिरेनमुपलभामह इति । किमत्रायु-
क्तम् ? भूतगुणा ह्यमी न भवन्ति अथावद्भूतभावित्वात् । घटादिष्वदर्शनादिति ।
एतच्च प्राग्विवृतम् । निरस्ते च भूतधर्मत्वे उत्पत्तिमत्तया च सम-

किमिदमन्यथैव प्रक्रान्तमन्यथैवोपसंहृतम् ? शब्दादेवार्थाव-
गतिरिति प्रक्रान्तम् । वृद्धव्यवहारादित्युपसंहृतम् । तदिदमन्यत्राहि-
तमन्यत्रैव निपतितम् । वृद्धव्यवहारादर्थेऽवगम्यमाने नैव शब्दा-
दवगतोऽर्थो भवति हस्तसंज्ञादिभ्य इव । हस्तसंज्ञादयोऽपि वृद्ध-
व्यवहारप्रसिद्धा एव नार्थेन सम्बद्धा इति । व्युत्पत्तिरेव ह्यर्था-
वबोधकारणं न हस्तसंज्ञादयः । व्युत्पत्त्युपाधयो हि ते । तस्मा-
दुपाधिश्शब्दो नार्थावगतेः कारणम् । कशाङ्कुशप्रतोदाद्यभिघा-
तवत् । अत एव च शब्दस्वभावज्ञैरुक्तं विवर्त्त एव च भेदवादिभि-
राश्रयणीय इति ।

अत्राभिधीयते—किमेनेन विवर्त्तपक्षपातेन, प्रत्युक्तोऽयम्, एक-

दृष्टस्य ? यथा वाक्या क्रियाकाष्ठादि संयोगश्च आत्मलाभश्चादृष्टस्य
यागाद्यनुष्ठानसिद्ध एवेति । तस्मादीश्वरवादोऽस्माभिरपि न नि-
राकृतः ।

अत्र चोदयति—किमिदमन्यथैव प्रक्रान्तमन्यथैवोपसंहृतम् । शब्दादेवार्थावगति-
रित्युपक्रान्तं शब्दस्य प्रत्यायकत्वमर्थस्य प्रत्याय्यत्वमिति वदता प्रक्रान्तम्
वृद्धव्यवहारापेक्षार्थावगतिरिति वदताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारादे-
वार्थावगतिरित्युपसंहृतम् । तदिदमन्यत्राहितमन्यत्रैव निपतितमकुशलस्येव ध-
न्विनः शरनिकुरुस्वमिति । यस्माद्वृद्धव्यवहारात्पदार्थे गम्यमाने नैव शब्दादर्थो-
ऽवगतो भवति हस्तसंज्ञादिभ्य इव । दृष्टान्तं विवृणोति—हस्तसंज्ञादयोऽपि वृद्धव्यवहा-
रप्रसिद्धा एव । वृद्धा एव हस्तसंज्ञामपि सङ्केतयन्ति । नचार्थेन हस्तसंज्ञाद-
यः सम्बद्धाः अर्थप्रतिपादका न भवन्तीत्यर्थः । व्युत्पत्तिरेव ह्यर्थावबोधकारणं न
हस्तसंज्ञादयः व्युत्पत्त्युपाधयो हि ते । अस्यार्थः—हस्तसंज्ञा ह्येवं सङ्के-
त्यते—यदाऽयमर्थो ममाभिप्रेतः तदाऽयं मया हस्तश्चालयितव्य-
इति । स यदा तथैव हस्तं पुनश्चालयति तदा प्राचीं व्युत्पत्तिं स्मृत्वा
हस्तसंज्ञातः पुनरभिप्रायविशेषमवसायाऽर्थमवगच्छति । उपाधिमात्रं
हस्तसंज्ञा । तस्मादुपाधिश्शब्दो नार्थावगतेः कारणम् । कशाङ्कुशप्रतोदाद्यभिघातवत्
कशाङ्कुशप्रतोदैरश्वेभ्योऽववृषभाणामभिघातवत् । प्रतोदः प्राजनम् । यत एव
मीमांसकपक्षे शब्दार्थयोस्सम्बन्धो न निर्वहति, अत एव शब्दस्वभावज्ञै-
र्वैयाकरणैरिदमुक्तं—विवर्त्त एव वेदवादिभिराश्रयणीय इति ।

अत्र सिद्धान्ती परिहरति—किमेनेन विवर्त्तपक्षपातेन, प्रत्युक्तोऽयम् । शब्दा-

त्वानुपलब्धेः । यद्येवं प्रत्युक्तं तर्हि वेदस्य प्रामाण्यम् । अत्रोच्यते—
वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्याऽवगम्यमानेऽर्थे शब्दादन्यत् कारणं किं वा
मन्यते भवान् । ननु च व्युत्पत्तिमेव कारणतया मन्यामहे । मैवम् ;
शब्दार्थसम्बन्धविषया हि व्युत्पत्तिः, न व्युत्पत्तेः शब्दार्थावगतिः ।
व्युत्पत्तिरेव ह्यादिमती न पुनः शब्दार्थयोस्तसम्बन्धः । तस्य
विषयत्वात् । तस्मान्न सिद्धवदुपदेशादिति सम्यगभिहितम् ।

ननु कार्येऽपि सम्बन्धे वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्बालानामनुगु-
णैव । कथमियं प्रतिपक्षतया शङ्क्यते ? सत्यं प्रमाणान्तरप्रतिज्ञेये हि
कार्यत्वे व्युत्पत्तिर्व्याकरणादिव्युत्पत्तिरिवाविरोधः । अथ च कृत-
कः कस्य निरुणाद्धि कल्पनाम् । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम् ।

नामर्थानां चैकत्वानुपलब्धेः । विवर्त्तवाद्याह—यद्येवं प्रत्युक्तं तर्हि वेदस्य प्रामा-
ण्यं शब्दार्थावगमकत्वाभावात् । अत्रोच्यते—वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्यावगम्यमानेऽर्थे श-
ब्दादन्यत्किं वा कारणं मन्यते भवान् । ननु—व्युत्पत्तिमेव कारणतया मन्यामहे । मै-
वम् । शब्दस्यार्थसम्बन्धविषया हि व्युत्पत्तिः, न व्युत्पत्तेः शब्दार्थावगतिः । अस्यार्थः—वृ-
द्धव्यवहारे ह्यनेन शब्देनायमर्थः प्रतिपाद्यत इति शब्दार्थयोर्वाच्यत्वा-
च्चकसम्बन्धाध्यवसानमेव व्युत्पत्तिरित्युच्यते । न पुनरन्यत् । ततश्च
व्युत्पत्तिस्वरूपमेवेदं, यदुत शब्दादर्थोऽवगम्यत इति । तेन व्युत्पत्तिरेव
सम्बन्धावगतिरूपा आदिमती । न पुनः शब्दार्थयोस्तसम्बन्धः, तस्य विषयत्वात् । य-
थात्मप्रतीतिरादिमती, नात्मापि । तस्मान्न सिद्धवदुपदेशादिति सम्यगभिहितम् ।

सम्प्रति यदुक्तं परैर्यज्जातीयो यतः सिद्ध इति तत् दूषयितुं पृ-
र्वपक्षमारचयति—ननु च कार्येऽपि सम्बन्धे वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिरनुगुणैव बालानाम् ।
कथमियं प्रतिपक्षतयोपन्यस्यते ? अस्यार्थः—यथा कृतकसम्बन्धे देवदत्तादिपदे
वृद्धव्यवहारे व्युत्पत्तिर्भवति, तथा गवादिष्वपि भवत्विति । दूषयति—
सत्यं प्रमाणान्तरप्रतिज्ञेये हि कार्यत्वे (व्युत्पत्ति) व्याकरणादिव्युत्पत्तिरिव न विरोधः ।
अथ च कृतकः कस्य पुनर्निरुणाद्धि कल्पनामिति । अस्यार्थः—यत्र प्रमाणान्तरेण
कार्यं एव सम्बन्धोऽवगतः तत्र भवतु कार्यता । यत्र पुनः प्रमा-
णान्तरं कार्यत्वे नास्ति, तत्र कार्यत्वं कल्पयितव्यम् । तच्चार्थप्रती-
तिलक्षणात् कार्यात् । तच्चेत्कार्यं वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तेरेव प्रत्य-
क्षभूताया उपपन्नं तर्हि न शक्यते कार्यतानुमानम् । न हि प्रत्यक्षद-
ष्टे कारणान्तरे सति सर्वत्र तदेव कारणमनुमातुं शक्यते । तेनार्थ-

किञ्च कार्ये हि सम्बन्धे कर्तुर्दुर्गमेषु देशेषु सम्बन्धकरणे न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति । संव्यवहारार्थं हि सम्बन्धकरणम् । न दुर्गमस्थैर्ज्यवहारोपपत्तिः । किञ्च कार्यस्मम्बन्धः सम्बन्धिशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यार्थः सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते कृतं कार्येण ।

ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यतामपेक्षत एव । कथम् ? अयमत्र वाचक इत्येवमविज्ञातार्थस्य न शब्दादर्थवगतिरुपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । व्यवहारमात्रादेव हि बालानामवगतिर्दृष्टा । तस्मात्प्रत्यक्षादृष्ट एवमुपपद्यमानेऽर्थे न कर्तुः कल्पनोपपद्यते ।

प्रतिपत्तिकार्यबलेन तावन्न शक्यते सम्बन्धस्यापौरुषेयता वक्तुम् । यत्र पुनः साक्षादेव दृश्यते तत्र तथैवाङ्गीक्रियते । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीत्युक्तम् ।

किञ्च कार्ये हि सम्बन्धे न कर्तुर्दुर्गमेषु देशेषु सम्बन्धकरणे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । संव्यवहारार्थं हि सम्बन्धकरणम् । न च दुर्गमस्थैः संव्यवहारोपपत्तिः । अस्यार्थः—यद्येक एव पुरुषः शब्दानामर्थैः सह सम्बन्धं कृत्वा वेदान् प्रणयेत् तदा तेन वेदव्यवहारिष्वेव सङ्केतः कार्यः । न दुर्गमदेशव्यवस्थितेषु म्लेच्छादिषु । तेषां वेदव्यवहाराभावात् । दृश्यते च म्लेच्छादिदेशेष्वपि सास्नादिमति गोशब्दप्रयोगः । न चेदमुपपन्नं वेदकारादन्य एव सम्बन्धकार इति । सम्बन्धकरणस्य निष्प्रयोजनत्वात् । व्यवहर्तुं हि पाणिनिपिङ्गलादयः सङ्केतं कुर्वन्ति । तस्मान्न कश्चिद्दोषः । अनेनाव्यतिरेकश्चेत्यस्य प्रथमा व्याख्या दर्शिता । द्वितीयां वर्णयति—कार्यश्च सम्बन्धः सम्बन्धिशब्दादृते नोपपद्यते । यदि कार्यार्थस्सम्बन्धोऽभ्युपगम्यते कृतं कार्येण । अस्यार्थः—अनेन शब्देनाऽयमर्थोऽत्र प्रतिपादयितव्य इति । सम्बन्धः कर्त्तव्यः । न च तत् शक्यते कर्त्तुम् । यदि वृद्धव्यवहार एव व्युत्पन्नाः केचन शब्दा व्युत्पाद्यानामङ्गीक्रियन्ते ते हि पूर्वशब्देन व्युत्पन्नानां सम्बन्धकरणवाक्यार्थमपि बोद्धुमलम् । यदि वृद्धव्यवहारप्रसिद्धाः केचन व्युत्पाद्यानामङ्गीक्रियन्ते तदा किमपरं सम्बन्धकरणेन ? वृद्धव्यवहार एव व्युत्पत्त्युपायोऽस्त्विति ।

सम्प्रति स्थिते शङ्कान्ते चोदयति,—ननु च व्युत्पत्तिरपि कार्यतामपेक्षत एव । कथमिति प्रश्नः । उत्तरम्—अयमस्य वाचक इत्येवमविज्ञातार्थस्य न शब्दादर्थवगतिरुपपद्यत इति । एतच्च स्वपक्षतुल्यतापादनार्थं चोद्यम् । परिहारस्तु—न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । व्यवहारमात्रादेव हि बालानामवगतिर्दृष्टा । उपसंहरति-

इदमपरं व्यवहारान्नैव हि । कृते हि सम्बन्धे अहङ्गमा-
नस्यार्थस्य देवतादेः सम्बन्धकरणम् । अशक्तिस्तूपवर्णितैव । न-
स्मादौत्पत्तिकत्वात्सिद्धमनपेक्षत्वम् ।

अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्द इति किमिदं चोद्यते ? परिहृतमेत-
दौत्पत्तिकत्वाभिधानेन सम्बन्धस्य । कस्य वाऽन्यस्य परिहारोऽव-
गम्यते औत्पत्तिकतया ? किमिति नैवान्यदुपन्यस्तम् ? विद्यमानो-
पलम्भनतयैव हि विषयान्तराभावो नियोगस्य दर्शितः । सत्यं
तस्यैवायमौत्पत्तिकत्वपरिहार उक्तः, किन्त्वौत्पत्तिकत्वे विषया-
तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टे शब्दार्थावगतिकारणे व्यवहाराख्य एवमुपपद्यमाने न कर्तुः क-
ल्पनमुपपद्यत इति पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

अर्थेऽनुपलब्ध इत्यस्यार्थं व्याचष्टे—इदमपरं व्यवहारानौपधिकम् ; कृते हि स-
म्बन्धे तदाऽदृश्यमानस्यार्थस्य देवतादेस्संज्ञाकरणम् । अस्यार्थः—व्यवहारार्थं संज्ञा का-
र्या, यथा पुत्रस्य पित्रा “चैत्र” इति । न च देवतादिभिर्व्यवहारोऽस्ति ।
ननु किमिति प्रयोजनाभावमात्रं भाष्योक्तमुक्तं देवतादीनां च प्रत्येतुम-
शक्तं स्तेषु च सम्बन्धकरणमशक्यमित्यपि भाष्येणोक्तं तत्किमिति
न व्याख्यायत इत्यत्राह—अशक्तिस्तूपवर्णितैवात्र भाष्ये । तेन न व्याख्याय-
ते । तेन संज्ञाकर्मत्वमसद्विशिष्टानां लिङ्गमिति निराकृतम् । देवतादिषु
संज्ञाकरणस्यैवासिद्धेः । तस्मादौत्पत्तिकत्वात् सम्बन्धस्य सिद्धमनपेक्षत्वमिति ।

अत्र भाष्यकारोऽ“थ यदुक्तमनिमित्तं शब्द” इत्यनेनैव भाष्येणैवं
चोदयति मीमांसकः—अथ यदुक्तं पूर्वमनिमित्तं शब्द इत्यस्माभिः तस्य
परिहारः कः इति । तदाक्षिपति—अथ यदुक्तमनिमित्तं शब्द इति किमिदं चोद्य-
ते ? यावता परिहृतमेवैतदनिमित्तत्वं सम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वाभिधानेन । अथोच्ये-
त—औत्पत्तिकसम्बन्धाभिधानेनान्यदेव परिहृतमिति, अत्राह—कस्य वाऽन्य-
स्य परिहारोऽवगम्यते औत्पत्तिकत्वाभिधानेन ? किमिति नैवान्यदुपन्यस्तं यत्परिह्रिय-
त्वे । विद्यमानोपलम्भनतयैव विषयान्तराभावो नियोगस्य दर्शितः “चित्रया यजेत
पशुकाम” इत्यादौ । अस्थार्थः—विद्यमानोपलम्भनत्वात् भवत्येवष्टेः पशूनां
व साध्यसाधनभावस्य प्रमाणान्तरग्राह्यता । अतः प्रमाणान्तरगम्यमे-
व साध्यसाधनपूर्वकं कार्यत्वं नियोगस्य लिङ्गादेर्विषयो, न विषयान्तर-
मिति पूर्वदर्शितम् । अतस्तस्यैवौत्पत्तिकत्वेन परिहारो दत्तः । किमपर-
मपरिहृतमिवोपन्यस्यते ? अत्र समाधिः—सत्यं तस्यैवौत्पत्तिकत्वपरिहार उक्तः । किन्तु
औत्पत्तिकेऽपि सम्बन्धे विषयान्तरविवेकोऽनुक्त इव प्रतिभाति । तद्विवेकायेदं पुनरुप-

न्तरविवेको लोक्त इव प्रतिभाति, तद्विवेकायेदं पुनरुपन्यस्यते ।
 “(१)कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावा”-
 दिति । ननु चानेन किं प्रयोजनम् ? विषयान्तराभावात् प्रमाणान्तर-
 विषयतया च सापेक्षत्वात्तदभावे चाप्रामाण्यं दर्शितम् । इहापि त-
 देव । किं पुनस्तद्युक्तमिव प्रतिभाति ? इदं तत् ; प्रमाणान्तराविष-
 यत्वे ह्यनेनेदमित्यस्मिन् सति नियोगः । तत्र चानुपलब्धेः स्फुटमेवा-
 प्रामाण्यम् । न चास्मिन्नर्थे संभवति नियोगादेव नियोगसिद्धिरिति

न्यस्यते । अस्यार्थः—पौरुषेये सम्बन्धे सति बलादापद्यमानं वेदानां पौरुषे-
 यत्वं सापेक्षत्वापादकमौत्पत्तिकसम्बन्धाभिधानेन निरस्तम् । लोके तु
 स्वातन्त्र्यदर्शनेन शब्दस्य या प्रमाणान्तरगोचरैकविषयत्वशङ्का सा नि-
 राक्रियते । औत्पत्तिके सम्बन्धे विषयान्तरं स्वतन्त्रं शब्दस्येत्ययं विवे-
 कोऽनुक्त इव प्रतिभाति । तद्विवेकायेदं चोद्यं पुनरुपन्यस्यते ।

कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावादित्यनेन भाष्यं पाठित्वाऽऽक्षि-
 पति । ननु चानेन विषयान्तरविवेकायोपन्यस्तेन भाष्येण किं प्रयोजनम् ?
 यस्माद्विषयान्तराभावात्प्रमाणान्तरविषयतया च सापेक्षत्वात् तदभावे चाप्रामाण्यं
 दर्शितं शब्दस्य प्रमाणान्तरावेद्यविषयत्वाभावात् प्रमाणान्तरग्रहार्थ-
 विषयतया च प्रमाणान्तरसापेक्षत्वात्प्रमाणान्तराभावे चाप्रामाण्यं दर्-
 शितं चित्राक्षेपे । इहापि तदेवानेन भाष्येणोक्तमिति । किं पुनस्तद्यनुक्त-
 मिव प्रतिभाति ? यदनेन भाष्येणोच्यते । समाधत्ते—इदं तत् ; प्रमा-
 णान्तरविषयत्वे ह्यनेनेदमित्यस्मिन्सति नियोगः तत्र चानुपलब्धेः स्फुटमप्रामाण्यमिति
 प्रागुक्तमेव । न चास्मिन्नर्थे सम्भवति नियोगादेव नियोगसिद्धिरिति शक्यते कल्पयितुम् ।
 इदं तदनुक्तमुक्तमेतेन भाष्येणोक्ते संबन्धः । अस्यार्थः—यद्यपि कर्मानन्तरं फलं
 न सिध्यति कालान्तरे च नास्ति कर्म, तथापि नियोगादेव कालान्त-
 रे फलं भविष्यतीति तदनेन पारेहियते । यस्मादस्मिन्नर्थे(२)प्रमाणान्तर-
 विषयत्वात्मके सम्भवति नियोगादेव सिद्धिरिति न शक्यते कल्पयितुम्,
 नियोगस्य तदानीमप्रमाणकत्वात् । नियोगः हि प्रमाणान्तरावेद्यरूपः
 कथं प्रमाणान्तरसापेक्षशब्दप्रमेयः स्यात् । तस्मात्कर्मानन्तरं फलादर्श-
 नात् कालान्तरे च कर्माभावात् नास्ति प्रमाणं पशुफलेष्टिरिति । त-

शक्यते (कल्पयितुम्) वक्तुम् । तदिदानीं निराक्रियते—स्यादेतदेवं यद्यौत्पत्तिकता न स्यात्, साधिता चासौ । ततः किम् ? इदं तत्—नानेनेत्यदुक्तं प्रदेक्षते नियोगः । प्रमाणान्तरावगम्येऽपि हि लौकिकेऽर्थे नैव नियोगस्य साध्यसाधनसिध्यपेक्षाऽवसीयते । कारणदोष-

स्मादनुपलब्धे स्फुटमप्रामाण्यं चोदनाया इति । तदिदानीं निराक्रियते—स्यादेतदेवं यद्यौत्पत्तिकता न स्यात् । साधिता चासौ । यद्यौत्पत्तिकः सम्बन्धः ततः किम् ? इदं ततः—नानेन कर्मणंदं फलं सिध्यतीत्यमुमर्थमपेक्षते नियोगः । अस्यभिप्रायः—यदि हि पौरुषेयः सम्बन्धः स्यात् तदा बलात् पौरुषेयता चोदनाया आपद्येत । तथा च सति प्रमाणान्तरविषयत्वापत्तेः साध्यसाधनभावापेक्ष एव नियोगार्थः स्यात् । साधिते त्वपौरुषेये सम्बन्धे स्वातन्त्र्याविरोधात्प्रामाण्यं शक्यते वदितुम् ।

यत्तुलं लोके स्वातन्त्र्यं न प्रतीयत इति, तत्राह—प्रमाणान्तरावगम्येऽपि हि लौकिकेऽर्थे नैव नियोगस्य साध्यसाधनसिध्यपेक्षाऽवसीयते । अस्यार्थः—प्रवृत्तिदर्शनेन लिङादीनां कार्यार्थप्रतिपादकत्वं तावदवगम्यते लोके । तथा व्युत्पन्नास्ते स्वार्थाभिधाने न प्रमाणान्तरमपेक्षन्ते । अतो यद्यपि वक्ता प्रमाणान्तरप्रतीतामेव कार्यतां विवक्षति तथापि शब्दस्वसामर्थ्येनैव तां प्रतिपादयति । तेन वेदेऽपि न साध्यसाधनावगमपूर्वकोऽर्थोऽभिधीयते । नियोगः ' ' ' चात्र लिङादिभिरभिप्रेतः । दर्शितं च भाष्ये—आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते । नानेनास्य सिद्धिरिति । एतदुक्तं भवति—यतः प्रतिपत्ता कार्यमेव प्रतिपद्यानुतिष्ठति न पुनस्साध्यसाधनभावम् । अतः कुर्वाण आपृष्ट (१) आचार्यप्रेरितः करोमीति व्यपदिशति, न साध्यसाधनभावावगमम् । यदि पौरुषेयेऽपि वाक्ये प्रतिपत्ता निरपेक्षत्वमेव कार्यं बुध्यते तदा किमिति तर्हि पुरुषापेक्षा सम्बन्धस्य निराक्रियते ।

भवतु पौरुषेयः सम्बन्धो, वेदाश्च पौरुषेयाः । तथापि निरपेक्षार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यं भविष्यति । अत्रोत्तरम्—कारणदोष(२)सम्भावनानिराकरणाय निराक्रियते । न पुनरात्मसंविता । अस्यार्थः—यदि पौरुषेयत्वं न निराक्रियते तदौत्पन्नापि कार्यप्रतीतिः कारणदोषान्मिथ्या स्यात् । प्रामाण्यप्रतीतिं हि स्वयमर्थं पुरुषः परस्मै प्रतिपादयति । तत्र च पौरुषेयस्य वचनस्य कार्यस्य कारणानुमापकता । यदि च वेदानां पौरुषे

१. आचार्येण कार्यं बोधयित्वा प्रेरितः, इत्याधिकं ख० पु० ।

२. सद्भावनिराकरणाय इति क० पु० ।

संभावनानिराकरणाय निराक्रियते । तदा स्वतन्त्रं नियोगस्येत्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । पुरुषं हि नियुजानः साध्यसिद्धिमवगमयतीति षष्ठे प्रतिपादयिष्यति । किमेवं सत्यनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? वादं निरस्ता । न ह्यस्मिन् पक्षे क्रियाशक्तिनिरूपणासाध्यसिद्धिः । कथं तर्हि ? नियोगार्थवशात् । ततश्चास्मादस्य सिद्धिरित्येतावदवगम्यते, नानन्तरं व्यवहितं वेति । तच्चानपेक्षत्वं यन्नतः प्रतिपादितम् ।

यता स्यात् तदा प्रमाणान्तरेण वेदार्थं प्रतीत्य पुरुषेणोपदेशः कार्यः । न च प्रमाणान्तरमस्तीति कारणदोषसमुत्पन्नापि प्रतीतिर्भित्त्या स्यात्, चैतयं वन्देन स्वर्गकामः, सङ्काय भक्त दद्यात्स्वर्गकाम, इति वत् । न पुनरात्मसंविज्ञौ प्रमातुः स्वयं प्रतिपत्तौ सापेक्षता भवतीत्येवमर्थं निराक्रियते । उपसंहरति—तस्मात्स्वातन्त्र्यं नियोगस्येत्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । यदि स्वातन्त्र्यं नियोगस्य । कथं तर्हि स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभाववगमः प्रतीयते । विषयनियोज्यमात्रावच्छिन्नो हि नियोगः प्रतिपाद्येत नित्याधिकारवदित्यत्राह—पुरुषं हि नियुजानः साध्यसिद्धिमवगमयति । एतच्च षष्ठे सयुक्तिकं वक्ष्यति । तदाह—षष्ठे प्रतिपादयिष्यतीति । यद्यपि स्वातन्त्र्येण कार्यं लिङ्गादिरवगमयति किमेवं सत्यनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? कामाधिकारे हि फलसिद्धिपर्यन्तो वाक्यार्थः । फलं चेदनन्तरं न दृश्येत तदा प्रमाणान्तरविपर्ययादप्रामाण्यमापादयन्ती किमनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति ? वादं निरस्ता, नाप्रामाण्यमापादयितुं क्षमा । कस्मादित्याह—न ह्येतस्मिन्पक्षे क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः । कथं तर्हि ? नियोगार्थवशात् । अस्यार्थः—यदि क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः तदानन्तरमेव फलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः स्यात् । न चास्मिन्पक्षे स्वान्तःकरणेन कार्याभिधानपक्षे यस्मादियं क्रियाफलं साधयितुं शक्नोति तस्मात्कार्यात् फलसिद्धिश्चात इत्येवंक्रियाशक्तिं निरूप्य साध्यसिद्धिः । किं तर्हि ? यस्मात्कामी कार्यं बोध्यते तस्मात्कार्यं फलमिति । न च क्षणभङ्गुरां क्रियां निश्चतदेहान्तरभोग्यस्वर्गसाधनाशक्तां स्वर्गकामः कार्यतया बोद्धुमलमित्यपूर्वं कालान्तरस्थायि फलसिद्धिसमर्थं लिङ्गादयः कार्यतया बाधयन्तीति तस्य स्थास्तुतया कालान्तरेऽपि फलसाधनत्वाविरोधात् । ततश्चास्माद्यागादस्यापूर्वस्य सिद्धिर्व्यवधानेन फलसिद्धिरित्येतावदवगम्यते । नानन्तरं, व्यवहितं वेति । तच्चानपेक्षत्वं यन्नतः प्रतिपादितम् । यस्मात्प्रामाण्यापादकमनेनेदं सिध्यतीत्येतदर्थानपेक्षत्वम् । तच्च यन्नतस्सा-

किमिदं “(१) यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्ति” इति ? इदमेवेदम् । ननूक्तमभावोऽपि प्रमाणाभाव इति । किमतो यद्येवम् ? एतदतो भवति—पञ्च प्रमाणानीति नोपपद्यते । शक्यते वा चतुर्भिर्नास्तीति वक्तुम् ? प्रमाणं तर्ह्यभावः । प्रमाणं वा प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम् ? अभावस्य च प्रामाण्ये प्रत्यक्षादिविषयापेक्षनाविषये । अतः प्रमाणान्तरिदवच्छेदकतयैवास्य लक्षणाभिधानम् । व्यवहारान्यत्वं तु सम्प्रतिपन्नमेव । व्यवहारसिद्ध्यर्थश्चायमुपन्यासः न धितमपौरुषेयत्वप्रतिपादनेन ।

किमिदं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्ति । शब्दातिरेकिप्रमाणपञ्चकोपन्यासो न युक्तः, प्रमाणपञ्चकाङ्गीकारात् । इदमेवेदमिति न पञ्च संख्यासङ्कीर्तनमनुपपन्नम् । पुनराक्षेपक आह—ननूक्तमभावोऽपि प्रमाणाभाव इति प्रमाणाभावोऽभाव इत्युक्तम् । तेन पञ्चप्रमाणनियमाज्ञेदमुपपन्नमिति । सावष्टम्भेन समर्थायताऽऽह—किमतो यद्येवम् । आक्षेपेवाह—एतदतो भवति । पञ्च प्रमाणानीति नोपपद्यते । समाधाताऽऽह—शक्यते वा चतुर्भिर्नास्तीति वक्तुम् ? काका न शक्यते इत्याह—शब्दव्यतिरिक्तैश्चतुर्भिः प्रमाणैर्नास्तीति शब्दप्रयोगात्मको व्यवहारः प्रवर्त्तयितुं न शक्यते । आक्षेपात्वाह—प्रमाणं तर्ह्यभावः । अत्र समाधाता ग्रन्थविरोधं तावदाह—प्रमाणं वा प्रमाणाभाव इति शक्यते वक्तुम् ? अत्रापि काका न शक्यते इत्युक्तम् । यदि प्रमाणान्तरमभावः स्यात्, प्रमाणाभाव इति कथं भाष्यकारेणोच्यते । युक्त्याऽप्यभावस्य प्रमाणान्तरत्वं नास्तीत्याह—अभावस्य प्रामाण्ये प्रत्यक्षादिविषयापेक्षनाविषये । अस्यार्थः—यद्यभावः प्रमाणं तदा प्रत्यक्षादिपरिच्छिन्नातिरिक्तविषयान्तरानुपपत्तेः सापेक्षताऽभावस्य स्यात् । तथा हि—न तावत्प्रत्यक्षेण भूतलं घटादिसद्भावे सातिरेकि स्वरूपमेवावगम्यं नास्तीति प्रत्येकव्ययम् । किन्तु दृश्येऽपि घटादौ स्वरूपमात्रेणोपलब्धे इति । तेन सापेक्षता विषयेऽप्यपरिच्छेदेऽभावस्य तदतिरिक्तविषयान्तराभावात् । यच्च स्वातन्त्र्येण विषयं नोपस्थापयति, न तत्प्रमाणान्तरम् । अतः प्रमाणान्तरप्रमिताविषयावच्छेदकतयैवास्य लक्षणाभिधानं प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां विषयस्यावच्छेदकतयायमेवेत्येवं निश्चायकतयाऽस्य लक्षणाभिधानम्, न पुनः प्रमाणान्तरतया । अनेन लक्षणग्रन्थविरोधः परिहृतः । सम्प्रत्याक्षेपं परिहरति—व्यवहारान्यत्वं तु सम्प्रतिपन्नमेव नास्तीति । व्यपदेशस्य निःशङ्कगमनादिलक्षणस्य च व्यवहारस्या

न भवन्ति, अयावद्भूतभावित्वादिति निरस्ते भूतधर्मत्वे
आश्रयित्वाच्च सम्बन्धितायामवगतायां चित्तचैत्यानां च स्वय-
माश्रयित्वादात्मगुणा ह्येत इति युक्तमेवोक्तम् । कथमनेनाऽनात्म-
न्यात्मबुद्धिः शक्यते वक्तुम् ? तत्सुखादयोऽप्याश्रिततयोपलभ्यमा-
ना अयावद्भूतभावितया च सम्यगात्मगुणतयोक्ताः ।

प्राणादयस्तावदयावद्भूतभावितया नैव शक्यन्ते वक्तुम् । चल-
नात्मका ह्यमी । वायोश्चायं धर्मः । सर्वत्र हि श्वसनादिषु चलनात्मक-
तैवोपलभ्यते । तस्मादयावद्भूतभावित्वमसिद्धम् । सेयमनात्मन्यात्मबु-
द्धिः । येऽपि सुखादय उपन्यस्ताः तेऽपि भूतविकारहेतुत्वात् भू-
तगुणा एवेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते ।
अवस्था हि विकारः । अवस्था चाऽवस्थान्तरोत्पत्तौ हेतुः । न

वायिकारणशून्यानामनुत्पादादन्यसम्बन्धितायामवगतायां चित्तस्य ज्ञानस्य चैत्यस्य
सुखादेश्च स्वयमप्युत्पात्तिमत्तयाऽऽश्रितत्वादाश्रयान्तरापेक्षत्वादाश्रया-
न्तरकल्पनायां स्थितायामनाश्रितनित्यात्मगुणा ह्येत इति युक्तमेवोक्तम् ।
कथमनेन हेतुनाऽनात्मन्यात्मबुद्धिः शक्यते वक्तुम् ? तस्मात्सुखादयोऽप्याश्रिततयो-
पलभ्यमाना अयावद्भूतभावितया च निरस्तभूताश्रयभावास्सम्यगेवात्मगुणतयोक्ता
वैशेषिकादिभिः ।

अत्रोच्यते—प्राणादयस्तावदयावद्भूतभावितया नैव शक्यन्ते वक्तुम् । किमिति ?
उत्तरम्—चलनात्मका ह्यमी प्राणादयः । वायोश्चायं धर्मश्चलनं नाम । न
च श्वसनादिषु ; प्राणादीनामचलनात्मकत्वात् । तदाह—सर्वत्र हि श्व-
सनादिषु चलनात्मकतैवोपलभ्यते । तस्मादयावद्भूत(१)भावित्वमसिद्धं प्राणादी-
नाम् । सेयमनात्मनि भूते आत्मबुद्धिः ।

येऽपि सुखादय उपन्यस्ताः तेऽपि भूत(२)विकारहेतुत्वाद्भूतगुणा एवेति शक्यते
वक्तुम् । कुतः ? न ह्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते । यो यस्य गुणो न भवति न
स तं गुणिनं विकर्तुमुत्सहते । कुतः ? तत्राह—अवस्था हि विकारः । अवस्था
चाऽवस्थावतोऽवस्थान्तरोत्पत्तौ हेतुः । समवायिकारणप्रत्यासन्नं ह्यसमवा-
यिकारणं भवति । यथा तन्नुसंयोगः तन्तुसमवेतस्य पटस्योत्पत्तौ नि-

चावस्थाऽवस्थावतोऽन्येति सिद्धं भूतगुणत्वम् ।

ननु चैवमेव वक्तव्यम्, किमित्युक्तं कामं सुखादय एव स्युरिति ? अभ्युपगम्याऽप्ययमर्थो न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः । कामाभिधानात् । किं पुनरभ्युपगमे कारणम् ? इदमस्ति कारणम् । अत्र केचित्प्रज्ञाभिमानिनो विप्रतिपन्नाः—केयमाश्रयाश्रयिता नाम ? सङ्घातमात्रमेवेदमुपलभ्यते । न ह्येकत्रोपलब्ध्याश्रयऽश्रयिता भवति भूतानामिव परस्परम् । तस्मात्तेऽपि सुखादयः स्वतन्त्रा वाऽऽश्रयिणो वेत्यभ्युपगमात् प्रदर्शितम् ।

अत्रापरे ब्रह्मविदः कर्तुरभिधानात्स्मृतेरिच्छातश्च महदादिभूतप-

मित्तम् । तेन सुखादयोऽपि भूतेषु समवायिषु नयनादिषु प्रसन्नतादिविकारं प्रत्यक्समवायिकारणभूता भूतसमवायिन एवेति । तदाह—न चावस्थाऽवस्थावतोऽन्येति । अन्यता चात्रात्यन्तासम्बन्धताऽभिप्रेतेति सिद्धं भूतगुणत्वं सुखादीनाम् ।

ननु चैवमेव वक्तव्यम् प्राणादिभिरनात्मन्यात्मबुद्धिर्भवतीत्येवमेव वक्तव्यम् । किमित्युक्तं कामं सुखादय एव स्युरिति । परिहरति—अभ्युपगम्याप्यभूतधर्मत्वमयमर्थ आत्मधर्मो न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः । कथमभिप्रायोऽवगम्यत इत्यत्राह—कामाभिधानात् । “तावता च परितोष्यसी” ति कामाभिधानम् । किं पुनरभ्युपगमे कारणम् ? भूतधर्मा न भवन्तीत्यभ्युपगमे किं कारणम् ? निर्बीजोऽभ्युपगमो न भवतीति । इदमस्ति कारणम् । अत्र केचित्प्रज्ञाभिमानिनो बौद्धा विप्रतिपन्नाः—केयमाश्रयाश्रयिता नाम ? क्षणिकत्वात् सर्वपदार्थानाम् । समवायिकारणं न भवतीति कारणस्य कार्येण सह सङ्गमाभावात्तयोरयौगपद्यात्सङ्घातमात्रमेवेदमुपलभ्यते । न ह्येकत्रोपलब्ध्याऽऽश्रयाश्रयिता भवति भूतानामिव परस्परम् । तेन स्वतन्त्रा भवन्तीत्यभ्युपगमः । तस्मादित्युपसंहरति—तेऽपि सुखादयः स्वतन्त्रा भवन्त्याश्रयाश्रयिणो वा । सर्वथा आत्मसाधका न भवन्तीत्यभ्युपगमात् प्रदर्शितम् ।

एवं तावदभ्युपगम्यापि प्राणादिसुखादीनामभूतधर्मत्वं नात्मसाधकत्वमित्युपसंहृतम् । संप्रति प्राणादिषु सुखादिषु च निराकृतेषु केन विशेषेण जानातीतिशब्दप्रयोग इच्छा स्मृतिश्चोपन्यस्ता इतीमांशशङ्कामपनेतुमाह—अत्रापरे ब्रह्मविदः कर्तुरभिधानात् स्मृतेरिच्छातश्च महदादिभूतपर्यन्ताच्छरीराद्यतिरिक्तमात्मानमुपलभामह इति प्रतिपन्नाः । एषा हि सांख्यानं

यन्ताच्छरीरादातिरिक्तमात्मानमुपलभामह इति प्रतिपन्नाः । कथं पुनरभिधानादेर्हेतुतोक्ता तैः ? ज्ञानात्मकं ह्यन्तःकरणं महदादि । ज्ञेयं च कार्यम् । अतः कार्यकारणव्यतिरेकी जानातीति शक्यते वक्तुम् । ज्ञानेन किमपि ज्ञेयम्; भावयेदिति हि प्रत्ययः । तस्मात्सिद्ध आत्मा कर्तृभूतः ।

नन्वसौ निष्क्रिय इत्यभ्युपगतम् । प्रत्ययस्य च कर्तरि जानातीत्ययं प्रत्ययः । येषां तावदात्मनि ज्ञानं समवैति तेषां तत्कारण-

प्रक्रिया-प्रकृतिर्महदादिरूपेण विपरिणमते । तथा हि-प्रकृतिर्महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपतया विपरिणमते । महतोऽप्यहंकारो विपरिणामः । अहङ्कारस्य पञ्चतन्मात्राणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि । तथैकादशेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि-चक्षुस्त्वग्रसनश्रवणनासिकात्मकानि । कर्मेन्द्रियाणि च उत्सर्गानन्दादानगत्यालापकारणानि पायूपस्थ-हस्तपादवायूपाणि । साधारणं च मनः । तन्मात्राणि च पृथिव्यादीनि भूतानि । यथाक्रमं पञ्चानामपि पृथिवी, चतुर्णामपि, त्रयाणां तेजो, द्वयोर्वायु, रेकस्य गगनमिति । सुखदुःखमोहात्मिका प्रकृतिरेवंविधपरिणामा । तद्व्यतिरिक्तः पुरुषः । तदाहुः—

(१)“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥ इति ।

शरीरशब्देन प्राकृतः सर्वोऽयं प्रपञ्च उक्तः ।

कथं पुनरभिधानादेर्हेतुतोक्ता तैः ? एवमुक्ता—ज्ञानात्मकं ह्यन्तःकरणं महदादि । महदहङ्कारमनांसि(२) त्रीण्यन्तर्व्यवस्थितानि ज्ञानशब्दवाच्यानि । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कारणानि । ज्ञेयं च कार्यं कर्मेवेत्यर्थः । अतः कार्यकारणव्यतिरिक्तः कर्त्ता जानातीति शक्यते वक्तुम् । ज्ञानेन करणेन किमपि ज्ञेयं भावयेदिति हि प्रत्ययः यस्मात् जानाति शब्दादुत्पद्यते, अतः कारणकर्मव्यतिरिक्तकर्तृसिद्धिः । तस्मात्सिद्ध आत्मा कर्तृभूतः ।

नन्वसौ निष्क्रिय (३)इत्युक्तम् । प्रत्ययस्य हि कर्तरि जानातीति प्रत्ययः । उत्तरम्—येषां तावद्वैशेषिकाणां आत्मनि ज्ञानं समवैति समवायसम्बन्धेन सम्बध्यत इति दर्शनं तेषां समवायिकारणवत्वात् समवायिनो ज्ञानस्य कार्यस्य

त्वात् प्रत्ययकर्तृताऽपि सिद्धैव । येषां पुनर्बुद्धिधर्मतयैव प्रसिद्धा ज्ञानादयः तेषामपि भोक्तृतयाऽयं हेतुः ।

कथमिच्छात उपलब्धिरुक्ता ? एवमुक्ता-अनुभूतपूर्वविषयो ह्यभिलाष इच्छा । न च क्षणिकेष्वनुभूतपूर्वाभिमान उपपद्यते ।

ननु नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टे ह्यनुपपत्तिर्नास्ति । न पुनर्दृष्टस्यान्यथाभावो दृष्टत्वान्नानुपपन्न इति शक्यते वक्तुम् । दृष्टश्चाय-

कारणत्वादात्मनः प्रत्ययकर्तृताऽपि सिद्धैव । येषां पुनः सांख्यानां बुद्धिधर्मतयैव ज्ञानादयो ज्ञानधर्मवैराग्यादयः प्रसिद्धाः तेषां यद्यपि साक्षादात्मनो ज्ञानोत्पत्तौ कारणता नास्ति, तथापि भोक्तृतायां हेतुः । आत्मनो हि भोक्तृतया बुद्धिज्ञानरूपेण भोग्यतया विपरिणमते । तदाहुः—“वत्सवि-बुद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षानिमित्तं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्त”मिति । तेन ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तभावादस्ति तत्राऽऽत्मनः कर्तृत्वमिति ।

कथमिच्छात उपलब्धिरुक्ता ? यावता विषयज्ञानादेव कार्यभूतेच्छोपपद्यत इति ज्ञानव्यतिरिक्तं स्वकारणमिच्छाऽवगमयितुं न शक्नोति (१) उत्तरम्—एवमुक्ता-भुक्तपूर्वविषयो ह्यभिलाषः इच्छा । भुक्तपूर्वः यो विषयः तद्विषयो ह्यभिलाष इच्छोच्यते । भवत्वेवम्, तथापि किमित्याह—न च क्षणिकेषु स्कन्धेषु (२) भुक्तपूर्वताभिमान उपपद्यते । यस्य बौद्धस्य दर्शने समवायिकारणं नाम नास्ति न तस्य क्षणिकेषु स्कन्धेषु विज्ञानरूपवेदनासंस्कारसंज्ञकेषु भुक्तपूर्वा बुद्धिरुत्पद्यते । पूर्वभोक्तुरधुनातनभोक्तुश्चान्यत्वात् । तस्मादस्ति पूर्वोत्तरकालवर्ती भोगयोगी स्कन्धातिरेकी पुरुष इति ।

ननु न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तेन क्षणिकेष्वपि स्कन्धेष्वनुपपत्तिस्तत्राह—दृष्टे ह्यनुपपत्तिर्नास्ति । न पुनर्दृष्टस्यान्यथाभावो दृष्टत्वान्नानुपपन्न इति शक्यते वक्तुम् । अस्यार्थः—न वयमिच्छालक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्याऽऽत्मानं कल्पयामः । किन्तु उभयभोगसम्बन्धनुभूयत एवेति वदामः । यत्तु खलु दृष्टं तत्रानुपपन्नं नास्ति । दृष्टस्य पुनरुभयभोगसम्बन्धिनोऽन्यथाभा-

१. अत्र मूलपुस्तके भुक्तपदस्थानेऽनुभूतशब्दोऽस्ति । व्याख्यापुस्तकयोरुभयत्रापि प्रकरणेऽस्मिन् भुक्तशब्दपाठमङ्गीकृत्यैव व्याख्या कृतेति भाति ।

२. नास्ति ख० पु० ।

मन्यथाभावः । तस्मादिच्छया कार्यकारणादन्यमुपलभामह इत्युक्तम् ।

तथा स्मृतेः । स्मृतिरप्यनुभूतविषयैव । न क्षणिकेऽर्थेऽयमनुभू-
तानुभव उपपद्यते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । कथं तर्हि भाष्यका-
रेणोक्तं—(१)“अनुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्ययः” इति ।
श्रूयतां यथोक्तम् । किमनुभवस्यानुपपन्नत्वम् ? अनुभव एव यस्या-
नुभूयते का तस्याऽनुभूयमानापेक्षा ? तस्मात्सुष्ठूच्यते—“अनुपपन्न-
मिति नः क्व सम्प्रत्ययः” इति । (२)तस्माच्छून्याः स्कन्धा”
इत्युपसंहृतम् ।

तथा ब्राह्मणमिममेवार्थमनुवदति(३) “विज्ञानघन एवैतेभ्यो

वः क्षणिकत्वमभिधीयमानं दृष्टत्वेनाऽनुपपन्नं न भवतीति शक्यते व-
क्तुम् । तस्मादिच्छया कार्यकारणादन्यमुपलभामह इति ।

तथा स्मृतेरप्यात्मसिद्धिः । स्मृतिरप्यनुभूतविषयैव । न चानुभवितरि क्षणिके-
ऽनुभूतानुभव उपपद्यते इति । ननु नेदमुपपद्यते अनुभूतं पुनरनुभवति क-
श्चिदिति । क्षणिकत्वादनुभवितुः । तत्राह—न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम ।
दृष्टेऽनुभूतानुभवितर्यनुपपन्नता नास्ति । नावश्यं सर्वेण क्षणिकेन भवि-
तव्यमिति यावत् । कथं तर्हि भाष्यकारेणानुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय इत्युक्तम् ।
यदि यथोक्तेन न्यायेन कार्यकारणव्यतिरेकेणात्मना विना नुपपत्तिः तदा
कथं भाष्यकारेणानुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय इत्यादिना ग्रन्थेनानुप-
पन्नता नास्तीत्युक्तम् ? श्रूयतां यथोक्तम्—किमनुभवस्यानुपपन्नत्वं विनापि
स्थिरेणात्मना ? नन्वनुभूयमानेन स्थिरेणार्थेन विना स्थिरानु-
भव एव यथा नोपपद्यते तथा कर्त्रा विना कर्त्रनुभवः । तत्राह—
अनुभव एव यस्यानुभूयते बौद्धस्य दर्शने का तस्याऽनुभूयमानापेक्षा । विज्ञान-
वादे हि संविदेव तेन तेन रूपेणानुभूयते, न व्यतिरिक्तं किञ्चित् । तस्मा-
त्सुष्ठु शोभनमुच्यतेऽनुपपन्नमिति नः क्व सम्प्रत्यय इति । तस्माच्छून्याः स्कन्धा इत्युप-
संहृतम् । यस्मादेभिर्हेतुभिरात्मा न सिध्यति तस्मादात्मनः शून्यास्स्क-
न्धा इत्युपसंहृतम् । तथा च ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति ‘विज्ञानघन’ इत्यादि ।

१. शा. भा. पृ. १५, पं. १६.

२. शा. भा. पृ. १५, पं. ३१. स्कन्धघनाः इति मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु पाठः ।

३. बृहदारण्यको. ४. ४. १४.

भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती”ति । तस्मा-
दनात्मन्यात्मबुद्धिहेतवोऽमी निराकरणीयतयोपन्यस्ता भगवता
भाष्यकारेण ।

(१) “अत्रोच्यते—नैतदेवम् । अन्येद्वयुर्दृष्टः पेरशुरहमि-
दमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मानि चैतद्भवति, न
परत्र । अपरो ह्यसौ यो ह्यन्येदुर्दृष्टवान् । तस्मान्न व्यति-
रिक्तोऽन्योऽस्ति यत्राऽयमहंशब्दः” । किं पुनः कारणमत्रा-
नुमाननिराकरणे ? असम्भवादिति ब्रूमः । प्रत्यक्षदृष्टेऽनुमानं न सं-
भवतीति साहसमिदम् । स्वयमेव वक्ष्यति (२) “नूनमसावनि-
त्यान्नित्यं पश्यती”ति । तस्मान्नात्रासम्भवाभिप्रायो वर्णयितुं
शक्यते ।

अथैतन्मनसि वर्तते—परोक्तमनुमानं न संभवतीति । प्रत्यक्षो-
पन्यासस्तर्हि किमर्थः ? न ह्यसति प्रत्यक्षेऽनुमानमुपपद्यत इति चेत्-

यस्माद्विज्ञानचैतन्यमनन्तरोक्तं परित्यज्य भूतचैतन्यमुपसंहियते त-
स्मादनात्मन्यात्मबुद्धिहेतवो ह्यमी निराकरणीयतयोपन्यस्ता भगवता भाष्यकारेणाभ्यु-
पगम्यवादेनेति ज्ञायतेऽत एव भाष्याल्लिङ्गात् ।

“अत्रोच्यते—नैतदेव”मित्यादिभाष्यमाक्षेप्तुं पठितमाक्षिपति—किं पुनः
कारणमत्राऽऽत्मसिद्धौ परकीयानुमाननिराकरणे ? असम्भवादिति ब्रूमः । प्रत्य-
क्षेण प्रतीतेऽर्थेऽनुमानं न सम्भवतीत्यनुमानं निरस्यन् दूषयति—प्रत्यक्षदृ-
ष्टेऽर्थेऽनुमानं न सम्भवतीति साहसमिदम् । प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यर्थेऽनुमानसम्भवोऽनु-
मानवादस्थान एवोक्तः । सम्बन्धग्रहणसमयावगतेऽप्यनुमानदर्श-
नात् । स्वयमेव च वक्ष्यति “नूनमसावनित्यान्नित्यं पश्यती”ति । तेनानुमानं स्व-
यमेव भाष्यकारो वक्ष्यति । तस्मान्नात्रानुमानासम्भवाभिप्रायो वर्णयितुं शक्यते ।

अथैतन्मनसि भाष्यकारस्य विपरिवर्तते—परोक्तमनुमानं न सम्भवति पू-
र्वोक्तादोषात् । तेन तन्निराकृतमिति । प्रत्यक्षोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? स्वकी-
यं तर्ह्यनुमानमदुष्टमिति तदेव वक्तव्यं, किमिति प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् ?
प्रत्यक्षोपन्यासप्रयोजनमाशङ्कते—न ह्यसति प्रत्यक्षेऽनुमानमुपपद्यत इति चेदिति ।

किमिदमसति प्रत्यक्ष इति ? अस्ति चानुमानं प्रत्यक्षव्यापारनि-
रपेक्षम् । न ब्रूमो न ह्यनुमानं प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षं नास्तीति । किं
तर्हि ? स्वयमात्मानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्य नेदमनुमानं प्रवर्तत इति ।
उपलब्धश्चेत् स्वयम्, किमनुमानेन ? स्वपरिज्ञानबुद्धिर्हि श्रेयसे । तद-
र्थश्चायमारम्भः । अथाऽयमुपदेशः परार्थ एव प्रवृत्तः, आत्मसंविद-
इदानीं क उपयोगः ? अथ परस्यापि प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति
मतम्, अनुमानोपन्यासो निरर्थकः ।

यदप्युच्यते—यत्रायमहंशब्द इति, पुनश्चाऽपह्नूयते न वयमिहमि-
तीमं शब्दं प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति । तदप्य-
बुद्धिमत् इवाभिधानं प्रतिभाति । किमपह्नवीयस्योपन्यासे प्रयोज-

अनुमानसामग्री भूतत्वेन प्रत्यक्षमुपन्यस्तमिति । निराकरोति—किमि-
दमसति प्रत्यक्षे इति । अस्ति च यस्मादनुमानं प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षं क्रियादिषु ।
अस्ति चेति चशब्दो यस्मादर्थे । पुनराशङ्कते—न ब्रूमोऽनुमानं सर्वत्र
प्रत्यक्षव्यापारनिरपेक्षमेव नास्तीति । किं तर्हि ? स्वयमात्मानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्य नेदमनु-
मानं प्रवर्तत इति । स्वात्मनि हि स्थिरात्मनि विशिष्टेष्टादर्शनेन परत्रापि
तेष्टादर्शनात् स्थिरात्मानुमानोत्पत्तिः । नान्यथा सम्बन्धग्रहणाभावा-
दिति सम्बन्धग्राहकतया प्रत्यक्षोपन्यासः । निराकरोति—उपलब्धश्चेत्
प्रत्यक्षेण किमनुमानेन परात्मविषयेण ? यस्मात्स्वस्याऽऽत्मनः परिज्ञानं
यत्तस्यैव बुद्धिः प्रामाणिकत्वं श्रेयसे । स्वात्मानं स्थिरं ज्ञात्वा धर्मा-
नुष्ठाने यतमानो धर्मादेव श्रेयो लभते । तदाहुस्मृतिकाराः—

“सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य साधनम् ।

धर्मात्सुखं च ज्ञानं च धर्मान्मोक्षोऽधिगम्यत” इति ॥

तदर्थश्चायं श्रेयार्थश्चायमारम्भः । अथाऽयमुपदेशः परार्थ एव प्रवृत्तः पर एवा-
त्मसत्तां बोधीयतव्य इति, आत्मसंविद इदानीं क उपयोगः ? प्रत्यक्षं न-
ह्यात्मसंविदर्थमनुपन्यसनीयम् । अथ परस्यापि प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमेव प्रमाण-
मिति मतम्, तेन प्रत्यक्षोपन्यासः, तर्ह्यनुमानोपन्यासोऽनर्थकः ।

यदप्युच्यते—यत्रायमहं शब्द इति, पुनश्चाऽपह्नूयते—न वयमिहमितीमं शब्दं प्रयुज्य-
मानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति, तदप्यबुद्धिमत् इवाभिधानमिति प्रतिभाति ।

नम् ? इदमपरमयुक्तम्—(१) “यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ
विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति” पृष्ठे ‘अत्रो-
च्यते’ इत्येवमाद्युत्तरं नोपपद्यते । अत्र विज्ञानाग्रहणे तद्ग्रहणं नास्तीति
चोदितम् । स्वसंवेद्यतया कथमस्य निराकरणम् ? न हि स्वसंवेद्यत्व-
निबन्धनं विज्ञानग्रहणपूर्वकं ग्रहणं वस्तुनः ।

अथायमभिप्रायः—स्वसंविन्न पृथक्तया व्यपदेष्टुं शक्यते प-
रस्मा इति । अत्यल्पमिदमुच्यते । अपृथक्तया वा कथं परेणाऽसंविन्नो-
ऽर्थो व्यपदेष्टुं शक्यते परस्मै ? तस्मादिदमप्यनालोचनापूर्वकमिव
प्रतिभाति । प्रत्युक्तस्य चोपन्यासे किं प्रयोजनमिति नैव ज्ञायते ।
न चायमर्थः परित्यक्त एव, विज्ञानग्रहणोपसंहारात् ।

किमपहवीयस्याहंशब्दस्योपन्यासे प्रयोजनम् ? इदमपरं नोपपद्यते इत्याह—यदि
विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यतामिदं तदीदृशं चेति । प्रत्यभिज्ञा-
नेन स्थिरस्याऽऽत्मनः क्षणिकज्ञानव्यतिरेकिणः सिद्धत्वात् । अस्यापि
चोद्यस्या “त्रोच्यते” इत्याद्युत्तरं नोपपद्यते । कथं नोपपद्यते ? अत्र हि विज्ञानाग्रह-
णे सत्यात्मनो ग्रहणं नास्तीति चोदितम् । स्वसंवेद्यतया कथमस्य निराकरणम् ? यदि
स्वसंवेद्य आत्मा किमेतावता चोद्यमिदं निराकृतं भवति ?

अथायमभिप्रायः—विज्ञानाग्रहणे यदात्मनोऽग्रहणं तत्तादात्म्यनिब-
न्धनं न भवति, किन्तु स्वसंवेद्यत्वनिबन्धनमित्यन्यथा सिद्धिमुद्गा-
वयितुं स्वसंवेद्यत्वमुक्तमिति । तन्न ; न हि स्वसंवेद्यत्वनिबन्धनं विज्ञानग्रहण-
पूर्वकं ग्रहणं कस्य चिद्वस्तुनो दृष्टं येनान्यथा सिद्धिः स्यात् ।

अथायमभिप्रायः—विज्ञानव्यतिरिक्त एवात्मा प्रतीयते, किन्तु स्वसं-
वेद्यतया स्वसंविन्न पृथक्तया व्यपदेष्टुं शक्यते परस्मा इति । अत्यल्पमिदमुच्यते ।
अपृथक्तया वा परेण संविन्नोऽर्थो व्यपदेष्टुं परस्मै कथं शक्यते । तस्मादिदमप्यनालो-
चनापूर्वकमिव प्रतिभाति । प्रत्युक्तस्य चोपन्यासे किं प्रयोजनमिति न ज्ञायते । प्रत्यु-
क्तोऽयमर्थः—विज्ञानमगृहीत्वा विज्ञेयं नैव ग्रहीतुं शक्यत इति । तेन वि-
ज्ञानग्रहण एवात्मा गृह्यत इति विज्ञानवादनिराकरणपर्वण्येतदुक्तमेव
घटादिवत् । न चायमर्थः परित्यक्त एव । विज्ञानग्रहणपुरःसरो विज्ञेय-

अथाऽयमभिप्रायः—विज्ञानग्रहणपक्षेऽप्यात्मनः प्रत्यक्षत्वं न शक्यतेऽपह्नोतुमिति । रूपान्तरं नोपलभामह इत्यनिवारितैवेयं युक्तिः । न च कश्चिद्विशेषोऽभिहितः ।

उपमानमपि नैयायिकोक्तमभिदधता स्वलक्षणाभिधानविरुद्धमुक्तम् । न चाऽ‘हं गच्छामी’ति चोद्यस्य विस्पष्टं किञ्चिदुत्तरमुपलभ्यते । ब्रह्मविद्विरुद्धं चैतत्—यदुताऽहंप्रत्ययमेयताऽऽत्मनः । मूर्द्धाभिषिक्तमिदं मनात्मन्यात्मज्ञानमित्युदाहृतम्—यदुताऽहंकृतिर्ममकारश्चेति । निर्मुक्ताहंकारममकारमात्मज्ञानमात्मविदो मन्यन्ते । तस्माद-

बोध इति सिद्धान्तेऽप्ययमर्थो न परित्यक्तः, विज्ञानग्रहणेनोपसंहारात् । (१) “तस्माद्विज्ञानं प्रत्याख्याय न कस्यचिद्रूपं दर्शयितुं शक्य”मित्यनेन भाष्येण विज्ञानग्रहणेनोपसंहारः कृतः । अतो नाऽयमर्थो निराकृतस्सिद्धान्तेऽपि ।

अथाऽभ्युपगम्य वादोऽयम्—यद्यपि विज्ञानं प्रत्यक्षग्राह्यं तथापि तद्व्यतिरिक्तात्मसिद्धिरुच्यते, तदाह—अथायमभिप्रायः—विज्ञानग्रहणपक्षेऽप्यात्मनः प्रत्यक्षत्वं न शक्यतेऽपह्नोतुमिति, तदयुक्तम्, रूपान्तरं नोपलभामह(२) इत्यनिवारितैवेयं युक्तिः । यदि विज्ञानमपि प्रत्यक्षं स्यात् तदा तस्याऽपि रूपेण भवितव्यम् । एकं चेदं रूपमुपलभ्यत इति विज्ञानमेव साकारं स्यात् । अनुमेये तु विज्ञाने रूपान्तराभावो न दोषः । प्रत्यक्षज्ञानाभ्युपगमे तु ज्ञेयाकारापह्नवो न शक्यते वारयितुम् । न च कश्चिद्विशेषोऽभिहितः येन प्रत्यक्षज्ञानपक्षेऽपि बाह्यार्थसिद्धिः स्यात् ।

‘उपमानाद्वोपदिश्यत’ इत्यत्र भाष्ये उपमानमपि नैयायिकोक्तमभिदधता (३) “यादृशं भवान् स्वयमात्मानं पश्यति अनेनोपमानेनाऽवगच्छाऽहमपि तादृशमेव पश्यामी” त्यनेन ग्रन्थेन स्वलक्षणाभिधानविरुद्धमुक्तम् । अत्र भाष्ये वाक्यजमेव ज्ञानमुपमानमुक्तम् । तच्च नैयायिकानां सम्मतम्, न भाष्यकारस्य । न चाऽहं गच्छामीति गन्तृशरीरालम्बन एवाहंप्रत्यय इत्यस्य चोद्यस्य स्फुटमुत्तरं किञ्चिदुपलभ्यते । भूतचैतन्यनिराकरणमपि न कृतमित्यर्थः । ब्रह्मविद्विरुद्धं चैतत्—यदुताऽहंप्रत्ययमेयताऽऽत्मनः । मूर्द्धाभिषिक्तमिदं प्रधानमिदं मनात्मन्यात्मज्ञानमित्युदाहृतं ब्रह्मविद्धिः । अनात्मभूतशरीरविषय एवाहंप्रत्यय इत्यर्थः । यदुताहंकृतिर्ममकारश्चेति निर्मुक्ताहंकारममकारं ह्यात्मज्ञानमित्यात्मविदो

नात्मज्ञानविलसितमिदमहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति ।

अत्रोच्यते-अन्येर्द्युष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्र । किमिदमहमिदमदर्शमिति ? यदि तावत्प्रत्यभिज्ञा, क्षणिकत्वस्यैतदुत्तरम्, न नैरात्म्यस्य । न चात्र क्षणिकत्वानिराकरणमभिप्रेतम् । किं तर्हि ? बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तस्थाऽऽत्मनः सद्भावप्रतिपत्तिः ।

न च क्षणिकतया नैरात्म्यमुक्तं परैः । किं तर्हि ? स्कन्धातिरिक्तानुपलब्धेः । नित्यताया हि क्षणिकत्वं विरोधि, नाऽऽत्मसद्भावस्य । तस्य चाऽत्र सद्भावः परैराक्षिप्तः प्रतिपाद्यते । न पुनरात्मनो विद्यमानस्य नित्यताक्षेपं प्रति समाधिः । न चा-

मन्यन्ते । तस्मादनात्मज्ञानविलसितमिदमहंप्रत्ययप्रमेय आत्मेति ।

इदानीं समाधत्ते-अत्रोच्यते(१)-अन्येर्द्युष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति ज्ञानं भवति । प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परत्रेति । समाधातुं भाष्ये पठित एव पुनरपि गलग्रहणेनाऽऽक्षेपः-किमिदमहमिदमदर्शमिति ? यदि तावत्प्रत्यभिज्ञा-पूर्वं दृष्टं संप्रति प्रत्यभिज्ञायत इति यदि तावदनेन ग्रन्थेनोच्यते । क्षणिकत्वस्येदमुत्तरम्, न नैरात्म्यस्य । तेनाहंप्रत्ययमात्रमेवोपन्यसनीयं न प्रत्यभिज्ञानम् । न चाऽत्र क्षणिकत्वानिराकरणमभिप्रेतम् । किं तर्हि ? बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावप्रतिपत्तिरभिप्रेता ।

ननु च क्षणिकात् ज्ञानात् ज्ञातुः स्थिरत्वेनैव भेदसिद्धिरिति युक्तः प्रत्यभिज्ञोपन्यासः । मैवम् ; अस्मिन्नेदंप्रत्ययाहंप्रत्ययविषयत्वेनापि भेदसिद्धेः । अन्यथा स्थिराच्छरीरतः कथं भेदसिद्धिः ? अथ सिद्धोऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्त आत्मा परैः क्षणिकत्वेन निराक्रियत इत्यात्मसिद्ध्यर्थं स्थैर्योपन्यासः, तत्राऽऽह-न च क्षणिकतया नैरात्म्यं परैरुक्तम् । किं तर्हि ? स्कन्धातिरिक्तानुपलब्धेः । क्षणिकत्वं हि नित्यताया विरोधि, नाऽऽत्मसद्भावस्याननु किमित्यत्र नित्यतैवात्मनो न प्रतिपाद्यत इत्यत्राह-आत्मनश्च सद्भावः परैराक्षिप्तोऽत्र प्रतिपाद्यते, न पुनरात्मनो विद्यमानस्य नित्यताक्षेपं प्रति समाधिः प्रतिपाद्यते ।

ननु यद्यन्यो ह्यः, अन्योऽद्य चोपलब्धा स्यात् तदा तयोः परस्परं परत्वादात्मत्वानुपपत्तेः नैरात्म्यमेव स्यात् इत्यन्यत्वनिराकरणाय प्रत्यभिज्ञोपन्यासः । तत्राऽऽह-न चान्य उपलब्धा ह्योऽद्य चान्य इत्येतावता नैरात्म्यम् ।

न्य उपलब्धा ह्यः, अद्य चान्य इत्येतावता नैरात्म्यम् । तस्मादहंप्रत्ययग्राह्यः कार्यकरणव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । ह्योऽद्येत्यतिरिच्यते ।

अथेयं बुद्धिः—क्षणिकत्वात्साधितेऽप्यस्तित्व आत्मतैव हीयत इति । केयं वाचो युक्तिः ? स्कन्धानां स्कन्धता किमिति न हीयते ? भोक्तृत्वं ह्यात्मनः स्वरूपम्, भोग्यता च स्कन्धानाम् । यथा क्षणिकत्वेऽपि भोग्यता नापनेतुं शक्यते स्कन्धानाम्, तथा भोक्तृत्वमप्यात्मनः । तदिदं क्षपाप्रयाणकम् ।

अनात्मज्ञो भवान्, यस्यैवंविधानि चोद्यानि । वेत्ति भोः किमिति क्षणिकता स्कन्धानामुक्तेति । किमिति चोक्ता ? भोक्तुरभावात् । भोक्तुरभावे क्षणिकता स्कन्धानामिति किमियं राजाज्ञा?

यद्यपि परापेक्षयाऽनात्मता तथापि सर्वस्योपलब्धुः स्वापेक्षयाऽऽत्मतैव । तस्मादहंप्रत्ययग्राह्यः कार्यकरणव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीत्येतावद्वक्तव्यम् । ह्योऽद्येत्यतिरिच्यते ।

अथेयं बुद्धिः—साधितेऽप्यस्तित्वे क्षणिकत्वादात्मतैव हीयत इति । भोक्तृता ह्यात्मता(१)क्षणिकस्य भोक्तृतैव हीयत इति । केयं युक्तिः क्षणिकत्वं नाम ? यदि चेयं युक्तिः स्यात् तदा स्कन्धानां क्षणिकानां स्कन्धतैव भोग्यत्वरूपा किमिति न हीयत इति । तदिदं विवृणोति—भोक्तृत्वं ह्यात्मनः स्वरूपम् । भोग्यता च स्कन्धानाम् । यथा क्षणिकत्वेऽपि भोग्यताऽपनेतुं न शक्यते स्कन्धानां, तथा भोक्तृत्वमप्यात्मनः । एवमाक्षिप्योपसंहरति—तदिदं भाष्यं क्षपाप्रयाणकम्, व्यामोहजनकत्वात् ।

समाधानमुपक्रमते—अनात्मज्ञो भवान्, यस्यैवंविधानि चोद्यानि । यो हि जानात्यात्मस्वरूपं—भोक्ता कर्त्ता चात्मेति, स एवं न चोदयति । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानेन सिद्धे स्थिरात्मनि कादाचित्ककार्यान्यथानुपपत्त्या क्रियाऽनुमीयेत । सक्रियस्य च कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च स्यात्, न निष्क्रियस्य । तदिदं दर्शयितुमाह—वेत्ति भोश्चोदक ! त्वं—किमिति स्कन्धानां क्षणिकतोक्तेति । किमिति कथमित्यर्थः । किमिति चोक्तेति चोदकः पृच्छति । समाधानवाद्याह—भोक्तुरभावादिति । पुनः पृच्छति—भोक्तुरभावे क्षणिकत्वमिति किमियं राजाज्ञेति । समर्थयिताऽऽह

नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा ह्येषा । कथम् ? भोक्तुः सद्भावे कार्यकरणं क्षणिकमिति नास्ति नः प्रमाणम् । कस्मात् ? अनुमेयं हि कारणं कार्यतः । अतश्च क्रियासिद्धिः । क्रियाफलकलापनिबन्धनोऽयं क्षणिकत्ववादः । लुप्तक्रियस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वाक्षेपः । तदाक्षेपे चाऽऽत्माक्षेपः । परिणतिस्वभावमात्रमिदं कार्यकारणमिति कल्पनम्, कर्ता भोक्तेति च । तस्मादहंप्रत्ययालम्बनमात्रसिद्धौ सिद्धेऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकेणि कर्तृत्वे भोक्तृत्वेति (?) मन्वानः सप्रत्य-

नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा ह्येषेति।कथमिति पुनः पृच्छति। उत्तरम्-भोक्तृसद्भावे ह्यङ्गी क्रियमाणे कार्यकरणं क्षणिकमिति नास्ति नः प्रमाणम् । यदि यावद्भोक्ताङ्गीक्रियते तदा स्थिरं द्रव्यमङ्गीकरणीयम् । स्थिरद्रव्याङ्गीकारे च क्षणिकत्वे प्रमाणं नास्ति । कस्मात्पुनरेवमिति पृच्छति-कस्मादिति । उत्तरम्-अनुमेयं हि कारणं कार्यतः । अतश्च क्रियासिद्धिरिति । अस्यार्थः—यो हि भोक्तारमभ्युपगच्छति अभ्युपगच्छत्यसौ भुक्तिरूपां क्रियाम् । तस्य(१)कदाचित्तु कार्थोदयाच्च कारणानुमाने(२)प्रस्तुते ततोऽनुमानात्क्रियासिद्धिर्भवति । क्रिया च क्षणिकस्य स्यादाफलनिष्पत्तेरित्यनुपपन्नम् । तस्माद्भोक्तारमभ्युपगच्छद्भिर्भुक्तिरूपां क्रियामङ्गीकुर्वाणैः स्थिरं द्रव्यमङ्गीकरणीयम् । स्थिरद्रव्याङ्गीकारे च क्षणिकत्वे नास्ति प्रमाणम् । कुतः ? (३)अत्राऽऽह-क्रियाफलकलाप(४)निबन्धनोऽयं क्षणिकत्ववादः । क्रियायां ह्यसत्यां कादाचित्कं कार्यमागन्तुकस्वभावं कारणमनुमापयत् द्रव्यमेव क्षणिकत्वं नयति । क्रियायां त्वङ्गीकृतायां तत एव कादाचित्ककार्यस्योपपन्नत्वात् क्षणिकता द्रव्याणामवगन्तुं न शक्यते ।

अथ क्रियाङ्गीकार एव न क्रियते, तदा कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न सिध्यति । तदाह-लुप्तक्रियस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वाक्षेपः, तदाक्षेपे चाऽऽत्माक्षेपः । परिणतिस्वभावमात्रमिदं कार्यकारणमिति कल्पनम्, कर्ता भोक्तेति च । अतो भोक्तारमिच्छताऽवश्याङ्गीकरणीया क्रिया । सा च स्थिरद्रव्याङ्गीकारनिबन्धना । स्थेमा च द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञार्थेन इति मन्वानो भाष्यकारः सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपदर्शितवानिति।तदिदमुपसंहरन्नाह-तस्मादहंप्रत्ययालम्बनमात्रसिद्धौ सिद्धेऽपि बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकेणि भोक्तृत्वकर्तृत्वे न स्तः । तदात्मकता चाऽऽ-

भिन्नं प्रत्यक्षमुपन्यस्तवान् भाष्यकारः । अत एव च नैरात्म्यवा-
दिनो मुहुर्मुहुः क्षणिकतामकिञ्चित्करतां चाऽऽपादयन्त्यात्मनः—

चर्मोपश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्सम” इति ।

तस्माद्भोक्तृतैवाऽऽत्मेति ।

युक्तं भोक्तृतैवात्मेति । कर्तृत्वोपन्यासस्तु विरुध्यते ।
निष्क्रियत्वादात्मनः । सर्वगतत्वाच्च निष्क्रियत्वम् । प्रतिपन्नं
च सर्वगतत्वम् , सर्वत्र सुखोपलम्भात् । न ह्यसत्यागमने
किञ्चिद्विरुद्धमिति । चलनात्मिकां क्रियामङ्गीकृत्याऽनिष्क्रिय-
तोक्ता, न पुनर्भोगोत्पत्तावपि । तस्मात्सुष्टूच्यते—कर्तृभोक्तृतै-
वात्मेति । तस्मादुपपन्नोऽयं ग्रन्थः—अहमिदमदर्शमिति ।

त्मनः आत्मता तस्मादविनाशितापुरःसरैव भोक्तृतेति मन्वानो भाष्यकारः
सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपन्यस्तवान् । यत् एव क्षणिकस्य क्रियानुपपत्त्या भोक्तृता-
या अभावेनाऽऽत्मतैव हीयते, अत एव च नैरात्म्यवादिनो मुहुर्मुहुः क्षणिकताम-
किञ्चित्करतां चाऽऽपादयन्त्यात्मनः—चर्मोपश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः, इति ।
अन्यथा क्षणिकत्वप्रतिपादनमनुपयोगि स्यात् । तस्मात्सर्वेषां सत्या भो-
क्तृतैवाऽऽत्मन्यात्मज्ञा व्यवस्थिताः । भोक्तृतायां सत्यामात्मशब्दव्यपदे-
शादुपचारेण भोक्तृतैवाऽऽत्मेत्युक्तम् ।

युक्तं भोक्तृतैवाऽऽत्मेति, कर्तृत्वोपन्यासस्तु विरुध्यते निष्क्रियत्वादात्मनः ।
सर्वगतत्वाच्च निष्क्रियत्वम् । प्रतिपन्नं च सर्वगतत्वम् , सर्वत्र सुखोपल-
म्भात् । न चैवं वाच्यमागतस्यैव धर्मोपलम्भ इति । न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्वि-
रुध्यत इति । सत्ता तावदात्मनः सर्वत्र सुखोपलम्भेन सिद्धा । सेदानीं गम-
नपूर्विकेति नास्ति प्रमाणम् । विनापि गमनेन न कस्य चिदनुपपत्तिः ।
शरीरागमने तु या सुखाद्युपलब्धिः सा प्रादेशिकत्वेन सुखादीनामुप-
पन्ना । प्रादेशिकत्वं च सुखादीनात्ममनःसन्निकर्षजत्वान्मनसश्च प्रा-
देशिकत्वात् आत्मैव यच्छरीरशून्ये देशे नोपलभ्यते तत्रापि प्रादेशिक-
तैव ज्ञानस्य हेतुः—यत्रैव ज्ञानं तत्रैवोपलभ्यत इति । परिहरति—चलना-
त्मिकां क्रियामङ्गीकृत्याऽनिष्क्रियतोक्ता, न पुनर्भोगोत्पत्तावपि । भोगोऽनुभवः संवेद-
नम् । तदुत्पत्तावपि निष्क्रियता नास्ति । संवेदनमपि क्रिया, धातुवाच्य-
त्वात् । धातुवाच्या क्रियेति लौकिकाः । अन्यथा धातुसंज्ञैव न स्या-
दिति । यस्मादात्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च युक्त्या सङ्गच्छते तस्मात्स-

विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धनेति शब्दाधिकरण उपन्यस्यते ।

“प्रत्यगात्मनि चैतद्भवती”ति कस्यार्थस्य सिद्धये? भोक्तृत्व-
स्यैव । कथम् ? प्रत्यगात्मनि भोगदर्शनात् । यदि परोऽप्यहंप्रत्य-
यस्य विषयतामापद्यते, भोक्तृत्वज्ञानं प्राप्नोति । भोक्तृता चाऽऽत्मे
त्युक्तम् । न परत्र । परो ह्यसौ योऽन्येद्युष्टवानिति प्रत्यभिज्ञानुपप-
त्तियत्राऽयमहंशब्द इत्यहंशब्दोपन्यासस्तर्हि किमर्थः ? यदि
परमपह्वाय ? नापह्वाय, परप्रतिपत्तये । किमिति तर्ह्यपह्वः ?

षु शोभनमुच्यते-कर्तृत्वभोक्तृत्वमेवाऽऽत्मेति कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनाऽऽत्म-
शब्दवाच्यतेति । कार्यकरणयोरभेदोपचारादिदमुच्यते-कर्तृत्वभोक्तृत्वे
एवाऽऽत्मेति । यस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूप आत्मा सिद्धः तस्मादात्मस्व-
रूपसिद्धेयं प्रत्यभिज्ञोपन्यासपर उपपन्नोऽयं ग्रन्थः—अहमिदमदर्शमिति ।

अपरमप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञोपन्यासप्रयोजनमाह—विषयप्रत्यभिज्ञा
चैतन्निबन्धनेति शब्दाधिकरण उपन्यस्यते । स एवायं गकार इति योयं प्रत्यभिज्ञा
सा पूर्वापरानुभवानुवर्त्तिस्थिरानुभवितृप्रत्यभिज्ञानिमित्तेति शब्दाधिक-
रणसमीपे प्रत्यभिज्ञेयमुपन्यस्यते—‘स्थिरेऽनुभवितरि सिद्धे विषयप्रत्य-
भिज्ञा यथा स्या’दिति ।

ननु चा‘हमिदमदर्श’मित्येतावतैव देहादिव्यतिरिक्तात्मसत्ता
सिद्धा । किमिदमुच्यते प्रत्यगात्मनि चैतदहमिति ज्ञानं भवतीति ?
तदाह—प्रत्यगात्मनि चैतद्भवतीति कस्यार्थस्य सिद्धय इति । उत्तरम्—भोक्तृत्वस्यैव ।
कथम् ? प्रत्यगात्मनि भोगदर्शनात् । अहमिदमनुभवामीति प्रत्यगात्मनि भो-
गो दृश्यते । प्रत्यगात्मविषयश्चाहंप्रत्ययः । तस्मान्नोक्तृविषयत्वात्
भोक्तारं साधयति । यदि परोऽप्यहंप्रत्ययस्य विषयतामापद्येत तदा भोक्तृत्वज्ञानं
प्राप्नोति । न हि तदानीमहंप्रत्ययात् भोक्तृतासिद्धिः । भोक्तृता चाऽऽत्मेत्यु-
क्तम् । तस्माद्युक्तमात्मसिद्ध्यर्थं “प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति”इति भाष्यम् ।

अत्राऽपरं भाष्यम्—न परत्रेति । तस्यार्थः—न परत्राऽहमिदमदर्शमिति प्रत्य-
भिज्ञा भवतीति । परो ह्यसौ, योऽन्येद्युष्टवानिति । परत्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्ति-
रिति । आह—यत्राऽयमहंशब्द इत्यहंशब्दोपन्यासः किमर्थः ? यत्राऽयमहंप्रत्यय इत्येवं
प्रथममेव वक्तव्यमिति यावत् । यदि परमपह्वायैव, ‘न वयमहमितीमं शब्दं
प्रयुज्यमानमस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिश्याम’ इत्येवमपह्वमेव कर्तुमहं-
शब्द उपन्यस्तः ? । उत्तरम्—नाऽपह्वाय, किंतु ? परप्रत्ययायैव । परो
हि शब्दप्रयोगेण व्यवहारेण प्रतिपद्यते । किमिति तर्ह्यपह्वः ? साक्षादे-

साक्षाद्धेतुत्वाशङ्कानिराकरणाय । (१)(परेण हि) साक्षाद्धेतुतां मन्वानेनाऽत्मन्यप्यहंशब्दोऽस्तीति प्रदर्शितं परत्राऽप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यत इत्येवमादिना । न वयमिति न साक्षाद्धेतुतयेदमुपन्यस्तमिति प्रकटितम् । हेत्वर्थप्रदर्शनार्थस्तु शब्दप्रयोगः ।

ननु चाहं गच्छामीति न हेत्वर्थप्रदर्शनमात्रतया शक्यते परिहर्तुम् । अत्र ह्यहंप्रत्ययोऽपि व्यभिचार्येवोपलभ्यते । अचलनात्मकत्वादात्मनः । तस्मात् स्कन्ध एवालम्बनतामापद्यत इत्याशङ्कनीयमिदम् । किमिति निराशङ्कैरेव गम्यते ? किमत्राऽऽशङ्कनीयम् ? इदंप्रत्ययग्राह्यं हि कार्यकरणम् । प्रत्ययान्तरग्राह्ये च वस्तुनि विरुद्धप्रत्ययान्तरालम्बनता नोपपद्यते, गौर्वाहीक इति यथा ।

गौण उपपद्यते इति चेत्—परिहृतं त्वयैव । तस्मादसंभिन्नेदंप्रत्यय

तुत्वाशङ्कानिराकरणाय । तदेवाऽऽह—परेण हि साक्षाद्धेतुत्वं मन्वानेनाऽनात्मन्यप्यहंशब्दोऽस्तीति प्रदर्शितं परत्राप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यत इत्येवमादिना ग्रन्थेन । न वयमिति न साक्षाद्धेतुतयेदमुपन्यस्तमिति हृदि स्थितं वस्तु प्रकटितम् । यस्तु प्रत्ययो हेत्वर्थः हेतुरूपोऽर्थः तस्य प्रदर्शनार्थः शब्दप्रयोगः । प्रत्यय एव तु साक्षाद्धेतुः ।

ननु चाऽहं गच्छामीति न हेत्वर्थप्रदर्शनमात्रार्थतया शक्यते परिहर्तुम् । अत्र ह्यहंप्रत्ययोऽपि व्यभिचार्येवोपलभ्यते । अचलनात्मकत्वादात्मनः । एतस्य च प्रत्ययस्य गन्तृविषयत्वादात्मालम्बनता न शक्यते वक्तुम् । तस्मात्स्कन्ध एवालम्बनतामापद्यत इत्याशङ्कनीयमिदम् । किमिति निराशङ्कैरेव गम्यते ? उत्तरम्—किमत्राऽऽशङ्कनीयम् ? नास्त्येवाऽत्राऽऽशङ्केत्युपेक्षितं भाष्ये । कस्मादित्याह—इदंप्रत्ययग्राह्यं हि कार्यकरणम्, ज्ञेयं ज्ञानं चेत्यर्थः । ज्ञेयज्ञानरूपाः स्कन्धाः । (२) तस्मान्नाऽहंप्रत्ययग्राह्याः । प्रत्ययान्तरग्राह्ये च वस्तुनि विरुद्धप्रत्ययालम्बनता नोपपद्यते, गौर्वाहीक इति यथा । न कदाचिदपि वाहीको गोप्रत्ययविषयतामापद्यते ।

ननु सर्वथैवाऽनुपपत्तिरिति नैवाऽस्ति । किन्तु ? मुख्यप्रत्ययालम्बनता नास्ति । गौणस्तूपपद्यते प्रत्यय इति चेत् ? परिहृतं त्वयैव । गौणे हि शब्दप्र-

१. एतत्कुण्डलस्योत्पत्तिर्गतो भागः मूलपुस्तकेऽसन्नपि व्याख्यानपुस्तकानुसारेण निवेशितः ॥

२. तस्मात् प्रत्ययविरुद्धेदं प्रत्ययग्राह्याः । इति० ख० पु० ।

एवाऽऽहंप्रत्यय आलम्बनम् । ब्राह्मणमप्यमुमेवार्थमनुवदति(१)–
‘अशीर्यो न हि शीर्यत’ इत्यशीर्यतया भोक्तृत्वमात्मनः । वि-
नश्वरं च विज्ञानमिति तद्व्यतिरिक्तालम्बनतामापादयति । व्याप्-
तोऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति न शक्यते वक्तुं—(२)यस्य च दुष्टं
करणं यत्र च मिथ्येति भवति प्रत्ययः स एवाऽसमी-
चीनः प्रत्ययो नाऽन्य इति । सिद्धत्वादस्यार्थस्य । यदि परं
ब्रह्मविदामेष निश्चयः—यदुपलभ्यते तदसत्, यन्नोपलभ्यते तत्तत्त्व-
मिति, नमस्तेभ्यो, विदुषि नोत्तरं वाच्यमिति । अत्र परिहारः ।
तस्माद्यथार्थोऽयमर्थवादः—(३)स एष यज्ञायुधी यजमान इति ।

(४)आह—यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निद-
र्श्यतामिदं तदीदृशं चेति किमिदं चोद्यते ? इदमत्र चोद्यते । तदेव न
ज्ञायते । कथं न ज्ञायते ? किं वा स विज्ञानस्याऽऽत्मनोऽहंप्रत्ययः प्रमा-
योगामात्रं भवति, न पुनः प्रत्यय एव भवति । न हि बाहीको गवाकार-
प्रत्ययग्राह्यतामश्नुते । उपसंहरति—तस्मादसंभिन्नदप्रत्यय एवाहंप्रत्यय आ-
त्मन आलम्बनम् । संभिन्नो मिथीकृत इदंप्रत्ययः येनाऽहंप्रत्ययेन स एवाऽऽत्मन
आलम्बनं व्यवस्थितौ कारणमित्यर्थः । इदं प्रत्ययविषयेषु स्कन्धेष्वग-
तत्त्वोदकान्ततोऽयमात्मव्यवस्थितौ हेतुरिति यावत् । ब्राह्मणमप्यमुमेवा-
र्थमनुवदति—अशीर्यो न हि शीर्यत इति । अशीर्यतया भोक्तृतामात्मनः स्थिरता-
प्रदर्शनेन । विनश्वरं च विज्ञानमिति तद्व्यतिरिक्तालम्बनतामापादयति । स्थिरविषयो
ह्यहंप्रत्ययः । क्षणिकं च विज्ञानम् । अतो विज्ञानव्यतिरिक्तालम्बनोऽहं-
प्रत्ययः इत्यापादयति । तस्माद्व्याप्तोऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति न शक्यते वक्तुं—यस्य
च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति । सिद्धत्वाद-
स्याऽर्थस्य । यदि परं ब्रह्मविदामेष निश्चयः—यदुपलभ्यते भोक्तृत्वं तदसत् ।
यन्नोपलभ्यते कैवल्यं तत्तत्त्वमिति; नमस्तेभ्यः । विदुषि नोत्तरं वाच्यमिति । अत्र परि-
हारः । तस्मान्नाऽयथार्थोऽयमर्थवादः—स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं
यातीति ।

आह—यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातृ विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यताम्—इदं तदीदृशं
चेति किमिदं चोद्यते ? इदमेव चोद्यते । तदेव न ज्ञायते । कथं न ज्ञायते ? न ज्ञायते

गतयोपन्यस्तः येनेदमुच्यते विज्ञानमपास्य तन्निर्देशयितव्यमिति ।
अनेकवस्त्वालम्बनं हि यत्र ज्ञानं तत्रेदं युज्यते वक्तुम्—इदमपास्येदं
निर्देशयितव्यमिति । इह त्वेकात्मरूपैव संवित् । तस्मादिदं व्युदसनी-
यमिति तमसि पदम् ।

अत्रोच्यते—अयमस्याऽभिप्रायः—ज्ञेयत्वे ह्यात्मनो ज्ञानज्ञातृणी न
व्यतिरिक्ते शक्येते वक्तुम् । न चाऽपास्यैव ते सम्बिदस्तीति सिद्धम् ।
तस्मात् ज्ञानज्ञातृणी व्युदस्य पृथक्प्रमेयतया निर्देशयितव्यम्(१) ।
अत्रोच्यते स्वसंवेद्यः स भवति । नाऽसावन्येन शक्यते
द्रष्टुमिति किमिदमस्योत्तरमुपपद्यते ? किमिति वा नोपपद्यते ?

किं वा स विज्ञानस्यात्मनोऽहंप्रत्ययः प्रमाणतयोपन्यस्तः, येनेदमुच्यते विज्ञानमपास्य तन्नि-
र्देशयितव्यमिति । अनेकवस्त्वालम्बनं हि यत्र ज्ञानं तत्रेदं युज्यते वक्तुम्—इदमपास्येदं
निर्देशयेति । इह त्वेकात्मरूपैवाऽहमिति संवित् । अत आत्मैवाऽत्र केवलोऽवभाति
न पुनर्विज्ञानमपि । तेन विज्ञानमपास्यैव प्रतीयते । अतः चोद्यमिदं
न घटते—विज्ञानमपास्य तन्निर्देशयितव्यमिति । तस्मादिदं व्युदसनीयमिति
तमसि पदम् । असमीक्ष्य पृवृत्तमित्यर्थः ।

अत्रोच्यते—अयमस्याऽभिप्रायः—ज्ञेयत्वे ह्यात्मनो ज्ञानज्ञातृणी व्यतिरिक्ते न शक्येते
वक्तुम् । न चापास्यैव ते सम्बिदस्तीति सिद्धम् । अस्यार्थः—यो ह्यहंप्रत्ययप्रमेय
आत्मेति वदति तेनाऽऽत्मना ज्ञेयभूतस्याऽन्यत् ज्ञानं करणरूपं ज्ञाता चान्यो
वक्तव्यः कर्तृरूपः । न च शक्यते तदुभयं वक्तुम् । न च करणकर्तृशून्यं
कर्म भवति । तेन त्वया व्यतिरिक्तकर्तृकरणाभ्युपगमविमुखेन ज्ञेयतां
चाऽऽत्मन इच्छतैवमङ्गीकरणीयम्—विज्ञानं करणमपास्याप्याऽऽत्मा दृश्यत
इति । एवं चेदस्माकमपि तर्हि विज्ञानमपास्यैव निर्देशयितव्यमिदं तदी-
दृशं चेति । तदाह—तस्मात् ज्ञानज्ञातृणी व्युदस्य पृथक्प्रमेयतया निर्देशयितव्यमिति
चोद्यार्थः । अत्रोच्यते—स्वसंवेद्यः स भवति । नाऽसावन्येन शक्यते द्रष्टुमिति । किमिदम-
स्योत्तरमुपपद्यते ? किमिति वा नोपपद्यते ? एवं नोपपद्यते । सैवेयं पूर्वोक्तेकालम्बनाने-
काकारता प्रत्ययस्याऽभ्युपगता भवति । अस्यार्थः—‘स्वसंवेद्यः स भवती’ति वदता
एक एवाऽऽत्माहंप्रत्ययेन कर्तृकर्मरूपतयाऽवलम्ब्यत इत्यभ्युपगतं भवति
यदुक्तं वृत्तिकारग्रन्थे—पूर्वपक्षदशायामेकालम्बनमनेकाकारसंवेदनं वि-

सैवैयं पूर्वोक्तैकालम्बनानेकाकारता प्रत्ययस्याऽभ्युपगता भवति ।
अविवेकापराधोऽयं, नाऽत्राऽऽयुष्मतो दोषः ।

ननु चाहंप्रत्ययोऽयमहमिदमदर्शमित्युपन्यस्तः, नाऽहमह-
मदर्शमिति । एवं च सति केयमनेकाकारता ? तस्मादविवेकः
परमापदां पदम् । यदि ह्यात्मशब्दवाच्यतया ज्ञेयतोपन्यस्ता प्रमे-
यान्तरशून्यता वा तदैतच्चोद्यमभविष्यत् । इह तु सर्वज्ञेयप्रमातृतयैव
संविदुपन्यस्ता । तस्मात्प्रतिपक्षोपन्यास एवायम् । कथं तेनैव बाध्यते ?
न हि यद्यस्यैव बाध्यं तत्तस्यैव बाधकं भवितुमर्हति । तस्मात्सम्यगु-

कल्पमात्रमुदीयते इति अविवेकापराधोऽयं, नाऽत्राऽऽयुष्मतो दोषः ।

एकग्रन्थेनाऽऽह-ननु चाहंप्रत्ययोऽयमहमिदमदर्शमित्युपन्यस्तः, नाऽहमहमदर्श-
मिति । एवं च सति केयमनेकाकारता ? तस्मादविवेकः परमापदां पदमिति । इदमत्रा-
कृतम्-अर्थान्तरमनुभवन्नात्मा भासते, न पुनः केवल एव । तत्रार्थान्त-
रविषयं यत् विज्ञानं तत्राऽऽत्मा कर्त्तैव । अर्थान्तरमेव तु कर्म । तदेव तु
ज्ञानमर्थान्तरविषयं संवेदनं जनयदात्मानमपि प्रकाशयति । सेयं
विषयविषयिणोरेका प्रकाशावस्था । न हि ज्ञानशून्यं कदाचिदपि ज्ञेयमव-
भाति । न हि तदैवं स्यात्—मयेदं विदितमिति । इदं विदितमित्येव
स्यात् । तदा च स्वपरवेद्ययोरनतिशयः स्यात् । तथा ज्ञाताऽपि ज्ञेयाप्रति-
पत्तौ सुषुप्तिमदमूर्च्छादिषु न प्रकाशेत । तेन नियतसहोपलम्भौ विषय-
विषयिणौ । तत्र सत्यपि ज्ञानजन्यप्रकाशलक्षणक्रियाफलयोगित्वे आ-
त्मा न कर्मतयाऽनुभूतः संयोगफलयोगी गन्तेव । यथा च तत्र परस्थ-
क्रियाजन्यफलभागितया देश एव कर्म तथेहाप्यर्थान्तरं कर्मेति । तदिद-
माविष्करोति—यदि ह्यात्मशब्दवाच्यतया ज्ञेयताऽप्युपन्यस्ता स्यात् यदि हि कर्तृ-
शब्दवाच्यः कर्मभूत इत्युक्तं स्यात्, वस्तुवृत्तेन प्रमेयान्तरशून्यता वा तदैत-
च्चोद्यमभविष्यत् । प्रमेयान्तरशून्यत्वे हि कर्मान्राभावादत्मैव कर्म स्यात् ।
इह तु सर्वज्ञेयप्रमातृतयैव संविदुपन्यस्ता । सर्वं ज्ञेयं प्रमिण्वन्नात्मा कर्तृतयैव प्र-
काशत इति नास्ति कर्मकर्तृभावः । किन्तु कर्तृत्वैव केवला । तस्मादेकालम्बन
देकाकारसंवेदनपक्षप्रतिपक्षोपन्यास एवाऽयम् । कथं तेनैव (१) तद्बाध्यते । न हि यद्यस्य
बाध्यं तत्तस्य बाधकं भवितुमर्हति । तस्मात्सम्यगुत्तरम्—स्वसंवेद्यस्य भवतीति । अनेका-
कारैकालम्बनता ह्यात्मनः कर्मकर्तृत्वाभ्युपगमे भवति । यदा तु विषया-

तरम् । यथा कश्चिच्चक्षुष्मानित्यनेनाऽपि निदर्शनेन कर्तृकरणान्तरनिषेध एव स्थिरीकृतः ।

ननु चाऽत्र कर्त्रन्तरं करणान्तरं भिन्ने मेयात् । (१) किमिदं निदर्शनम् ? कर्त्रन्तराभावसामान्यात् । तस्मात् कारणदोषरहिता अविपरीता च संविदात्मास्तित्वे हेतुः । भवतु कर्त्रन्तरं, मा वा । उक्तं च यथाऽवगम्यन्तेऽर्थास्तथा भवन्ति, न तथा यथा नावगम्यन्त इति । अत्रापि ब्राह्मणं भवति (२) “शान्तायां वाचि” इति । “व्यापृतेऽन्यत्र कर्तृतया कथं कर्तृकरणान्तराभावे गृह्यते इति प्रश्नः । वाक्ग्रहणं च करणान्तराभावे निदर्शनार्थम् । ‘आत्मज्योतिः सप्त्राडिति होवाचे’त्य अयमर्थः पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा प्रदर्शितः । एवं चाऽ‘गृह्यो न हि गृह्यत’ इति ब्राह्मण (३) मुपपन्नम् ।

ननु भवे नाऽऽत्मा प्रतिभात्येव केवलः न तदा स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोध इति । यथा कश्चिच्चक्षुष्मानित्यनेनापि निदर्शनेन कर्तृकरणान्तरनिषेध एव स्थिरीकृतः ।

ननु चात्र कर्त्रन्तरं पुरुषः करणांतरं चक्षुर्भिन्नमेव प्रमेयात् रूपात् । अतः कथमिदं निदर्शनम् ? उत्तरमाह—कर्त्रन्तराभावसामान्यान्निदर्शनम् । यथा चक्षुष्मति पुरुषे स्वयं रूपमुपलभमाने न कर्त्रन्तरमपरमस्ति तथाऽऽत्मन्यप्यात्मानमुपलभमाने न कर्त्रन्तरमस्तीत्येतावता सामान्येन दृष्टान्तः । उपसंहरति—तस्मात्कारणदोषरहिता अविपरीता च संविदात्मास्तित्वे हेतुः । भवतु वा कर्त्रन्तरं मा वा । अस्ति चाऽऽत्मन्यपि संवित् । अतोऽस्यात्मा यद्यपि कर्त्रन्तरं नास्तीति भावः । उक्तं च यथाऽवगम्यन्तेऽर्थास्तथा भवन्ति, यथा नावगम्यन्तेऽर्थास्तथा न भवन्तीति । अत्रापि कर्त्रन्तरकरणान्तराभावे ब्राह्मणं भवति “शान्तायां वाचि” इति । इदमेव स्वाभिमतप्रामाणिकार्थानुगुणतया व्याचष्टे—आत्मनि व्यापृतेऽन्यत्र बाह्ये रूपादौ कर्तृतया कर्त्रन्तरकरणान्तराभावे कथं गृह्यत इति प्रश्नः । वाक्ग्रहणं च ब्राह्मणे शान्तशब्दान्वितं करणांतराभावे निदर्शनार्थम् । वाक्शान्त्या करणान्तराभावोऽभिहित इति यावत् । ‘आत्मज्योतिस्सप्त्राडिति होवाचे’त्ययमेवार्थः स्वसंवेद्यरूपः पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा प्रद्योतितो ब्राह्मणवाक्येनेत्यर्थः । यदात्मा परेण न गृह्यते एवं च कृत्वाऽगृह्यो न गृह्यत इत्येतदपि ब्राह्मणमुपपन्नम् ॥

ननु चाग्राह्यत्वोपन्यस्ता । ननु न श्रुतं भवता आत्मज्यो-
तिस्तज्जडिति ? इदमपि किं न श्रुतम् ? द्वयोः श्रुत्योस्तदनुरोधे-
नाऽस्याऽग्रहणश्रुतिरापेक्षिकी । न पुनरात्मग्रहणमन्यथा व्याख्या-
यत इति । का युक्तिः ? स्वयंज्योतिर्ग्रहणे गुणवादस्याऽसम्भवात् ।
अग्राह्यत्वे चापेक्षिकतयोपपत्तेः । आत्मा ज्ञातव्यो मन्तव्य इति
चाऽविरोधात् । एवं च स्वयंज्योतिष्ट्वमुपपद्यते इति ।

ननु चैवं सति कथं परस्मै प्रतिपादयितुं शक्यते ? परप्रत्य-
यार्थश्चायमारम्भः शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च । स्वसम्बिदेवाभ्युपा-
यतां प्रतिपद्यते । यत आत्मना सम्बेद्यते न परेणेति । सर्वपुरुषेषु
च परासंवेद्या सम्बिदस्तीति सिद्धा । परसम्बित्प्रतिषेधमुखेन

ननु चाग्राह्यत्वैव सर्वथोपन्यस्ता । न पुनः पुरुषमात्राग्राह्यता । उत्तर-
ब्राह्मण-ननु न श्रुतं भवता 'आत्मज्योतिः सम्राडि'ति । अत्र हि ब्राह्मणे स्व-
यंज्योतिष्ट्वमुक्तम् । तदनुरोधेनाऽपेक्षितं पराग्राह्यत्वमेवोपन्यस्तमिति भा-
वः । अत्र चोदयति-इदमपि किं न श्रुतं, अग्राह्यत्वं नाम । द्वयोश्श्रुत्योर्मध्ये
तदनुरोधेन स्वयंज्योतिष्ट्वानुरोधेनाऽस्याऽऽत्मनोऽग्रहणश्रुतिरापेक्षिकी । पर-
पुरुषाभिप्रायेण व्याख्यायत इति । न पुनरात्मग्रहणमन्यथा व्याख्यायत इति । का
युक्तिः ? समाधत्ते—स्वयंज्योतिर्ग्रहणे गुणवादस्याऽसम्भवात् गौण्या वृत्त्या स्वयं-
ज्योतिष्ट्वं व्याख्यातुं न शक्यते । अग्राह्यत्वे चापेक्षिकतयोपपत्तेः । अग्राह्यता
हि परपुरुषाभिप्रायेणाऽपि वर्णयितुं शक्या । आत्मा ज्ञातव्यो मन्त-
व्य इति चाविरोधात् । यदि ह्यग्राह्यताऽऽपेक्षिकी न स्यात् तदा ज्ञात-
व्य इत्येतद्विरुध्यते । एवं चाऽऽपेक्षिकेऽग्राह्यत्वे सति स्वयंज्योतिष्ट्वमपि प्रदे-
शान्तरोक्तमुपपद्यते यद्यात्मा स्वसंवेद्य एव ॥

ननु चैवं सति कथं परस्मै प्रतिपादयितुं शक्यते ? परप्रतिपत्त्यर्थश्चाऽग्रमारम्भः
शास्त्रकाराणां श्रुतीनां च । न हि केनचिदात्मार्थं शास्त्रं प्रणी-
यते । तथा श्रुतीनां च प्रवृत्तिः परप्रतिपत्त्यर्था । उत्तरम्—स्वसंविदे-
वाऽत्राऽभ्युपायतां प्रतिपद्यते । कस्मात्पुनस्स्वसंविदेवोपायो, नाऽन्यः ?
इत्यत्राह—आत्मना संवेद्यते न परेणेति हेतोस्स्वसंविदेवोपायो नाऽन्य इति ।
सर्वपुरुषेषु च परासंवेद्याऽऽत्मनस्संविदस्तीति सिद्धा । परसंवित्रप्रतिषेध-
मुखेनोपदेशानामुपदेशता न पुनरिदं तदीदृशमिति शक्यते वक्तुमित्य-

चोपदेशानामुपदेशता । 'तदिदं नेति ने'त्युपन्यस्तम् ।

ननु च सुखादयोऽपि स्वसम्बन्धा एव । तेऽपि परेण नैव परस्थाः संवेद्यन्ते । कथं तेभ्योऽन्यतया परस्मा उपदिष्ट आत्मा भवति ? तत्र भाष्यकारेण लिङ्गावगम्यतया परेणाऽवगम्यन्त एवेत्युक्तम् । तदयुक्तमिव । आत्मनोऽपि प्रसङ्गात् । तत्रापि चेष्टानुमानं स्वयमुपन्यस्यति । अतः प्रतिपन्नोपघाती कथं विद्वद्भिरिच्छ्यते ? तदिदमनुपासितगुरोश्चोद्यम् । चेष्टा हि कारणदोषनिराकरणतयोपन्यस्ता । सुखादयस्तु भ्रूमङ्गनेत्रविलासादिगम्याः । कः पुनरनयोर्विशेषः ? अनेनाऽपि परस्यैव सम्बिन्दुमीयते । अकार्यतयेति विशेषः ।

नेऽनाभिप्रायेण । तदिदं 'नेति नेती'त्युपन्यस्तम् ।

अत्र भाष्यकारेण यत्तु परः पश्यति तत्प्रतिषेधोऽस्योपदेशोपाय इत्युक्त्वा परस्थास्सुखादयः परैर्लिङ्गैरवगम्यन्ते । तेऽपि नाऽऽत्मान इत्युक्तम् । तदाक्षिपति—ननु च सुखादयोऽपि स्वसमवायिनः स्वसंबन्धा एव । तेऽपि परेण परस्थाः नैव संवेद्यन्ते । कथं तेभ्योऽन्यतया आत्मा परस्मा उपदिष्टो भवति । तत्र भाष्यकारेण लिङ्गावगम्यतया परेणाऽवगम्यन्ते एवेत्युक्तं, तदयुक्तं, आत्मनोऽपि प्रसङ्गात् । आत्मनोऽप्यात्मता प्रसज्यते । यतस्तत्रापि चेष्टानुमानं स्वयमुपन्यस्यते (१) "एतदपि पुरुषप्रवृत्त्याऽवगम्यते" इत्यादिना भाष्येणार्थकृतसमापनादिचेष्टानुमानेनात्माऽऽवगम्यत इत्युक्तम् । अतः प्रतिपन्नार्थोपघाती कथं विद्वद्भिरिच्छ्यते ? समाधत्ते—तदिदमनुपासितगुरोश्चोद्यम् । चेष्टा हि कारणदोषनिराकरणतयोपन्यस्ता कारणदोषा निराक्रियन्ते येन तत्कारणदोषनिराकरणं तद्भावेनोपन्यस्ता सेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—स्वकीयायामात्मसंविदि या कारणदोषाशंका—किमयमात्मा अविद्यमान एव कारणदोषादवभाति, सा चेष्टया परपुरुषवर्तिन्या निराक्रियत इति । सुखादयस्तु भ्रूमङ्गनेत्रविलासादिगम्याः । भ्रूमङ्गादिभिः सुखादय एवाऽवगम्यन्त इत्यर्थः । कः पुनरनयोर्भ्रूमङ्गानुमानचेष्टानुमानयोर्विशेषः ? अनेनाऽपि हि चेष्टानुमानेन परस्यैवाऽऽत्मनस्संविदनुमीयते । तथा भ्रूमङ्गानुमानेन सुखादिसंविदिति । उत्तरम्—अकार्यतयेति विशेषः । चेष्टा हि नाऽऽत्मकार्यम् । तेन चेष्टातो यद्-

कथं पुनरसम्बद्धमुपलक्षयति ? कथं वाऽनुपलक्षितः पुरुषा-
न्तराविपर्ययस्स्वात्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति ? विपर्ययाग्रहणा-
दिति ब्रूमः । न चाऽग्रहणे सम्बन्धितोपयुज्यत इत्युक्तम् । तस्मादुप-
पन्नमिदं शावरं वचः ।

नुमानं न तत्कार्याद्भ्रमझादीनां सुखादिकार्यत्वादनुमानं कार्यतः ।
तेन चेष्टातो नाऽऽत्मा प्रतीयते । भ्रमझादिभिस्तु सुखादयः प्रतीयन्ते ।
तेन परात्मा नाऽनुमानतोऽपि परेणाऽवगम्यते । सुखादयस्त्ववगम्यन्त
इति विशेषः ।

पुनरपि परश्चोदयति—कथं पुनरसम्बद्धमुपलक्षयति ? कथं वाऽनुपलक्षितः
पुरुषान्तराविपर्ययः स्वात्मनि विपर्ययाशङ्कां निरस्यति ? अस्यार्थः—यद्य
कार्यभूता चेष्टाऽऽत्मनः, तदा कथमात्मना असंबद्धा सती आत्मान-
मुपलक्षयति ? सामान्याभिप्रायेणेदमुच्यत इत्यसम्बद्धमिति नपुंसक-
निर्देशः ।

अथ मन्यसे—नाऽस्माकमात्मनोपलक्षितेन प्रयोजनम् । अतः किमने-
नोपलक्षितेनेति । तत्राह—कथं चाऽनुपलक्षितः पुरुषान्तराविपर्ययः पुरुषान्त-
रस्यात्मान्तरस्याऽविपर्ययः अविपरीतरूपता स्वात्मनि स्वकीय आत्मनि
विपर्ययाशङ्कां निरस्यति । अविपरीते परात्मस्वरूपे प्रतिपन्ने स्वात्मनि विपर्य-
याशङ्काऽपगच्छति, नान्यथेति मन्यते । विपर्ययाग्रहणादिति ब्रूमः । विपर्य-
याग्रहणमात्रेणाऽऽशङ्का निरस्यत इत्यर्थः । प्रयत्नेनाऽप्यन्विष्यमाणो यदा
पुरुषान्तरे विपर्ययो नाऽवगम्यते तदा स्वविषये या विपर्ययाशङ्का सा
निवर्त्तते एव । चेष्टानुमानेन हि यादृशी ममाऽऽत्मप्रतिपत्तिः तादृश्येवा-
स्यापीति प्रतिपत्तिः सदृशी प्रतीयते । प्रत्येतव्यस्य चाऽऽत्मनो न विप-
रीतस्वरूपमवगम्यत इति शङ्कानिवृत्तिः । न चाग्रहणे सम्बन्धितोपयुज्यत
इत्युक्तम् । तस्मादुपपन्नं शावरं वचः ।

अत्र चोदयति—मा भूच्चेष्टात आत्मनोऽनुमानम् । चेष्टाया आत्मना
सह सम्बन्धाभावात् । चेष्टानिमित्ता तु परात्मप्रतिपत्तिः किमिति परा-
त्मानं नाऽनुमापयति ? प्रतिपत्तेः प्रत्येतव्येन सह सम्बन्धादिति । अत्र
ब्रूमः—उक्तमेव भोक्तृतया ह्यात्मतेति ; अनुभवितृतयेति यावत् । अत-
श्चाऽनुभाव्यतयाऽनुमीयमानो नाऽऽत्मतया प्रतीयत इति नाऽऽत्मा परे-
णाऽनुमानेनाऽवगम्यते इति ।

उपमाऽप्यत्र कथनोपायतयैवोपन्यस्ता । कथनं च प्रमाणान्तर-
पूर्वकमिति न लक्षणव्यवहारयोर्विरोधः । यदप्युच्यते विज्ञानमापस्य
तन्निदर्शयतामिति । ननु च दत्तोत्तरमेतत्-स्वसम्बेद्यः स भवतीति ।
दत्तोत्तरस्य च पुनरुपन्यासो नोपपद्यते । अथाऽयमभिप्रायः-
नैवेदमस्योत्तरम् । कस्य तर्हि तदुत्तरम् ? यदि न कस्य
चिदुत्तरं किमेतावता तदुत्तरेण भवितव्यम् ? ननु तदनन्तरा-
भिधानात् तदुत्तरमिति गम्यते । पुनः प्रश्नाभिधानात् नोत्त-
रमवैहि । लिङ्गं क्रमाद्वर्तीयः । तदिदमाकाशभ्रान्तम् । उभयं
तस्यैवोत्तरम् । 'स्वसम्बेद्यः स भवती'तीदमपि लिङ्गादेवोत्तरमवसी-
यते । व्याख्यातं चास्य तदपाकरणसामर्थ्यम् ।

उपमाऽप्यत्र कथनोपायत्वेनोपन्यस्ता(१) 'उपमानाद्वोपदिश्यत' इत्यत्र भाष्ये
कथनोपायत्वेनोपमाऽभिमतता । कथ्यतेऽनेनेति कथनं वाक्यम् । तदेवो-
पमा, सादृश्यप्रतिपादकत्वात् । न पुनरत्रोपमानरूपं प्रमाणमुपमानश-
ब्देनोपन्यस्तम् । तत्कथनं तदपि प्रमाणान्तरपूर्वकं नोपमानपूर्वकमिति
न तल्लक्षणाभिधानस्य व्यवहारस्य च विरोधः ।

यदप्युच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयतामिति इत्यनेन भाष्यमनुभाषते । आक्षि-
पति । ननु च-दत्तोत्तरमेतत् स्वसम्बेद्यस्स भवतीति । अनेन भाष्येण विज्ञानमपास्य
तन्निदर्शयतामित्यस्य चोद्यस्योत्तरं दत्तम् । दत्तोत्तरस्य च पुनः प्रश्नोपन्यासो
नोपपद्यते । अथाऽयमभिप्रायः-नैतत्पूर्वोक्तस्य चोद्यस्योत्तरम् । इदमेवोत्तरं-
यानन्तरम्(?) । सम्प्रति दूषयति-कस्य तर्हि तदुत्तरमिति । एकदेशी समाधत्ते-
यदि न कस्यचिदुत्तरं किमेतावता तदुत्तरेण भवितव्यम् ? । न ह्यन्यस्य तदुत्तरं
न भवतीति किमेतावता तदुत्तरं भवतीति येनैतदुत्तरत्वे युक्तिरित्यर्थः ।
दूषणवाद्याह-ननु च तदनन्तराभिधानात्तदुत्तरमवगम्यते । एकदेश्याह-पुनः
प्रश्नाभिधानात्तदुत्तरमित्यवैहि(?) । उत्तरे हि दत्ते पुनः प्रश्नो नोपपद्यते । क्र-
माच्च लिङ्गं बर्तीयः । तेनाऽऽनन्तर्यरूपात्क्रमादुत्तरत्वमवगम्यमानं पुनः प्रश्न-
सामर्थ्येन लिङ्गेनानुत्तरतावगमात् बाध्यते । तेन तदुत्तरमस्य चोद्यस्य
न भवतीति ।

सम्प्रति परमासिद्धान्त्याह-तदिदमाकाशभ्रान्तम् । उभयं तस्यैवोत्तरम् ।

पुनः प्रश्न इदानीं किमर्थः ? अस्ति किञ्चिदवलग्नम् । सत्यमिदमहं वेद्मीति संवेद्यते, नाऽऽकारान्तरकल्पना । विज्ञानविविक्तस्य तु ग्रहणं न प्राप्नोति, व्यापृतावगमात् । विज्ञानापगमे च रूपान्तरानुपलब्धेः पुनरपि शून्यता । तस्मात् विकल्प एवायमहङ्कारग्रन्थिरिति पुनरुपन्यासः ।

(१) 'यद्युपायमेव प्रतिषेधसी'ति किमभिप्रेतमुत्तरवादिनः ? इदमभिप्रेतम्—ग्राह्यानुकारता हि ग्रहणस्योक्ता, न ग्राहकानुकारिता । व्यापृतावस्थानुपायतयैवोपन्यस्ता कथमनुपायमुपेयं शक्यते

स्वसंवेद्यः स भवतीति इदमपि लिङ्गादेवोत्तरमित्यवसीयते । व्याख्यातं चास्य तन्निराकरणसामर्थ्यम् । तेनोभयत्रापि लिङ्गमेवोत्तरत्वे प्रमाणमिति द्वयमपि तस्यैवोत्तरम् । सम्प्रत्येकदेश्येव निराकृतः परमसिद्धान्तिनमनुयुक्ते—पुनः प्रश्न इदानीं किमर्थः ? । उत्तरम्—किञ्चिदवलग्नोत्तरार्थः । किं तदवलग्नम् ? सम्प्रत्यवलग्नं दर्शयति—सत्यमिदमहं वेद्मीति संवेद्यते । नाकारान्तरकल्पना । विज्ञानविविक्तस्य तु ग्रहणं न प्राप्नोति । (२) व्यापृतावगमात् । विषयं जानन्नात्माऽवगम्यते इति विज्ञानरहितस्याऽऽत्मनो ग्रहणं न प्राप्नोतीति विज्ञानस्याऽपि ग्रहणेन भवितव्यम् । विज्ञानापगमे च रूपान्तरानुपलब्धेः पुनरपि सैव शून्यता । विज्ञानं हि गृह्यमाणं केनचिद्रूपेण ग्राह्यम्, रूपरहितस्य ग्रहणाभावात् । तत्र च नीलादिव्यतिरिक्तरूपान्तरानुपलब्धेस्तस्यैव नीलादिरूपता प्राप्नोति । ततश्चार्थशून्यता ज्ञानानां प्राप्नोति । तस्माद्विज्ञानग्रहणनिवन्धने बाह्यार्थेऽवस्थिते विकल्प एवाऽयमहङ्कारग्रन्थिरिति—इदं तदवलग्नम् । अतः पुनरुपन्यासः ।

यद्युपायमेव प्रतिषेधसीति किमभिप्रेतमुत्तरवादिनः ? इदमभिप्रेतम्—ग्राह्यानुकारिता हि ग्रहणस्योक्ता न ग्राहकानुकारिता । ग्राह्याकारं विज्ञानं न ग्राहकभूतविज्ञानाकारमित्युक्तं शून्यवादनिराकरणे । तेन ज्ञानं तावन्न प्रत्यक्षम् । व्यापृतावस्थानुपायतयोपन्यस्ता व्यापृतावस्थानुपायत्वेनोक्ता । न पुनर्व्यापृतत्वेन ग्रहणम् । यदाऽऽत्मा विषयाननुभवति तदा तस्यामेव विषयसंबन्धिन्यामनुभूतौ भातीति कथमनुपायमुपेयं शक्यते कथयितुमिति । तदिदमाह—यद्युपायमेव प्रतिषेधसि,

कथयितुमिति । तदिदमाह—(१)“यद्युपायमेव प्रतिषेधासि न शक्यत उपायमन्तरेणोपेतव्यमुपेतुम् । अयमेवाऽभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानामिति । (२)“तद्यथा—कश्चिदशुक्लो नाम ? यत्र शुक्लत्वमस्ति” इत्यनेन किं समर्थितम् ? इदं समर्थितम्—यथा न शुक्लतामन्तरेण शुक्लोऽवगम्यते, तथा न ज्ञानमन्तरेण ज्ञेयमवगम्यते इति ।

ननु चैवं शुक्लतापुरस्सरैव शुक्ले बुद्धिः । एवञ्चाऽनभिप्रेतोऽर्थः समर्थितो भवति । नाऽनभिप्रेतः । एतावदनेनोक्तम्—नोपायमन्तरेणोपेयानामुपेयत्वमिति । यस्य यथैवोपायत्वं तथैव तस्य ; ज्ञानस्य तूपायत्वेऽपि तत्पुरःसरा न संविदित्युक्तम् । तस्मात् सर्वविज्ञानानां ज्ञेयताऽऽत्मनः स्थिता भवति ‘अहमिदमदर्श’मिति । इयान् विशेषः—अनुमानादिष्वपि प्रत्यक्षता । विषयभेदाद्धि प्रमाणभेदो न प्र-

न शक्यमुपायमन्तरेणोपेतव्यमुपेतुम् । अयमेवाऽभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानामिति । तद्यथा कः शुक्लो नाम ? यत्र शुक्लत्वमस्तीत्यनेन किं समर्थितमिति वक्ष्यमाणेनाऽऽशयेनाऽऽक्षिपति । इदं समर्थितम्—यथा न शुक्लतामन्तरेण शुक्लोऽवगम्यते, तथा न ज्ञानमन्तरेण ज्ञेयमवगम्यते ; ज्ञेये चाऽनवगम्यमाने नाऽऽत्माऽवगम्यत इति ।

सम्प्रत्याक्षेप्ताऽऽशयमाविष्करोति—ननु चैवं शुक्लतापुरस्सरैव शुक्ले बुद्धिरुक्ता । अतो दृष्टान्तानुरूप्येण ज्ञानपुरस्सरैव ज्ञेयेऽपि बुद्धिः । एवं चाऽनभिप्रेत एवाऽर्थस्समर्थितो भवति । नाऽनभिप्रेतः । एतावदनेनोक्तम्—नोपायमन्तरेणोपेयानामुपेयत्वमिति । तत्र यथैव यस्योपायत्वं तथैव तस्य ; ज्ञानस्य तूपायत्वेऽपि न तत्पुरःसरा बुद्धिरित्युक्तम् । उपसंहरति—तस्मात्सर्वज्ञानविषयता स्थिताऽऽत्मनः सर्वैरेव प्रमाणस्मृतिविज्ञानैः ज्ञेयताऽऽत्मनः स्थिता ‘अहमिदमदर्श’मित्यनेन भाष्येण । अत्र ह्येतदुक्तं—न विषयसंविदात्मसंविदा विनाऽस्तीति ।

ननु चैवमनुमानज्ञानज्ञेयत्वे सत्यनुमेयत्वमपि प्राप्नोतीत्यत्राह—अनुमानादिष्वपि प्रत्यक्षता । साक्षात्कारेण प्रतिभासमानत्वादात्मनोऽनुमा-

१. शा. भा. पृ. १७. पं. २१. अत्र मुद्रितपुस्तके पाठभेदोऽस्ति ।

२. शा. भा. १७. २३.

मातृभेदात् । प्रमातृरूपता तु ज्ञानस्याऽनाशङ्कनीयैव, अनाशङ्कितत्वात् । युक्तं चेदं यन्नाशङ्कितम्, कर्मप्रवणत्वात् कर्मणः सकर्मकस्य । यदपि ज्ञातृत्वैव ज्ञानादृते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात्तदवगतेः; यदुक्तम् “न च रूपान्तरोपलब्धिः” इति, तदपि प्रत्युक्तम् “कामं विज्ञानमपह्नूयेत, नार्थः” इति । तस्मात् सिद्धमात्मतत्त्वमिति ।

यत् पुनर्ब्राह्मणम् “न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति” इति, तत् पूर्वोत्तरभङ्गा स्वयमेव ब्राह्मणान्तरेण व्याख्यातम् । एवं चार्थवादार्थता उपपन्नैवेति ‘न चैष विधिशब्दः’ इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च “स

नादिष्वपि प्रत्यक्षतैव । ननु यदि सर्वत्राऽऽत्मा प्रत्यक्षः तदा सर्वमेव प्रत्यक्षं स्यादित्यत्राऽऽह—विषयभेदाद्धि प्रमाणभेदः, न प्रमातृभेदात् । यदि प्रमातृभेदेन प्रमाणभेदः स्यात् तदा प्रमाणान्तरं न स्यात्; प्रमातुरात्मनः सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेनैकरूपत्वात् सर्वत्र सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । विषयभेदे तु प्रमाणभेदः । ननु किमिति विषयभेदेनैव प्रमाणानां भेदः, यावता प्रमातृभेदेनाऽपि किमिति न भवतीत्यत्राऽऽह—प्रमातृरूपता तु ज्ञानस्यानाशङ्कनीयैव, अनाशङ्कितत्वात् केनचिद्वादिना । ननु यद्यपि केनचिन्नाऽऽशङ्कितम् तथापि किमिति वयमेव नाशङ्कामह इत्यत्राऽऽह—युक्तं चेदं यन्नाऽऽशङ्कितम्, कर्मप्रवणत्वात् कर्मणः सकर्मकस्य । कर्मप्रधानत्वात् सकर्मिकायाः क्रियाया इत्यर्थः । ततश्च प्रधानाश्रितकर्मभेदेनैव गुणभूतस्य ज्ञानस्य कर्मणो भेदो युक्तः । यदपि चोक्तम्—ज्ञातृत्वैव ज्ञानादृते न शक्यतेऽवगन्तुमिति, तदधीनत्वात्तदवगतेः ज्ञानाधीनत्वाज्ज्ञात्रवगतेः । अतो ज्ञानमपि ज्ञातव्यम् । यदुक्तम्—न च रूपान्तरोपलब्धिरस्ति; तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञात्राकारमुत्पद्यते; अतो नास्ति ज्ञानातिरिक्तो ज्ञातेति । एतदपि प्रत्युक्तम् “कामं विज्ञानमपह्नूयेत, नार्थः” इति । साधितमर्थमुपसंहरति—तस्मात्सिद्धमात्मतत्त्वमिति ।

यत्पुनर्ब्राह्मणम् “न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति” इति भूतचैतन्यप्रतिपादकम्, तत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षभङ्ग्या स्वयमेव ब्राह्मणान्तरेण व्याख्यातम्; भूतचैतन्येन पूर्वपक्षं कृत्वा (१) “अविनाशी वा अरे अयमात्मा” इत्यादिना

एषः” इत्युपपन्नार्थम् ; “स्वर्गं लोकं याति” इति कथम् ? अधि-
कृतकामसिद्धेः सिद्धम् ।

यदुक्तम् “अहंकारममकारावनात्मन्यात्माभिमानौ” इति,
मृदितकषायाणामेवैतत् कथनीयम्, न कर्मसङ्गिनामित्यु-
परम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः—(१) “न बुद्धिभेदं
जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्” इति रहस्याधिकारे । तस्मान्न वि-
वृतमत्र भाष्यकारेण भगवता वचनान्तरानुरोधात्, नाऽज्ञानात् इति ॥

इति पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

इत्यौत्पत्तिकसूत्रम् ॥

सिद्धान्तितमित्यर्थः । एवं च सिद्धे सत्यात्मन्यर्थवादार्थतोपपन्नैवेति
“न चैष विधिशब्दः” इति यद्दूषणमुक्तम्, तदपि प्रत्युक्तम् । ननु च
“स एषः” इत्युपपन्नार्थम्, “स्वर्गं लोकं याति” इति कथम् ? अत्रोत्तरम्—अधिकृ-
तकामसिद्धेः सिद्धम् । एतदपि सिद्धं यस्मादधिकृतस्य कामः स्वर्गादिः
सिध्यतीति स्थापितम् ।

यदुक्तम् “अहङ्कारममकारावनात्मन्यात्माभिमानौ” इति । यावेतावहङ्कारम-
मकारौ ‘अहम्, मम’ इति प्रत्ययौ इमावनात्मन्यात्माभिमानभूता-
विति । मृदितकषायाणामेवैतत्कथनीयम् । येषां कषायो रागो मृदितः
तेषामेवैतत्कथनीयम् । न कर्मसङ्गिनामित्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वै-
पायनः—“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्” इति रहस्याधिकारे । तस्मान्न
विवृतमहङ्कारममकारयोरनात्मविषयत्वं भगवता भाष्यकारेण, द्वैपायन-
वचनानुरोधात्, नाऽज्ञानादिति ।

इति पञ्चमं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाधिकरणम् ॥

इत्यात्मवादस्थानकम् ।

अथ षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

(१)“उक्तम्-नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धः इति; तदनुप-
पन्नम्” इति । केयमनुपपत्तिः ? इयमेवाऽनुपपत्तिः-अनित्ये शब्दे नि-
त्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धो नोपपद्यते इति । कथं तर्हि समवाये ? युतसि-

अथ षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

“उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धः” इति तदनुपपन्नमिति । केयमनुपपत्तिरित्यनेन
भाष्यमाक्षिपति । समादधाति-इयमेवानुपपत्तिः, अनित्ये शब्दे नित्यः
पुरुषप्रयत्नानभिनिर्वृत्तः सम्बन्धो नोपपद्यते । तथा हि—सम्बन्धो भव-
न्ननित्यस्य शब्दस्याऽर्थेन सह न नित्य उपपद्यते । सम्बन्धिन एवाऽनि-
त्यत्वात् । अनित्यस्तु पुरुषप्रयत्नजन्य एव स्यात् । समयादिभिर्निर्व-
र्त्यत इति यावत् । न हि पुरुषप्रयत्नाभिनिष्पन्नस्य शब्दस्याऽपौरुषेयः
सम्बन्ध उपपद्यते । समयादेव हि तदा वाचकता स्यात् ; न ह्यत्पुनवि-
नाशिनः शब्दस्य वृद्धव्यवहारादौत्पत्तिकः सम्बन्धः सिध्यति । यदि
ह्यनित्यस्याऽपौरुषेयः सम्बन्धो नोपपद्यते, कथं तर्हि समवाये ? अनित्याया
अपि व्यक्तेर्जात्या सह, समवायलक्षणसम्बन्धोऽपौरुषेयः । तथा
क्रियायाः कारकैस्सह, अवयवैः सहाऽवयविनाम्, गुणिभिः सह गुणा-
नामिति । अत्रोत्तरम्—युतसिद्धयोरनुपपत्तिः । पृथक्सिद्धयोः सम्बन्धिनोः
सम्बन्धस्याऽपौरुषेयत्वानुपपत्तिः, अयुतसिद्धयश्चैते व्यक्त्यादयः । का
पुनर्युतसिद्धिः ? पृथगाश्रयाश्रयित्वं पृथग्गतिमत्त्वं च । नार्था हि शब्दे-
ष्वाश्रिताः ; नाप्यर्थेषु शब्दाः, अतस्ते पृथगाश्रयाश्रिताः पृथग्गतिमन्त-
श्च । व्यक्त्यादिषु पुनर्जातिक्रियागुणावयविनो व्यक्त्यादिभ्योऽन्यत्रा-
ऽनाश्रिताः ; व्यक्तिगुणिकारकावयवास्तु यद्यप्यन्यत्राऽऽश्रिताः, तथा-
प्यपृथग्गतिमन्त इत्ययुतसिद्धाः । का पुनरत्र युक्तिः ? यद्युतसिद्धानाम-
नित्यानामप्यपौरुषेयः सम्बन्ध इति । सेयमभिधीयते—तेषां स्वरूपव-
त्स्वकारणेभ्य एव समवायोऽप्युत्पद्यते । न वयं वैशेषिका इव नित्यं
समवायमभ्युपेयः । शब्दानां तु न स्वकारणादेवाऽर्थसम्बन्धः, प्रथमश्च-

द्वयोरनुपपत्तिः । शब्दत्वं च निरस्तम् । ननु च गत्वाद्यन्यदनिरस्तमस्ति । न तत्, गस्य विशेषानुपलब्धेः । कथं तर्हि शुकशारिकामनुष्येषु ? अत एव स्वतो विशेषो नोपलभ्यते ; शुकशारिकामनुष्या एव हि तत्र विशेषतामापद्यन्ते । तथा च लौकिकाः 'शुकोऽयं पठति', 'मनुष्योऽयं पठति, इति विशेषानभिदधति, न पुनः 'अमुं गविशेषम्, अमुं गविशेषम्' इति । तस्मान्न नित्यता सिध्यति स-

वणेऽर्थानवगतेरिति । ननु च भवत्वनित्यः शब्दः, तथाऽपि सम्बन्धस्यापौरुषेयत्वमुपपद्यते ; शब्दत्वस्यैव विशेषनिविष्टस्य वाचकत्वमस्तु ; तेन नित्यत्वाद्वाचकस्योपपन्नमेवाऽपौरुषयत्वम् ; तत्राह—शब्दत्वं च निरस्तम् स्फोटनिराकरणपर्वणि । ननु च गत्वाद्यन्यदनिरस्तमस्ति । तेन गत्वादीन्येव वाचकानि भवन्तु; उपपन्नानि च गत्वादीनि, अनित्यत्वे गव्यक्तीनां प्रत्युच्चारणं भिन्नानामैक्यप्रतीतेः गोत्वादिवत् । न तत् । यदिदमुक्तं तन्नेत्यर्थः । कुतः ? गस्य विशेषानुपलब्धेः । अस्यार्थः—तत्र हि सामान्यमङ्गीक्रियते यत्र हि भेदग्रहणानुबन्धमभेदग्रहणम्, यथा गवादिषु । यत्र पुनर्भेदग्रहो नाऽस्ति, तत्र भेदाग्रहणानुबन्धनोऽभेदावसायव्यपदेशः शुक्तिरजतवदिति न सामान्यकल्पनोपपत्तिः । अनित्यपक्षे चानुमानिकभेदभाजामपि गकाराणां न विशेषोपलब्धिरस्तीति भेदाग्रहण एवायमेकावसायः स्यात् । एतेन ज्वालादिषु ज्वालात्वादि प्रतिक्षितम् । अत एव ज्वालादिषु तत्त्वाभिमानो भ्रान्तिरित्युच्यते; अन्यथा सामान्यविषयत्वादभ्रान्तितैव स्यात् । तद्यथोक्तम्—

“ज्वालादेः क्षणिकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञेति चेन्न तत् ।

तत्रापि प्रत्यभिज्ञेयं सामान्यं नित्यमेव न ॥

भेदबुद्धिस्तु यत्रांशे स्यात् केनचिदुपाधिना ।

न तत्र प्रत्यभिज्ञानं भेदबुद्ध्यैव वारितम् ॥” इति ।

इह च गस्य विशेषो नोपलभ्यते; तेन भेदाग्रहनिमित्त एवाऽयमेकताबोधभ्रम इति न गत्वादिकमस्ति । यदि गस्य विशेषानुपलब्धिः कथं तर्हि शुकशारिकामनुष्येषु भेदप्रतीतिः ? यत एव शुक्रादिभेदेन भेदप्रतीतिः, अत एव स्वतो विशेषो नोपलभ्यते; शुकशारिकामनुष्या एव हि तत्र विशेषतामापद्यन्ते । वक्तृभेदमात्रानुबन्ध एव तत्र भेदः, न स्वतः । तथा च समाने वक्तरि न मनागपि विशेष इति । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मान्न नित्यता सिध्यति सम्ब-

म्बन्धस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यम् ; तदिदमाक्षेपपूर्व-
कमुच्यते—“कर्मैके तत्र दर्शनात्” इति ।

ननु चैवं सति कृतकोऽपि सम्बन्धो नोपपद्यते । ततः
किम् ? लौकिकव्यवहारोच्छेदः । पुनस्ततः किम् ? अनि-
त्यत्वप्रतिज्ञा नोपपद्यते ; लौकिकव्यवहारविरोधात् बलान्नि-
त्यता प्राप्नोति । (१)लौकिकव्यवहारविरोधादनित्यता मा भूत् ;
नित्यतापत्तेः किमायातम् ? इदमायातम्—लौकिकव्यव-
हारानुपपत्तिरेव । सत्यमेवम् ; यदि प्रत्यस्तमितं समयेन ;
न ह्यविषयः समयस्याऽस्ति ; सर्वानुपपत्त्यार्तिहरोऽयं समयः ।

न्धस्य । अतः शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यम् । तदिदमाक्षेपपूर्वकमुच्यते “कर्मैके तत्र दर्श-
नात्” इति ।

पूर्वपक्षभावेनाऽधिकरणमाचिक्षिप्सुराह—ननु चैवं सति कृतकोऽपि
सम्बन्धो नोपपद्यते । उदितमात्रनश्वरस्य सम्बन्धकरणे प्रयोजनाभा-
वात् । न हि कृतकसम्बन्धेन पुनर्व्यवहर्तव्यम्, तस्य तदानामिव
विनष्टत्वात् ; अन्यस्य च पुनरुत्पन्नत्वात् इत्यनित्ये शब्दे कृतकोऽपि
सम्बन्धो नोपपद्यते । समाधित्सुः पृच्छति—ततः किमिति । आक्षेप्ताऽऽह—
लौकिकव्यवहारोच्छेद इति । पुनरपि समाधाताऽऽह—पुनस्ततः किमिति । आक्षे-
प्ताऽऽह—अनित्यत्वप्रतिज्ञा नोपपद्यते ; लौकिकव्यवहारविरोधात् बलात् नित्यता प्रा-
प्नोति । समाधातैकदेश्याह—लौकिकव्यवहारविरोधादनित्यता मा भूत् ;
नित्यतापत्तेः किमायातम् ? आक्षेप्ता निराकरोति—इदमायातम् । ननु लौकि-
कव्यवहारानुपपत्तिरेवायातेति । समाधाताऽऽह—सत्यमेवम् । नित्यताऽऽप-
द्येतैव, यदि प्रत्यस्तमितं समयेन । भावे निष्ठा । समयो लोकव्यवहारहेतुरस्ती-
त्यर्थः ।

किंविषयः पुनः समयो व्यवहारहेतुः ? न तावच्छब्दविषयः,
तस्य भङ्गुरस्य समयव्यवहारानुवृत्त्ययोगात् ; तत्राऽऽह—न ह्यविषयः सम-
यस्यास्ति ; सर्वानुपपत्त्यार्तिहरोऽयं समय इति । अस्याऽर्थः—योऽयं प्रत्युच्चारणं
भिन्नेष्वपि वर्णेषु भेदाग्रहनिबन्धनोऽभेदभ्रमः, तद्विषयः समयः । न च
व्यवहारविसंवादः, अभिप्रायविसंवादात् ; प्रमाणान्तरेण ह्यर्थं प्रती-

तस्मात् शब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं सि-
ध्यति । तस्मान्नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य । स चायमार-
ब्धः, वृद्धव्यवहारपूर्वकत्वात् सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धज्ञानपूर्वक-
त्वाच्चाऽर्थावगतेः । न च क्षणिकत्वेऽपि चक्षुरादीनामिव प्रामाण्य-
सिद्धिः, प्रथमश्रवणानवगमात् । “कर्मैके तत्र दर्शनात्” इति कृतकत्वं
शब्दस्योच्यते; किमिदं कृतकत्वम् ? पुरुषप्रयत्नेनोत्पत्तिः ।

नन्वप्रयत्नपूर्विकाऽपि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा छलच्छलादेः ।
नायं दोषः, अभिधानाधिकारात् । न चेदमभिधानमप्रयत्नपूर्वकं

त्य तत्प्रतिपादनाभिप्रायेण पुरुषा भ्रान्त्यारूढैकत्वान् शब्दान् समयक-
रणकालभाविताभिमानेन प्रयुञ्जते । प्रतिपत्ताऽपि तेनैवाऽभिमानेन तद-
भिप्रायान्तर्भावमुखेनार्थं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायाव्यभिचारेणाऽर्थसिद्धिः;
ततश्च व्यवहार इति । वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकनिबन्धन इति न
समयस्तत्र हेतुः; तदाह--तस्माच्छब्दप्रमाणकानां न व्यवहारदर्शनमात्रेण प्रामाण्यं
सिध्यति । तस्मान्नित्यत्वे यत्नः कर्तव्योऽभिधानस्य । स चाऽयमारब्धः ।

ननु च क्षणिकत्वेऽपि शब्दस्य पुरुषानपेक्षमेवाऽर्थेषु प्रामाण्यं किमेति
न भवति ? यथा अनित्यानामपि चक्षुरादीनां स्वतः प्रामाण्यमित्यत्राऽऽह-
वृद्धव्यवहारपूर्वकत्वात् सम्बन्धज्ञानस्य; सम्बन्धज्ञानपूर्वकत्वाच्चाऽर्थावगतेः क्षणिकत्वे चक्षु-
रादीनामिव न प्रामाण्यसिद्धिः । सम्बन्धज्ञानसापेक्षैव कुत इत्यत्राऽऽह--
प्रथमश्रवणेऽर्थानवगमात् । “कर्मैके तत्र दर्शनात्” इति कृतकत्वं शब्दस्योच्यते;
किमिदं कृतकत्वम् ? अयमाशयः--यदि सर्वशब्दानधिकृत्य कृतकत्वं कृत्रि-
मत्वमुच्यते, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनादिति भागासिद्धौ हेतुः, समुद्र-
घोषादिष्वभावात् । पक्षश्च प्रमाणान्तरविरुद्धः । अथाऽभिधानात्मकानेव
पक्षीकृत्य प्रयत्नजत्वं साध्यते, तदाऽनभिधायकानां कृतकता न साधि-
ता स्यादिति भावः ।

उत्तरम्--पुरुषप्रयत्नेनोत्पत्तिः कृतकत्वमुच्यते । अभिधानात्मकाना-
मेव प्रयत्नेनोत्पत्तिस्साध्यत इत्याशयः ।

आशयमबुध्वा चोदयति--नन्वप्रयत्नपूर्विकापि शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टा यथा
छलच्छलादेः । नायं दोषः, अभिधानाधिकारात् । अभिधानस्यैव हि प्रा-
माण्यं प्रतिज्ञातम् ; तेन तस्यैवाऽपौरुषेयसम्बन्धप्रतिपादनायेदमुच्य-
ते । न चेदमभिधानमप्रयत्नपूर्वकं दृश्यते; अतः क्रियानन्तरोपलब्धेः तथैवो-

दृश्यते । अतः क्रियानन्तरोपलब्धेस्तयैवोत्पद्यत इति मन्यामहे ।
कथं तर्हि मूलोदकादिषु ? अन्यतोऽस्तित्वावगतेः ; शब्दे पुनः
प्रयत्नानन्तरैवोपलब्धिः । तस्मान्न विद्यमानस्य प्रयत्नोऽभिव्यञ्जक
इति शक्यते वक्तुम् ।

नन्विदमस्ति प्रयत्नात् पूर्वमस्तित्वे प्रमाणम् । किमिदमस्ति ?
सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम् । कथमत्र प्रत्यभिज्ञानम् अन्यत्वानवगमात् ?
अनित्यत्ववादिनो वा किमन्यत्वेनाऽवगतिरस्ति ? किमिति नाति
प्रध्वस्तोत्पन्नयोः ? विशेषाग्रहणात् । किं विशेषाग्रहणनिबन्धनैव

त्पद्यत इति मन्यामहे । आक्षेपति—कथं तर्हि मूलोदकादिषु ? मूलोदकादीनि
प्रयत्नानन्तरोपलब्धान्यपि न प्रयत्नजन्यानि । अत्र समाधिः—अन्यतो-
ऽस्तित्वावगतेः । प्रमाणान्तरेण मूलोदकादीनि प्रयत्नात्प्रागवगतसत्त्वानी-
ति न तेषां प्रयत्नो जनयिता ; शब्दे पुनः प्रयत्नानन्तरैवोपलब्धिः । तस्मान्न वि-
द्यमानस्य प्रयत्नोऽभिव्यञ्जक इति शक्यते वक्तुम् ।

ननु शब्दस्यापि प्रयत्नात् पूर्वमस्तित्वे इदमस्ति प्रमाणम् । (१) किमिदमस्ति ?
सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम् । प्रत्यभिज्ञानेन शब्दस्यैकतां गृह्यता सिद्धे प्राक्
सत्त्वे पूर्वोत्तरयोः प्रयत्नयोरुत्तरः प्रयत्नोऽनुत्पादक इति सिध्यति;
सिद्धे चैवं पूर्वोऽप्यभिव्यञ्जक इति सिद्धमुत्तरप्रयत्नवत् ; न हि स एव
तस्योत्पादकोऽभिव्यञ्जकश्च युज्यते । समर्थयिताऽऽह—कथमत्र प्रत्यभि-
ज्ञानम् ? अन्यत्वानवगमात् । अस्यार्थः—अन्यत्वावगमपूर्वकं हि यत्राऽभेद-
ज्ञानम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा भवति ; अन्यत्वानवगमे तु भेदाग्रहणनिबन्धन
एवैकावसायभ्रमः ।

आक्षेपक आह—अनित्यत्ववादिनो वा किमन्यत्वेनाऽवगतिरस्ति ? अस्यार्थः—
भेदाग्रहणनिबन्धना तत्रैकतावबोधभ्रान्तिरङ्गीक्रियते, यत्राऽन्यत्वमव-
गम्यते ; न चाऽत्रानित्यत्ववादिनोऽपि अन्यत्वप्रतीतिरस्ति । समर्थक
आह—किमिति नास्त्यन्यत्वेनाऽवगतिः प्रध्वस्तोत्पन्नयोः ? प्रध्वस्तस्योत्पन्नस्य
च व्यक्तमन्यत्वम् । आक्षेपक आह—विशेषाग्रहणादन्यत्वं नाऽवगम्यत
इति । समर्थक आह—किं विशेषाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ? यदि विशेषाग्रह
निबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ज्वालादिष्वपि तथा स्यादिति मन्यते । आक्षेपक

प्रत्यभिज्ञा ? किं वा मन्यते भवान् ? कर्मण्यपि प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति ।
स्वरूपग्रहणे सतीदमुच्यते ; आनुमानिकं च कर्म—इत्युक्तम् ।
का वार्ता ज्वालादिषु ? नित्यत्वे ज्वालादीनामनुमानविरोध इति
चेत्, तुल्यमभिधानेऽप्यस्थानादेः । तस्मात् विशेषाग्रहणेऽप्यन्य-
ता ; अन्यत्वे च सिद्धा प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः प्रयत्नेनोत्पत्तिः ॥ ६ ॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

ननु च प्रयत्नोत्पन्नानामपि कालान्तरावस्थायितया(१) नैव

आह—किं वा मन्यते भवान् ? एवमेवेत्यर्थः । समर्थक आह—कर्मण्यपि
प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । तत्रापि विशेषाग्रहणादिति भावः ।

आक्षेपक आह—स्वरूपग्रहणे सतीदमुच्यते । विशेषाग्रहणनिबन्धना
प्रत्यभिज्ञेति यदिदमुच्यते, तत्स्वरूपग्रहणे सति । आनुमानिकं
च कर्म । तेन तत्र स्वरूपग्रहणं नास्तीति विशेषाग्रहणेऽपि
न प्रत्यभिज्ञा । शब्दानां तु स्वरूपग्रहणमस्तीति युक्ता तत्र
प्रत्यभिज्ञा । समर्थक आह—का वार्ता ज्वालादिषु ? ज्वालादीनां तु स्वरूपं
प्रत्यक्षेण गृह्यते ; भेदश्च नाऽवगम्यते ; तेन तत्राऽपि तर्हि भवतः प्रत्यभि-
ज्ञाऽभिप्रेता ? समर्थक एवाऽऽक्षेपकस्याऽऽशयमाशङ्कते—नित्यत्वे ज्वालादीनां
मनुमानविरोध इति चेत्, ज्वालादीनां नित्यत्वे स्थिरत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽनुमा-
नविरोधः ; ज्वालायां प्रभामण्डलवितत्या तेजोऽवयवानां विशरणम-
वगम्यते ; विशीर्णावयवश्चाऽवयवी विनष्टः ; पुनरुपलब्धिश्च ज्वालान्त-
रस्योत्पन्नत्वादित्यनुमानेन ज्वालादीनामन्यत्वमवसीयत इत्यनुमानवि-
रोधात् भेदाग्रहणनिबन्धन एवैकावगमभ्रमः, न प्रत्यभिज्ञेति चेत् ।
सम्प्रति दूषयति—तुल्यमभिधानेऽप्यस्थानादेः । अस्थानादिहेतुभिरत्रा-
प्यनुमानविरोध इति तुल्यम् ; अतः कथमत्राऽपि प्रत्यभिज्ञा ? उपसंह-
रति—तस्माद्विशेषाग्रहणेऽपि प्रत्यक्षतः, अनुमानतोऽन्यता । अन्यत्वे च सति
प्रयत्नात्प्रागस्तित्वासिद्धेः सिद्धा प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः प्रयत्नेनोत्पत्तिः ॥ ७ ॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

ननु च प्रयत्नोत्पन्नानामपि कालान्तरावस्थायितया नैव व्यवहारानुपपत्तिः
घटादीनां कारकाणाम् । ज्ञापकस्याप्युत्पन्नस्य चक्षुरादेः स्वाभाविकं पुरुष-

व्यवहारानुपपत्तिः; उत्पन्नस्याऽपि चक्षुरादेः स्वाभाविकं रूपग्रहण-
सामर्थ्यं नैव विहन्यते । सत्यम् ; नैतच्छब्दे, अस्थानात् ।

ननु चक्षुषोऽस्थानत्वेऽपि रूपग्रहणशक्तिर्नैव विहन्यते, तद्व-
च्छब्देऽपीति चेत्, प्रत्युक्तं प्रथमश्रवणानवगतेः । तस्मात् ‘अस्था-
नात्’ इत्ययं हेतुरौत्पत्तिकत्वविधाती सम्बन्धस्य । यदि काला-
न्तरावस्थायिता स्यात्, स्यादपि व्यवहाराच्छब्दादर्थवगतिः ;
अस्थायित्वे पुनः समय एव शरणं भवितुमर्हतीत्युक्तम्—“अस्था-
नात्” इति ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

लौकिकमप्यभिधानम(१)मुमेव न्यायमनुवर्तते । काऽत्र न्या-
यानुवृत्तिः ? मुख्यार्थता करोतेः—शब्दं कुरु, शब्दं मा कार्षीः,
शब्दकार्ययं माणवक इति ॥ ८ ॥

प्रयत्नानपेक्षं रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव विहन्यते ; तथा शब्दस्याऽपि प्रयत्नो-
त्पन्नस्य पुरुषानपेक्षमेव ज्ञापकत्वमस्त्विति । सत्यमेतद्वदादिषु ; शब्दे
त्वेतन्नाऽस्ति ; कुतः ? अस्थानात् । (१)उत्पत्तिमात्रविनष्टत्वादित्यर्थः ।

पुनरपि चोदयति—ननु चक्षुषोऽस्थानत्वेऽप्युन्मीलिततत्क्षणनिमीलि-
तस्य रूपग्रहणशक्तिर्नैव विहन्यते, तद्वच्छब्देऽपीति चेत् ; उत्तरम्—
प्रत्युक्तं प्रथमश्रवणानवगतेरिति । सम्बन्धग्रहणसापेक्षस्य प्रत्यायकत्वम् ; न
च तत्क्षणिकस्य भवतीत्यर्थः । तस्मात् ‘अस्थानात्’ इत्ययं हेतुरौत्पत्तिकत्वविधाती
सम्बन्धस्य । यदि कालान्तरावस्थायिता स्यात्, स्यादपि व्यवहाराच्छब्दादर्थवगतिः ;
अस्थायित्वे पुनः समय एव शरणं भवितुमर्हतीत्युक्तम्—अस्थानादिति ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

लौकिकमप्यभिधानममुमेव न्यायमनुवर्तते । काऽत्र न्यायानुवृत्तिः ? मुख्यार्थता क-
रोतेः—शब्दं कुरु, शब्दं मा कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवक इति । अभूतप्रादुर्भावनं
करोत्यर्थः ; स मुख्यो भवत्यनित्यत्वपक्षे । विधिनिषेधसिद्धार्थत्वेनोदा-
हरणत्रयम् ॥

सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

(१) “नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे; तदेक-
स्य नित्यस्याऽनुपपन्नमिति” केयमनुपपत्तिः ? इयमनुपपत्तिः—
युगपदेकस्यानेकत्रोपलब्धिर्न दृष्टा । ततः किम् ? इदं ततो भवति—
(२) अन्यत्वम् । ननु च साधितमन्यत्वम् । सत्यं साधितम् ;
हेतुप्रचयस्तु प्रदर्श्यते । को लाभः ? न खलु कश्चित् । न चेत् कश्चित् ,
हेतुप्रचयेन किम् ? सत्यं यथा भवानाह ; किन्त्वयमेवाऽर्थो राद्धान्त-
माक्षिपति । तस्मात् तद्भ्रमप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः, न ह्यनुपन्यस्तस्य
भ्रान्तिता शक्यते वक्तुम् ; अप्रदर्शिते च भ्रान्तित्वेऽपुनरुक्तोऽयं
भवति कस्यचिन्मन्दधियः । सर्वार्थं चेदं शास्त्रं “मन्दविषेणापि”
इति दर्शितं भाष्यकारेण ।

सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे ; तदेकस्य नित्यस्याऽनुपपन्नमिति भाष्य-
मनुभाषितम् । आक्षिपति—केयमनुपपत्तिः ? उत्तरम्—इयमनुपपत्तिः—
युगपदेकस्य देवदत्तादेरनेकत्रोपलब्धिर्वन दृष्टा ; क्रमेण तु दृश्यत एव ।
यद्येवं ततः किम् ? उत्तरम्—ततोऽन्यत्वम् ; एकस्मात् व्यावृत्ता युग-
पदेकत्रोपलब्धिरन्यत्वं साधयति । ननु च साधितमन्यत्वम् । अतः पुन-
रुक्तमिति यावत् । उत्तरम्—सत्यं साधितम् ; हेतुप्रचयस्तु प्रदर्श्यते । पूर्वं हे-
त्वन्तरेणान्यत्वमुक्तम् ; सम्प्रति हेत्वन्तरमुच्यते । को लाभः ? हेतुप्रच-
यदर्शने साध्यस्याऽभेदान्न कश्चिल्लभ इत्यर्थः । उत्तरम्—न खलु कश्चि-
दिति । साध्याभेदात् । चोदयति—न चेत्कश्चित्, हेतुप्रचयेन किम् ? उत्तरम्—
सत्यं यथा भवानाह ; किन्त्वयमेवार्थो राद्धान्तमाक्षिपति । अनिराकृतोऽयमर्थः
सिद्धान्तमाक्षिपतीति कस्यचिद्भ्रान्तिः स्यात् । तस्मात् तद्भ्रमप्रति-
षेधार्थोऽयमारम्भः । तदिदं विवृणोति—न ह्यनुपन्यस्तस्य भ्रान्तिता शक्यते
वक्तुम् ; अप्रदर्शिते च भ्रान्तित्वेऽपुनरुक्तोऽयं भवति कस्यचिन्मन्दधियः ।
ननु मन्दधिय एवायं भ्रमो न तीक्ष्णधियः ; ततः किमित्यनेनो-
क्तनित्यत्राऽऽह—सर्वार्थं चेदं शास्त्रं “मन्दविषेणापि” इति दर्शितं भाष्यकारेण ।

(१)“असति विशेषे नित्यस्य नाऽनेकत्वम्” इति । किमिदम्—असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति ? ‘असति विशेषे नानात्वं नास्ति’ इति शक्यते वक्तुं नित्यस्याऽनित्यस्य वा ; नित्यग्रहणं न विद्मः । यद्यनित्यस्याऽसत्यपि विशेषे नानात्वं स्यात्, युक्तं वक्तुम् ‘नित्यस्य’ इति । तस्माद्वर्णनीयोऽयं ग्रन्थः । वर्ण्यते तर्हि—गवादेरेकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सतः ; तस्मात् “सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्” इत्यस्याऽनेनाऽन्यथासिद्धिराशङ्किता ; तस्येदमुत्तरम्—‘असति विशेष’ इति । किं गवादेर्विशेषो विद्यते ? तदपि ह्येकमविशिष्टम् ; न ह्यन्यच्छाबलेये अन्यच्च बाहुलेये ।

अथाऽयमभिप्रायः—असत्याश्रयविशेषे—इति । तत्राप्याश्र-

असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति भाष्यमनुभाषितम् । आक्षिपति—किमिदमसति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति ‘असति विशेषे नानात्वं नास्ति’ इति शक्यते वक्तुं नित्यस्याऽनित्यस्य वा ; नित्यग्रहणं न विद्मः । सामान्येनापि शक्यते वक्तुं नित्यग्रहणमफलमिति । यद्यनित्यस्याऽसत्यपि विशेषे नानात्वं स्यात् युक्तं नित्यस्येति विशिष्टम् ; न त्वेतदस्ति । तस्माद्वर्णनीयोऽयं ग्रन्थः । वर्ण्यते तर्हि—गवादेरेकस्यानेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा नित्यस्य सतः । तस्मात् “सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्” इत्यस्य हेतोरनेन भाष्येणान्यथासिद्धिराशङ्किता—नित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपलब्धिरेकस्यापीति ; तस्येदमुत्तरम्—‘असति विशेषे’ इति ।

पुनराक्षिपति—किं वा गवादेर्विशेषो विद्यते ? तदपि ह्येकमविशिष्टम् ; न ह्यन्यच्छाबलेयेऽन्यच्च बाहुलेये । अस्यार्थः—हेतुसमर्थनवादिना हि त्वयैवमुच्यते, यदिदं नित्यत्वेनैकस्यानेकत्र दर्शनम्, तद्विशेषे सति गवादेः; न च शब्दस्य विशेषोऽस्ति । तस्मान्न नित्यत्वेनेदमनेकत्र दर्शनम् ; किन्तु तत्र तत्रोत्पन्नत्वेनैवेति । एवं, च वदतस्तवाऽयमभिप्रायो लक्ष्यते—गवादेर्विशेषो विद्यत इति । स चायमभिप्रायस्तेऽनुपपन्नः गवादेरपि विशेषाभावात् ।

अथायमभिप्रायस्ते—असत्याश्रयविशेषे गोत्वस्याऽपि विशेषो नाऽस्ति, सति त्वाश्रयविशेषे गोत्वस्यापि विशेष इति ; अयमपि तवाभिप्रायोऽयु-

यस्यैवाऽन्यत्वम् ; किमायातमाश्रयिणः ? तस्मान्नित्यस्याऽप्येकस्या-
ऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृष्टा । अतो नाऽन्यत्वे युगपदर्शनं हेतुः ।

अथेदं मतम्--नैव गवादेर्युगपदर्शनमनेकत्र ; भेदा एव हि त-
त्रानेकदेशतया गृह्यन्ते, न गोत्वमिति । कथं तर्हि सर्वेषु 'गौः', 'गौः'
इति बुद्धिः ? अत एवाऽनेकदेशत्वं गोत्वस्य नाऽस्ति । अन्यथा हि
'इह गोत्वम्', 'इह गोत्वम्' इति स्यात् । कथं तर्हि--इह प्रत्ययात्
समवायः ? एकद्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम् ।
तस्माद्धेतुरन्यत्वे युगपदर्शनम् । 'असति विशेषे' इति च युक्तं

क एवं ; यतस्तत्राप्याऽश्रयस्यैवान्यत्वम् ; किमायातमाश्रयिणः ? न ह्याश्रयभेदेना
ऽऽश्रया भिद्यते, अन्यत्वात्तयोः । तस्मान्नित्यस्याप्येकस्याऽनेकत्र युगपदुपलब्धिर्दृ-
ष्टा । अतो नित्यत्वेनाप्येकस्यानेकत्रोपलब्धिसिद्धेर्नान्यत्वे युगपदर्शनं
हेतुः ।

अथेदं मतम्--नैव गवादेर्युगपदर्शनमनेकत्र, भेदा एव हि तत्रानेकदेशतया गृ-
ह्यन्ते, न गोत्वमिति । अनेन समर्थनवादिनोऽभिप्रायान्तरमाशङ्कते पूर्वप-
क्षाक्षेपवादा । अर्थस्तु--अथेदं तव समर्थनं समर्थनवादिनो मतम्--
येयमन्यथासिद्धिराशङ्किता, सा असिद्धत्वेनैव परिह्रियते ; असति वि-
शेषे गोत्वादेरनेकत्वं नास्ति । गोत्वादेर्विशेषो नास्ति । विशेषाभावे च
नानेकत्वम् । यदि चाऽनेकत्र युगपदुपलभ्यते, तदा नियतमनेकत्वं स्यात् ;
तच्च नास्ति । तस्मादनेकत्रोपलब्धिरेव गोत्वस्य नास्ति । भेदा एवा-
नेकत्रोपलभ्यन्ते, न गोत्वम् । अतो नित्यत्वेनाऽप्येकस्याऽनेकत्रोपलब्धि-
र्भवतीति न क्वात्सिद्धमिति । सम्प्रति दूषयति--कथं तर्हि सर्वेषु गौगौ-
रिति बुद्धिः ? अस्यार्थः--गोत्वमनेकासु व्यक्तिषु प्रतीयमानमनेक-
प्रदेशमिव प्रतीयते । अथाऽनेकासु व्यक्तिषु गोत्वं न प्रतीयते, कथं
तर्हि सर्वेषु पिण्डेषु गौगौरिति बुद्धिः ? विशेषसमवायपरिकल्पननिब-
न्धना हि विशिष्टबुद्धिः । समर्थनवाद्याह--यत एव गौगौरिति बुद्धिः
अत एवानेकदेशत्वं गोत्वस्य नास्ति । अन्यथा हि यदि व्यक्तिगोत्वस्य देशत्वेन
प्रतीयते, 'इह गोत्वम्', 'इह गोत्वम्' इति स्यात् । न चैवमस्ति । तस्मान्न दे-
शतया व्यक्तिः प्रतीयते । कथं तर्हि "इहप्रत्ययात्समवायः" ? योऽयम् "इह
प्रत्ययात्समवायः" इति पदार्थविदामुद्धारः, स कथमित्याक्षेपः । उत्त-
रम्--एकद्रव्यपदार्थाभिप्रायं तत्, न व्यक्त्यभिप्रायम् । अस्यार्थः--एकद्र-

विशेषग्रहणम् । ननु चाऽनित्यस्याऽप्यसति विशेषे नैवाऽन्यत्वम् ।
बाढमस्ति ज्वालादिषु; कार्यत्वाच्चाऽविरोधः । नित्यस्य त्वकार्य-
त्वादनेकत्वविरोध इति युक्तो हेतुः ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

प्रकृतिविकारभावश्च शब्दस्य शब्दज्ञाः स्मरन्ति; न चायं
व्यश्चासौ पदार्थश्चेति; एकद्रव्यपदार्थशब्देन कर्मपदार्थ उच्यते;
कर्मपदार्थ एवैकद्रव्यः एकद्रव्यमाश्रयभूतं तस्यैव, न द्रव्यपदार्थ-
स्य गुणपदार्थस्य वा; द्रव्यपदार्थो ह्यद्रव्याश्रितो भवति परमा-
ण्वाकाशादिः । अनेकद्रव्याश्रितोऽपि भवति घटादिः । गुणपदार्थस्त्व-
नेकद्रव्याश्रितः; यथा संयोगविभागद्वित्वादिसंख्यात्मकोऽनेकद्रव्याश्रि-
तः, रूपादिरेकद्रव्याश्रितः; कर्मपदार्थस्त्वेकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तते । त-
दाह भगवान् काश्यपः—“एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेऽनपेक्षं कारणं
कर्मलक्षणम्” इति तेनैकपदार्थाभिप्रायेणोदमुच्यते “इहप्रत्ययात्समवा-
यः” इति, न व्यक्त्याभिप्रायेण । न व्यक्तावपि इहप्रत्ययो जात्यपेक्षये-
ति । का पुनरत्र युक्तिः ? इयमुच्यते—कर्मपदार्थो ह्यनुमेयः, तेन तदग्रहे
द्रव्यं गृहीतं सत् पुनस्तदनुमानसमये शक्यमिहप्रत्ययेनालम्बितुम्;
जातिस्तु न भिन्नप्रमाणग्राह्या; धर्मी च गृह्यमाणाऽवश्यं येन केनचि-
द्धर्मेणालिङ्गितो ग्रहीतव्यः; सर्वा हि प्रतीतिः ‘एवम्’ इति भवति; ए-
वंशब्दः प्रकारार्थः; प्रकारश्च धर्मः; तत्र जातिः धर्मिप्रतीनावनुप्रविष्टेति
न तदपेक्षया धर्मी इहप्रत्ययविमर्शमर्हतीति । अतो धर्मधर्मितयैव जा-
तिव्यक्त्योः प्रतीतिः, नाधाराधेयतया । तस्मादन्यथासिध्यभावाद्धे-
तुरन्यत्वे युगपद्वर्णनम् । “असति विशेष” इति च युक्तं भाष्यमन्यथा
सिद्धिपरिहार्थम् ।

ननु चानित्यस्याप्यसति विशेषे नैवान्यत्वम्; अतः किमर्थं नित्य-
स्येति कृतम् ? बाढम्, अतिशयेनाऽसत्यपि विशेषेऽनेकत्वमनि-
त्यस्यास्ति यथा ज्वालादिषु; तच्चाऽनेकत्वं ज्वालादीनामविरुद्धम्,
कार्यत्वात्; कार्यं हि तत्र तत्र क्रियमाणं युक्तमनेकम्; तदाह—कार्य-
त्वाच्चाविरोध इति । नित्यस्य त्वकार्यत्वादनेकत्वविरोध इति युक्तो हेतुः “सर्वान्तरे
च यौगपद्यात्” इति ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

प्रकृतिविकारभावं च शब्दस्य शब्दज्ञाः स्मरन्ति; न चायं नित्यस्योपपद्यते; त-

नित्यस्योपपद्यते; तस्मात् स्मृतिरपि पूर्वोक्तहेत्वनुगुणैव । सादृश्य-
मप्यनुगुणमुपलभामह इत्युपपन्नं कार्यत्वम् ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

कारणवृद्ध्यनुगमाच्च कार्यत्वं मन्यामहे ज्वालादीनामिव । त-
स्मादनुपलभ्यमानावयवस्याऽप्यवयववृद्धिरनुमीयते; ज्वालैवात्र
निदर्शनम् ॥

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ (सि) ॥

“समं तु तत्र दर्शनम्” । किमिदं समं दर्शनम् ? इदं तत् समं
दर्शनम्—कार्ये चाऽकार्ये च तुल्यो हेतुरिति । कथं तुल्यता ?
सांन्यासिकतया । किमत्र संन्यस्तम् ? इदमत्र संन्यस्तम्—यदि
सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यां वक्ष्याम इति । ननूक्तं तत् परिहृतं
च—ज्वालादिष्विवानुमाने प्रत्यर्थिनि न शक्यत एकतां वक्तु-

स्मात्स्मृतिरपि पूर्वोक्तहेत्वनुगुणैव । सादृश्यमप्यनुगुणमुपलभामह इत्युपपन्नं कार्यम् ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

ननु च निरवयवस्य शब्दस्य कथं महत्त्वम् ? सावयवस्य महत्त्वं
कारणबहुत्वात् कारणविशेषप्रचयाच्च भवतीति । अत्रोपसंहरन्नाह—त-
स्मादनुपलभ्यमानावयवस्याऽप्यवयववृद्धिरनुमीयते ; ज्वालैवात्र निदर्शनम् ॥

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥ (सि)

समं तु तत्र दर्शनम् । किमिदं समं दर्शनम् ? इदं तत् समं दर्शनम्—
कार्ये चाऽकार्ये च तुल्यो हेतुरिति । कथं तुल्यता ? सांन्यासिकतया । किमत्र
संन्यस्तम् ? इदमत्र संन्यस्तम्—यदि सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यां वक्ष्याम इति । यदि
सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यता शब्दस्य स्यात्, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनं प्रय-
त्नस्याभिव्यञ्जकतया भविष्यति ; अथ सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षग्राह्यता शब्द-
स्य न स्यात्, तदा प्रयत्नः शब्दस्य कारक एवेति । ननूक्तं तत्—
सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षम् । परिहृतं च—ज्वालादिष्विवानुमाने प्रत्यर्थिनि न शक्यत
एकतां वक्तुमिति । सत्यम् ; यदि भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्याभिज्ञोच्येत ; तद्ग्रहणनिब-
न्धना सेति प्रतिपादयिष्यते । अस्यार्थः—यदि भेदाग्रहणमात्रं प्रत्यभिज्ञा

मिति । सत्यम् ; यदि भेदाग्रहणनिबन्धनैव प्रत्याभिज्ञोच्येत ; तद्ग्रहणनिबन्धना सा—इति प्रतिपादयिष्यामः । तस्मादुपपन्नम्—‘समं तु तत्र दर्शनम्’ इति ॥ १२ ॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

“सतः परमदर्शनं विषयानागमात्” इति तद्वदनैकान्तिकमदर्शनमपीत्युक्तम् । नन्वेतन्नोपपद्यते ; नित्यस्याऽदर्शने को हेतुः ? यदि परं विषयानागमः, अस्तु तर्हि । स एवाऽत्र दुर्भणः । किमिति ? नित्यपक्षे ह्यभिव्यङ्ग्यत्वं शब्दस्य ; एकश्चाऽयं शब्द एकविषयश्च, (१) आकाशविषयत्वात् ; ग्राहकं चाऽस्याऽऽकाशमेव ; केयं विषयानागतिः ? तस्मात् ध्वस्तस्यैवानुपलब्धिन्याय्या । केन वोक्तम्—न न्याय्येति ? तद्ग्रहणे तु सति सर्वस्यैवाऽस्याऽन्याय्यता न्याय्या । अत एवोक्तम्—‘यदि शक्यामः’ इति ।

स्यात्, तदा प्रयत्नानन्तरदर्शनमसत्त्वेनैव स्यात् ; तद्ग्रहणनिबन्धनायां तु प्रत्याभिज्ञायां तद्वशेनानुपलभ्यमानमप्यावरणादि शक्यं कल्पयितुमिति । तस्मादुपपन्नम्—‘समं तु तत्र दर्शनम्’ इति ॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

“सतः परमदर्शनं विषयानागमात्” इति तद्वदनैकान्तिकमदर्शनमपीत्युक्तम् । नन्वेतन्नोपपद्यते सतोऽदर्शनम् । नित्यस्यादर्शने को हेतुः ? यदि परं विषयानागमः । सोऽपि चाऽनुपपन्न इति भावः । समर्थयते—अस्तु तर्हि । आक्षिपति—स एवाऽत्र दुर्भणः । किमिति दुर्भणः ? हेतुमाह—नित्यपक्षे ह्यभिव्यङ्ग्यत्वं शब्दस्य ; एकश्च शब्द एकविषयश्च, आकाशविषयत्वात् ; ग्राहकं चात्राकाशमेव । कथं विषयानागतिः ? यदि हि नाना शब्दा भवेयुः, तदा य एव विषयप्राप्तः स एवोपलभ्येत ; नान्यः । तथा यदि नाना देशाः, तदा देशान्तरे नोपलभ्येत ; ग्राहकं चाकाशमेव ; अनो नाप्राप्तता शब्दस्येत्युपलम्भः स्यात् । तस्मात् ध्वस्तस्यैवानुपलब्धिन्याय्या । केन वोक्तम्—न न्याय्येति ? तद्ग्रहणे तु सति सर्वस्यैवास्याऽन्याय्यता न्याय्या ; अत एवोक्तम्—‘यदि शक्यामः’ इति ।

६४ न्यासिपञ्चकरहस्यम् लिहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथतर्क-
वागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्या-
ख्यया टिप्पण्यादिर्विभूषितं च । [न्या० वि० ८] २०-१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमद्युम्बूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवान्नाङ्कुराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायस्त्वनावली-
नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । [वेदान्त वि० ८] रु० ४—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशीचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयति
कर्मनिरूपणात्मकः महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचि-
तः । [कर्मकाण्ड वि० ६] रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् ।
[सांख्य वि० १] २० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः ।
[कोश वि० २] २० २—०

६६ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माधकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौ-
षधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वज्ञाव्याख्यया
समेतम् । सजिल्द ग्लेज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि० ९] २० ३-०

६९   "   "   [संपूर्णम्] रफ मोटा कागज ० २—४

७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कार-
रक्तम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया
टिप्पण्यादि विभूषितं च । [न्याय वि० ९] २० ०—८

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय-पादान्तो प्रथमोभागः (वेदान्तविभागे ९) २० २-८

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया
समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् ।
द्वितीयोभागः । (वेदान्त वि० ९) सू० २-८

७२-१-सिद्धान्तशिरोमाणः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणिताध्यायः
वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्री६मद्विषयवशास्त्रिकृतटिप्-
णी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० २-०

७२-२-सिद्धान्तशिरोमणिः ।
 गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्री६मद्वापू-
 देवशास्त्र कृत टिप्पणी साहसः । [ज्यो० वि० ४] रु० २-०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पादितम् ।
पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया
प्रस्तावनया सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] ६० ०—८

७४ किरातार्जनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसुरि-
कृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरदामोदना कृतया सुधाऽऽ-
ख्यव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] ६० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापरा-
मिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम'
टीकया सङ्कलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा
भूमिकादिभिः सम्भूय सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] ६० ०—१०

- ७६ किराताजुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथ-
सुरिकृतया चण्डापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावा-
र्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६
- ७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धा-
न्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—०
- ७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं० श्रीउमानाथाज्यालकृतव्याख्या सहिता तथा
माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया
सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण
च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६
- ७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०
- ८० पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि
पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्टभेदेन
प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताद्येन न्यासा-
विचारिताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं द्वितीय प्रकरणमपि मुद्रितं प्रायं शिघ्र-
मेव भवन्तं दृष्टि पथमधिगमिष्यतीति ।) प्रथमो भागः । (व्या० वि १०) रु० १—८
- ८१ गणितकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारित-
गणितसंग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६
- ८२ छन्दःकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारित-
छन्दःसंग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६
- ८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः,
(२) भावागणेशवृत्तिः, (३) नागोजीभट्टवृत्तिः, (४) मणिप्रभा, (५) योग-
चन्द्रिका, (६) योगसुधाकराख्य टीका षट्समेतम् । [योग० विभागे १] रु० २—०
- ८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत
सञ्जीविनीटीका तथा पं० ब्रह्मशङ्करमिश्रकृतपरीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्यया
सहितः । १ से ४ सर्गः मू० १-४-० । १ से ५ सर्गः रु० १-८-० तथा ६ से १० सर्गः १-८
- ८५ योगदर्शनम् । पण्डित बलदेवमिश्रकृतया सटिप्पण्यायोगप्रदीपिकाख्य
विवृत्या समन्वितम् । (योग विभागे २) रु० १—०
- ८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पण्डित श्रीनारायण-
शास्त्रीखिस्तेकृत काव्यमीमांसा-चन्द्रिका टीका सहिता । प्रथमाध्याय-
मारभ्य पञ्चमाध्यायपर्यन्ता प्रथमो भागः । (काव्य विभागे १३) रु० ०—८
- ८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए०
साहित्याचार्येति पदवी विभूषितेन पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया
भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्या समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषा-
नुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । (नाटक विभागे १) रु० १—४
- ८८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्री कालिदासविरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या,
चारित्रावर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रावर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्रीनारायण-
शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनी व्याख्या टिप्पण्या च सहितम् ।
(काव्य वि० १४) रु० ०—८
- ८९ जागदीशोव्यधिकरणम् । न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या
टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० २—०
- ९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता ।
(अलङ्कारविभागे ४) रु० १-४